

Минги Кай Элбурс

- Къулийланы Хажиги-Мусса. Назмула.
- Мӧллаланы Шарафутдин. Къоргъашинли тау. Эсгеричу.
- Жыр искусствобузну тарыхындан.
- Хубийланы Ислам. Хапарла.
- Боташланы Исса. Сени жулдузунг батмаз. Пьеса.

6. 2020

НАРТ СЁЗҖЕ

* * *

Кюч атасын танымаз.

* * *

Кюч бойсундурур,
Акъял ойсундурур.

* * *

Кючлю бла кюрешме,
Бай бла сюделешме.

* * *

Кючлю кючлюню кёрсе,
Къойдан жууаш.

* * *

Кюч неге да къарыр,
Къарый барса, арыр.

* * *

Кючюне базыннган
Жаный турмаз.

* * *

Кючюнге базмай,
Тюзлючюнге баз.

* * *

Къапхын¹ къазандан къапхан азар.

* * *

Къадарны тюшонг ачар,
Мадарны кючюнг ачар.

* * *

Къадалмагъан, насып аулай, терлемез,
Терлемеген насып таугъа ёрлемез.

* * *

Къазан аууз жыйылмаз,
Озгун аууз тыйылмаз.

¹ Къапхын — урланнган.

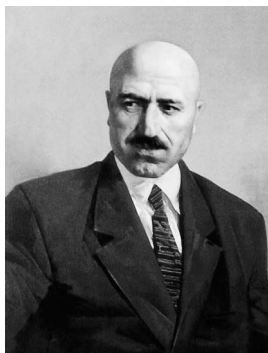
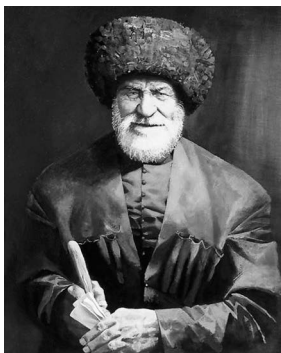
Малкъар жазуучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 6 (214) ноябрь – декабрь 2020 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

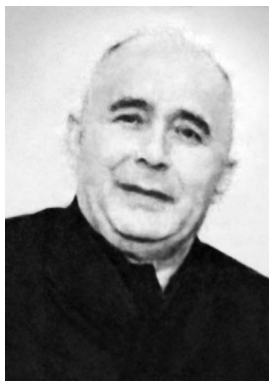
Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Джуртубайланы Махти
Зумакулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2020

Къулийланы Хажы-Мусса окъуучула уста таныгъан малкъар жазыучуладан бириди. Ол 1910 жылда Огъары Чегемде туугъанды. Хажы-Мусса 1930 жылдан башлап, бююн-бюгече да басмада ишлегенлей турады...

Аны «Тауларым» деген биринчи назмусу 1935 жылда басмаланганды...

Ол жылла, битеу къыралны алып къарагъанда, бек къыйын жылла эдиле. Душман кѣп эди.

Халкъны жашауу бир заманда да доюн болмагъанды. Аны себепли таулуланы жашаулары къууанчлы да, ачы да бола келгенди.

Хажы-Мусса да кесини жашауунда кѣп къыйынлыкъ сынагъанды. Ол 1939 жылда фин урушха кетеди, 1940 жылда уа, фин уруш бошалгъандан сора, биягъы суйген тауларына къайтады. Алай, кѣп да турмай, туугъан къыралыбызгъа уллу къыйынлыкъ келеди. Уллу Ата журт уруш башланады деген хапар бизни таулагъа къара булут болуп жетеди. Жаш назмучу Къулийланы Хажы-Мусса 1941 жылны июнь айында халкъны намысын, аны эркинлигин, ёсюп келген сабийлени насыпларын уллу отдан сакълар ючюн, уруш аулагъына кетеди.

Урушну къыйынлыгъы, аны анга салгъан ауур жаралары Хажы-Муссаны саулугъундан жарты этедиле. Алай ол жашаудан тюнгюлмейди. 1946 жылда Фрунзе тийресинде – юйюрюне, 1957 жылда уа юйюрю бла бирге туугъан жерине къайтады. Саулугъу осал болса да, таукеллигин атмайды, халкъны кѣп жумушуна жарайды, жаланда ахшы къууум этгенлей, жашаун алай бардырады.

Ол затха Къулийланы Хажы-Муссаны «Каштанлы шахар», «Къарылгъач», «Жылла озадыла», «Бизни тегерегибизде», «Жашнасын жер» деген назму китаплары шагъатлыкъ эталлыкъдыла.

Ол китапланы барысы бла да окъуучу эртте шагъырей болгъанды. Аланы суратлау, ниет жаны бла да даражалары неге баргъаныны юсюнден ол кеси оюм этерге къолундан келликди. Алай жаланда биз айтырыкъ назмучуну чыгъармачылыкъ иште баргъан жолуну юсюнденди да, ол кеси энчи жол бла барады, назмучуну бек байлыгъы ана тилге усталыгъы, аны ангылай билиудю да, ол анга устады, аны кесича ангылай да биледи...

Кесини бир китапда басмаланган назмусун ол былай бошайды:

*Бююн а тураса сен, маяк болуп,
Жарыкъ кюн таякъла юсюнге къагъып,
Сакъ къарайса узакъ тенгиз кенгине,
Сюйдюмлю жүрегинг а жашнайды, чагъып.*

Бу сөзлени назмучу Севастополь шахаргъа айланып айтханды. Алада биз поэтни уллу къууанчын, жерни жашнап чакъгъанын да тынч ангылайбыз.

Аны Ата журтну, таулары, ишчилени, тиширыуну юслеринден, алагъа сүймекликни юсюнден жазылгъан назмулары да тюз алай жарыкъ ангылашынган назмуладыла.

Бу дуняда кёпню кёрген, жашауну жауунла жибитген, къар басхан жолларында да ыз къалдыра келген назмучуну, таулары къаяларына, тарларына да, череклерине, шаудан сууларына да, кырдыкларына, гюллерине да, жерни ташларына, кёкню жулдузларына да дайым бир халда сүйюнүп къууанганлай тургъаны, аланы юслеринден кесини жүрек жарсыларын да айта, анда-санда мудах сагъышлагъа да бир кирмегени сагъышландыргъан окъуна этеди. Тынч, къыйын кюнледе да ол ахшы къууумсуз болмагъанын энтта да бир андан къатлайбыз.

Драматизмден толу жашауну ёрлеринде, уруш аулакъларында жаралы бола да жыгъыла, эс жыйып тура да атларгъа кюреше келген адамны, быйыл 60 жылы толгъан назмучу къартны жарыкълыгъы бир заманда да къалмагъанды.

*Кёк дарийге кюмюш ахча чачханлай,
Чууакъ кёкде жулдузла да ма алай,
Толгъан ай да тегерекни жарытып,
Кёк гелеуге кюмюш жабыу жайгъанлай.*

– дейди поэт кесини бир назмусунда, кечеги табийгъатны суратлай. Бу строфа дарий кибик алай сыйдамды, аны тизгинлери окъа халылагъа ушайдыла...

Хажу-Муссаны дайымда кюнү жылытханлай, гюлю чакъгъанлай турадыла. Ол зат аны бу жангы китабында да эсленирикди. Мында басмаланган назмулары бла жомакъдан жарашдырылгъан поэманы суратлау кючлерини юсюнден айтыр кереклиси жокъду. Аны юсюнден назму тизгинле кеслери айтырла.

БАБАЛАНЫ Ибрагим.
«Жырны заманы» китапдан, 1970 ж.

КЪУЛИЙЛАНЫ Хажу-Мусса

ТЕРГЕЙМИСЕ ОЗУП КЕТГЕН КЮНЛЕНИ

Тергеймисе озуп кетген кюнлени?
Бюгюннгю кюн артха, бизге келмейди,
Сени ючюн жүрегими кюйгенин,
Кесим кибик, аны киши билмейди.

Нек эсе да аурумайын азама,
Ангыла деп, муну санга жазама,
Бош сёзлеге ийнанма сен, къарама,
Кел, дарман бол кесинг салгъан жарама.

Омакъланмай, кёлумдегин айтама,
Жашаууму барын санга береме,
Кюнюмде да кёз аллымда тураса,
Тюшюмде да къуру сени кёреме.

* * *

Сен заманнга ушатмасанг кесинги,
Заман санга, боюн салып, келмейди.
Инсан улу кёп жигитлик этсе да,
Хар мураты толуп, алай ёлмейди.

* * *

Къууанч болсун, бушуу болсун болгъаны,
Бир кибик экибизге бары да,
Мен билеме, аллыбызда жолугъур
Жолну кенги, ныхыты эм тары да.

Жашауунгда къууанчлыкъгъа тюбесенг,
Башхаладан ёрге тутма кесинги,
Ёлюм бушуу, къайгъы кёрген кюнюнде,
Кишича тур, тас этме сен эсинги.

* * *

Жашауума артха къарай кетерме,
Этген муратыма толу жетмесем,
Озгъан кюнлериме бушуу этерме,
Ишлерими халкъ махтарча этмесем.

АКЪ ГЮЛЛЕ БОЛУП ЧАГЪАРЛА

(Жыр)

Жай эрттенликча келди суймеклик,
Мен кесим билмей турганлай.
Суймеклик жели урады бетиме,
Эрттенлик аяз урганлай.

Мен санга тансыкъ болуп турама
Бир кюн къалсам да кёрмейин,
Нарат агъачха кетип къалайыкъ,
Биз кёп жашарбыз ёлмейин.

Нарат терекле ариу ёселле,
Ой, сиз жашагъан жерледе,
Гара суулары къайнап чыгъалла
Юйюгюз аллы ёрледе.

Жашагъан жеринг бек ариу жерди:
Кём-кёк чынарлы таулу эл,
Шууулдап баргъан чыран сууладан
Сериуюн ура салкъын жел.

Суймеклигиме тау череклери,
Ой, эжиу эте агъарла,
Сен басхан жерни кёк гелеулери
Акъ гюлле болуп чагъарла.

Юй алларында нарат терекле
Кёкге жетгенча узундан,
Тенглери бла ишге тебиресе,
Кёп къарагъанма ызындан.

Кел, кел, ариуум, алып кетейим,
Жарыгчы баргъан жолуму,
Жашау нёгерим болсанг сен мени,
Менден насыплы болурму?!

ТОХТАП КЪАЛСА ЖЮРЕГИМ

Сен да, мен да жаш тюйюлбюз,
Аны кесинг кёресе,
Жашдан къартха суйдюм сени,
Аны кесинг билесе.

Кёпле кёпню айтхандыла,
Къулагъыма алмадым,
Сенден сора жүрегиме
Бир кишини салмадым.

Урушда да, сермешде да
Сенсиз солуу алмадым,
Сен тюнгюлтюр сёз айтсанг да,
Мен тюнгюлюп къалмадым.

Бизге алгъыш этген сундум,
Жашла аякъ алсала,
Мени ишим болгъан сундум,
Ичип артха салсала.

Къадар бизни бир этсин деп,
Ол болгъанды тилегим,
Сени ючюн болгъанын бил,
Тохтап къалса жүрегим.

* * *

Халкъым насыплы, тап жашай эсе,
Айныта эсе къарыуун, кючюн,
Мен насыплыма – халкъ бла бирге,
Жырла жырлайма ма аны ючюн.

Мени жырларымда, магъана болса,
Халкъгъа жарарча бир тамычы жауса,
Уллу насыпха санарем аны,
Жүрегим болуред къадама тауча.

* * *

Ингирлик келеди акъыртын атлай,
Къара жамычысын юсюне кийип,
Озгъан ингирлерин эсгере, къатлай,
Къонарлыкъ къушча къанатларын ийип.

ТАНСЫКЪ БОЛАМА САНГА

Узакъ ашырдым мен сюйгеними,
Гокка ханс берип къолуна,
Бир ненча жылны анга термиле,
Къарай турурма жолуна.

Мен, сен кетгенли, мудах болганма,
 Ышармайма, не кюлмейме.
 Болган жеринге барып кьаллыгьем,
 Къайры барыргъа билмейме.

Насыплы жашау алда сакълайды,
 Анга къууанад жюрегим.
 Сюймеклик сенде таза сакълансын, –
 Ма олду сенден тилегим.

Бир бирибизге эрише, ойнай,
 Дырын жыйыучек къоллада,
 Сени тансыкълап жюрюйме, ийнан,
 Ол сен жюрюючу жоллада.

Колхоз тюзле да сени сакълайла,
 Мен да къарайма жолунга,
 Къууанчлы письмо болуп тюшгеем
 Мудах кюнюнгде къолунга.

Сени кёрюрге бек термилеме,
 Этерге мадар тапмайма,
 Жаз келмесенг да, кюз келирсе деп,
 Бек тансыкъ болуп сакълайма.

КЮЗГЮГЕ КЮН ТЙГЕНЛЕЙ

Кече жукъламай чыгъама,
 Кюн да келеди къагъып,
 Жастыгъым мени суу болад,
 Жилиямукъларым агъып.

Кёзлеринг бек ариудула,
 Кюзгюге кюн тийгенлей,
 Сен да сие болурса деп,
 Айланама суйгенлей.

Чырмауукъ ханс болгъу эдим
 Сени барган жолунга,
 Чырмалырем бутларынга,
 Алыр болсанг къолунга.

САЛАМ ЖАЗАМА САНГА

Салам жазама санга
 Сюймеклик сёзле бла,
 Жазгъанымы да окъуй,
 Жилияган кёзле бла.

Сен жазгъанны алганем,
 Окъуйма къайтып-къайтып,
 Санга тансыкъ болгъандан,
 Шыбырдап, сёзле айтып.

Кече-кюн да кетмейсе,
 Тураса жюрегимде,
 Сени кёргеем дейме,
 Тилеген тилегимде.

КЪАЙДАСА, ЖАНЫМ, КЪАЙДА?

Излейме да тапмайма,
Къайдаса, жаным, къайда?
Жер юсюнде тапмайма,
Жашамай эсенг Айда.

Букъдурмай айт, тилейме,
Жаным, къайдаса, къайда?
Сюймей эсенг сен мени,
Мен суйгенден не файда.

Армау болуп айланама
Тапмай санга барыр жол,
Сени ючюн бир ёлсем,
Къайда суйсенг, анда бол.

Дарманымса, букъдурма,
Жаным, къайдаса, къайда?
Жерде табарма сени –
Жашамайдыла Айда.

ШОШ КЕЛЕДИ

Кесинг билмей турганлай,
Суймеклик шош келеди,
Сормай, кирип жюрегинге.
Акылынгы бёледиди.

Сабийлигинги кыыстар,
Башынгы хайран этер.
Айырыр ашдан, суудан,
Жукъу да сенден кетер.

Жау чыракълай эрирсе,
Аурумайын азарса,
Жырлай билмей эсенг да,
Суймеклик жыр жазарса.

Отча жанып жюрегинг,
Дарман излеп чабарса,
Жюрек суйгенни тапсанг,
Дарманынгы табарса.

КЕТДИ

Ма бизден кетдиле
Сууукъ кыыш кюнле,
Жер да кёгерип,
Чакъдыла гюлле.

Къар да эриди,
Кюнлюм кююнунда,
Суу да гюрюлдей
Къолла боюнунда.

Башлангандыла
Къанатлы тойла,
Макъырадыла
Къозула, кюйла.

Кырдык ийисге
Жер да ашланды,
Сабан иши уа
Кыыстау башланды.

* * *

Ёлюр жаралы болсам,
Болушалмазса манга,
Ёлюрден алгъа, тенгим,
Айтырым барды санга.

Бер манга къагъыт, къалам,
Болгъан къадарда эсим,
Къаным бла суйгениме
Письмо жазарма кесим.

* * *

Ариу гюлюне къарап,
Булбул жырлайды талмай,
Ма алай суй гюлюнго,
Сен да эригип къалмай.

* * *

Эрке юйретсенг жашынгы,
Хайран этер башынгы,
Жилямукъ бла ашатыр
Хар заманда ашынгы.

ЗУРНУКЛА

Кетелле зурнукла,
Узакъгъа кетелле,
Къайгъылы, шургулу
Тауушла этелле.

Къымыжа сабанлагъа
Салам бере, къарай,
Кючлю къанатларын
Салкъын желле тарай.

Кюз келди дегенлей,
Башлайдыла кетип,
Къыбылагъа баралла
Ёшюн уруш этип.

Баралла зурнукла
Бирча къанат къагъып,
Жангы юйюрню да
Ызларындан тагъып.

Энтта къайтырла
Къыш кетип, жаз бла,
Келдик деп, къонарла
Къууанч ауаз бла.

Басмагъа
БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил
жарашидыргъанды.

КАЦИЛАНЫ Хабу

ТЕМИРКЪАН

Жаз башы эрттенликде Темиркъан, сакъалын ариу жюлюп, мыйыкъларын гырхы къыркъып, башында къара чырпа бёркю, юсюнде акъ къапталы бла боз сюзюк чепкени, бутларында къара ышымлары, аякъларында жангы акъ чарыкълары бла юйюнден эшикге тартынды. Къолундагы гулоч таякъчыгына аз-аз таяна, тар орамчыкъдан элни ортасы бла баргъан уллу жолгъа чыкъды. Темиркъанны кефи осал туююл эди. Ол, тегерегине да жарыкъ къарамын атып, сол жанына бурулду. Кюнню жарыкъ таякълары Къара-къурагъа тийгенлерин керюп, ышарды.

Къабакъдан ёрге бара, ол онг жанында тешлени кешене токъмакълача тизилген онеки тешпесин кёлюнден санады. Къара-къура уа – экинчи тешде, барындан да бийикдеди. Ол тизимни бери аллында да аладан алаша ёшюнле – экинчи эшелон, аны этегинде уа – ючюнчю эшелон. Ала, сынжыр-сынжыр болуп, бусагъатда Темиркъанны къонакългъа тебиреген негери жашагъан элге тартышадыла. Ары озгъан жерлеринде, къоншу элни чегинде, саргъыл къаяла акъсыл бет аладыла.

– Я къудурети уллу болгъан Аллах, бизни жерлерибиз нечик ариудула! – деп, Темиркъан элден чыкългъанда, сол жанында ашыгъып саркългъан Басхан сууну жыры къулагъына чалишди.

Сууну ол жанында чакългъыч ташлы дыркълда, тегереклерин да кёксюл къусхан чырпы басып, акъ къаячыкълла минчакълача тизилгендиле. Ала жырда сюелген субай къызлагъа ушайдыла, бетлерине да ингилик сюртюлгенча къызарыпдыла.

Темиркъан сол жанына башын бургъанда, ол тешден къарагъан кюн аны бетин жарытды. Ол тебеле, тешле уа, Басхан сууну боюну бла ёрге тартып, къарлы таулагъа ётедиле, Минги тауну этеклерине жыйыладыла.

Темиркъан, табийгъатны ариулугъуна къууана, бююн – байрым кюн – къоншу элли базаргъа да бир кирип, андан аны къонакълбайы Ахматны юйюнде къанга артында тапчаннга тынч олтуруп, кёмюкбаш боза аякълны аллыгъы кёзюне керюнюп, жюреги асыры ыразылыкълдан тойгъандан, кекирген да этип, мыйыкъларын сылады.

Ол терк жетерге сую эди. Алай кьарт санлары жюйрюк тую-юлдуле. Ол кезиуде уа, бусагьатдача, автобус не башха тюрлю машина жюрюп болмагьанды. Болсада Темиркьан ашыкьмайды: кьоншу элде кьонакьгьа туз-гыржын табылыр, кече кьалыргьа жер болур, анда анга алгьышлы туберле. Эски заманладача, энди биз эллени арасында туююш жокь, кьаугьа жокь. Эки элни халкьы энди, Аллахха шукур болсун, тынчлыкьда, бир бирни хурметли керюп жашайбыз.

«Совет властьха жюрегим кьурман болсун, – деди Темиркьан. – Тап башха ахшылыкьларын айтмай кьойсакь окьуна, халкьланы бирге жууукь, тенг этгени ючюн, бу эки элни былай татлы кьоншу этгени ючюн, жаныбыз кьурман болсун! Аны заманын Аллах узакь емюрлю этсин!»

Ол сагьышланы эте, Темиркьан жолну сол жанындагьы, элден узакьда кеси жангыз сюелген кьанжалбаш юйню – тирменни – кьатына жетди. Жолну онг жанында уа, тюз да тирменни тенгисинде, бир бирге жанлап (бири – бийигирек, бирси уа – алашаракь), эки сын таш сюеледи. Ол тийреледе тууарла, кьый сюрюуле да жангы кырдыкда отлайдыла.

Темиркьан, арыгьан деген не болгьанын да сезмей, сууну керюрюнден етдю. Суу боюнундагьы езенни аягьында кешене-ле кьалала кибик сюеледиле. Езенни огьары жанында уа дыркьылы тешле, бийикден-бийик керюрюле, керкермез узакьгьа ташаядыла. Бусагьатда эл болгьанлыкьгьа, ол кезиуде езенде жангыз бир юй да жокь эди. Анда жайлыкьла, сабанла болгьандыла. Езенден огьары эл таба бурулгьан жерде уа, сууну боюнунда, уллу жерк агьач шууулдагьанды. Бусагьатда уа анда, райондан, колхозладан да келип, маевка эте турурча, гитче чырпычыкь кьалгьанды.

Тегерек ариу, жангы кырдык ийис эте, терекледе чыпчыкьла жырлай, кюн да кесини жизги таякьлары бла кьудуретни ийнакьлайды. Бююн хар зат да Темиркьанны жюрегин жапсарады, санларын тирилтеди. Бютюнда кьаяла ортасы езенде, узакьда, элни кергенде, Темиркьанны халы бозасыз окьуна жыр тартырча болду. Сезлерин да иги айыртмай, ол, гулоч таякьчыгьын ойната, «орайда» айта, жол жанында отлай тургьан жылкьыны кьатына жетди.

Алайлай бир кьаратор ажир, Темиркьанны кергенлей, боюнун да энишге бошлап, кьулакьларын да жумуп, жалкьасы да толан чулгьана, тулпарча атылды. Ол палахны кергенде, Темиркьан абызырады, таякьчыгьы да кьолундан туюшдю, бети да саргьалды, мыйыкьлары да, боза аякьгьа кермюлюп чыкьгьанча, энишге созулдула, бутларына да кьалтырауукь тийди. Иш, керти, осал эди. Керлеринден от чакьдыргьан ажир жетсе, Темиркьан ол ажирге бир силдем боллукь эди. Ажир а

танымагъан адамына бирда хатер этмез! Да, не этериксе, ант этеме, не кыйынлыкъгъа тюшсе да, не амалсызгъа къалса да, адам жашар къайгъысына киреди. Эшта да, Темиркъан да аладан бири болур эди. Ол, не бек абызыраса да, жаналгъыч мёлекча, юсюне атылып келген ажирни ойнамагъанын сезгенде, бир кесек эс жыйып, башха болмай, кийикча, будуман болуп, бир жанына, бир бугъар жер таба, къачды. Ажир – ызындан, къыртыш зылдыланы кёкге бардыра, Темиркъанны да боз чепкени жел этип баргъанын кёрген кюльорге да болур эди. Алай Темиркъанны къайгъысы башха эди. Ол, ажирни аякъ тауушу бла кишнегенинден башха, жукъ эшитмеди. Чыпчыкъла да, дунияны къудурети да, жашил кырдыкла да, тап кюнню ышаргъаны да тас болдула.

Тюз да ажир къартны, сермеп алып, малтаргъа умут этгени, Темиркъанны да ырхы ызгъа ташайгъаны болду. Ажир а, къызыгуланып, аны юсю бла чынгап ётдю. Алайлай ажир, артха айланып, Темиркъан букъгъан жарчыкъны башында кишнеп, жерни къазады.

Ажир ол адамны къуугъанын кёргенлей окъуна, тёбе юсюнде атлагъа минип тургъан жылкычыла, аямай ала таба чабышдыла. Ала, алайгъа жетип, ажирни да жылкыы таба къуудула, кеслери да ырхы ызгъа къарадыла. Къарасала, биреу, жаланбаш болуп, жарчыкъгъа кысылып, чычхан черенден къарагъанча, тюрюнден ёрге къарап, къалтырай тура эди. Жылкычыла аны ёрге чыгъардыла, аны Темиркъан болгъанын да таныдыла.

– Къалайса, таланган, Темиркъан? – деп, жашла къайгъы этип сордула.

– Да, къалай болуп а, сени жаунг да менлей болгъу эди. Алай, бу жарчыкъны хайырындан, сау къалдым. Бу жарчыкъ болмаса – фуйт Темиркъан табар эдинг!

– Да сау къалгъанынга Аллахха шукур болсун, Темиркъан! Ол ажир а бир огъурсуз затды кеси да.

– Оллахий, Аллахны билмейме, ол жарчыкъ болушханды, – деди Темиркъан. Ол ишге шагъатла болгъанын да уллу бюсюремей, бутларын да кенг-кенг ала, суу боюну таба тебиреди. Темиркъанны халы, къаны да бузулуп, туман басхан кюнча болду. Суу табадан ургъан аязчыкъ Темиркъанны ачыулу сёзлерин жылкычылагъа жетдиреди:

– Бош къаллыкъ жылкыы, бёрю ашарыкъ ажир, сен кесинг да – ит, иенг да – итден туугъан!.. Бу эсирген ажирлени ёзеннге бошлап, хурметли адамланы къырдырыргъа кюрешгенлени ийманлары не динлери болурму, ол начас къулланы?!

Бир кесекден Темиркъанны, артха айланып, бёркюн да къашларына дери ийип, юйюне кетип баргъанын кёрдюле.

Кёремисиз, тенглерим, адамны жарыкъ халын бир болмачы зат нечик бузуп къояды!

Да, ма андан бери биз, бир бири арабызда иш онглу болмаса, хал тапсызгъа къалса: «Не ишлеп турасыз, хал къалайды, сау-лукъ игимиди?» – деп соргъаннга: «Оллахий, иш Темиркъанлайды», – дейбиз. Темиркъан къауум, темиркъанизм, Темиркъанлай деп, аны къошуп айтсала, ишни къолай болмагъанын билигиз.

Да, алайды да, сиз да бир жангы айтыу эшитгенликге, не боллукъду? Жазыкъ Темиркъан кеси дуниядан кетсе да, биз аны атын сагъына-сагъына турабыз...

ЖЫЛНЫ АЛАМАТ КЕЗИУУ

Ой, аланла, жайгъы кюнле нечик алааматдыла! Колхозла маллары – къоюн, тууарын да – бийик тау жайлыкълагъа сюрөдиле. Кюзлюк будай саргъала, мирзеу жетип келеди. Терекледе тюрлю-тюрлю кёгетле, бир бирлерине эришгенча, ёсюп, тауукъ жумуртхадан абаданыракъмы болурла дерча, къайсы бир тюрлюлери уа саргъалып, бишерге айланып, ашарча болгъандыла. Ёзенде, тауда да биченликле, кюйюз кибики, дуния бла бир тюрлю-тюрлю тюрсюнлю, ариу ийисли хансладан толадыла, ала, жангы келинлеча, къубуладыла, аязчыкъ урса уа, тюз тепсеудеча, сабыр-сабыр сюзюледиле.

Жылны бу кезиуу ишни къыстау, къызыу баргъан заманыды: малчыла, хайт деп, малланы семиртедиле, сютню кёп сауадыла, кюнде, киришиде да сюрюу къыйырындан кетмейдиле. Алай энди сюрюучюле, алгъын замандача, кеси жангыз узакъда атылып, элде къалгъан суйген къызына термиле, сыбызгъыны мудах согъа турмайдыла. Ол зат суйген къызы неда сыбызгъысы болмагъандан неда жюреги суймекликден тыпырмадагъандан туююлду. Энди ол кеси жангыз къалмайды – колхоз фермада адам кёпдю, радио, патефон, къобуз, дагъыда кёп тюрлю затла бардыла.

Ким биледи, аны суйген къызы ол акъхалат ийнек саууучу къаракъашланы арасында окъуна болур. Да, тап элде къалгъан эсе да, ол аны юсюнден, къагъыт алмаса да, не радио бла эшитир, неда газетлени биринде жазылып кёрюр. Ол ёхтем къыз тансыкъ болгъан жашха суратын жибермесе да, ол сурат газетге салынып келир. Жаш а, айхай, не айтырынг барды, ууакъ-ууакъ ышара, аны суратын газетден кесип алыр да, къоюнунда букъдуруп.

Алай ол затла да болушлукъ этмезден болсала, тансыкълыгъы кёкюрөгине сыйынмай, асыры кючюннгенден, жаш нёгерлерини аллында азып, беишлик болургъа къоркъуу

башындан салынса, къызны къатында тохтап, ала кёзлерине аралып, къолун сылай, къайнагъан сютно отдан алгъанча, жүрегини къызгъанын чёкдюрюрге амалсыз, бек керекли болса, кюн сайын колхозну машиналары келе турадыла, секирип, аладан бирине минер, ол а, тау къушу Хаймашадан Гепчокъагъа ётгюнчю, жашны элге жетдирир...

Элде уа къарты-жашы да, звенолагъа юлешинип, нартюх, чёплеу сабанланы юлюшлеге бёлюп, ханс артадыла, узунуна, энине гюрюлдеп ётген тракторла аланы къол къыйынларын тынч этедиле. Жылдан-жылгъа нечик алаамат, нечик акъыллы машинала тууа барадыла! Ким биледи, жайлыкъдан сюйюнюп жетген жашны сюйген къызы да ол къапхакъ тюбю ёзенде нартюхню чагалай тургъан звенону башчысы, хычыуун ауазы бла масхара жыр жырлай тургъан къыз а болурму? Огъесе кюннге кюйген бетлери женгил жаулукъчукъланы тюплеринде жылтырай, жаш кёзлери жана, кюлген да эте, акъырын эжиу мурулдагъан къызланы ичиндеми болур?

Айхай, ол къызланы эринлерине неда уууртларына ингилик жагъылмагъанды, жулкъуннган къашларына кёмюр тартылмагъанды, чачлары исси къысхачла бла бурма болмагъандыла, ёпюнлерине мамукъ буштукъла салынып сюелмейдиле. Ала, тар тёбен жанла кийип, бёдене кибик, жёбелеп айланмайдыла. Бютюнда ишден кери къачмайдыла.

Была – колхоз сабанлада, мал фермалада ишлеген къызла – кюннге да кюедиле, юслерин тер да басады, субай бутларына букъу да къонады, къолан настик жыйрыкъчыкъларын аязчыкъ кётюре, назик санлары талкъыда чабырлыкъ ийленгенча ийленедиле. Алай аланы бетлерине бир къарачыгъыз! Ала, асыры насыплыдан, нюрча жарыйдыла, кёзлери уа адамны жүрегин кюйдюредиле.

Жашла, къыз тилерик алагъа барсын! Бирда жангылмазсыз. Алада не къадар жигерлик, тирилик, къууанчылыкъ, жашлыкъ, насыплылыкъ барды! Алада, не уллу уста жазыучуну да жазаргъа къолундан келмезча, нечик уллу ариулукъ барды! Кюнню узуну дырында неда сабанда ишлеп туруп, арып, ингир ала къыз жыйынны, жууунургъа деп, суу боюнуна, жугъутурлача, тизилип баргъанларын сиз кёргенмисиз? Ала, бир бирлерине лакъырда эте, тенг къызларын сюйген жашларыны атларын сагъынып къагъадыла, кюлкю къабынады, сууну чырпылы боюнундан къыз ауазланы жырлагъанлары, сууурулуп, кёкге чыгъады. Ала, суугъа жууукъ жанлагъанлай, бир бирин тюрте, бир бирин оза, чабышып жетедиле. Терк окъуна терек салкъынында кийимлерин атадыла. Суу тамычыладан субай санлары къалтырай, узун чач эшмелери, юзмелтлеча, аркъа сызгъаларында аунай, ала, мёлеклеча, билеклерин кенг жайып,

суу шорхагъа ташаядыла. Суу жайыгу кымыжа кызыладан толду, суу жагъасын аланы кычырыкълары бийлейдиле. Ала, талыштаклача, къатыш-къутуш болуп, бир бирлерине аяусуз суу чачадыла, чабакълача жүзедиле. Ол жайыгуну сууу боркъулдап къайнайды, айланмагъа тумаланады.

Ол затны кёрген адам ол кызыла кюнню узуну къарыуларын аямай ишлегендиле деп бирда айталмас. Бирликде урунуу, халал иш адамгъа нечик уллу къарыу береди!..

Эл ичинде асыллы къартла, къолларын бош тутмай, эртен аласыды, кече арасыды деп къарамай (элдеги электростанция жарыкъ да, кюч да береди, ишге уллу болушады), аяусуз чалгъы, сенек, бичен чалыгучу машинала жарашдырадыла. Аланы кёплери, эшта, быйыл биченде жыйын башчыла окъуна болурла. Санлары ишге юйреннген адамны 80–100 жылла бюгалмазла!..

Аланла, кечгинлик беригиз, маржа, асыры бир жанына тентиреп кетгенден, мен жазаргъа умут этген затыма энди жанлай келеме.

Биз сизге бу хапарланы айта тургъунчу, элде бичен ишле башландыла. Ёзеннге тракторла чыкъдыла, тёшлеге ат чалгъыла сырындыла. Алай элни огъары жанында Акъ къая башында уа, тап бизни заманыбызда – машиналы ёмюрде да – къол чалгъысы болмайды. Ары эки жыйын – къартланы бла комсомолчу жаш къауумну жыйынлары – чыкъдыла.

Бу бизни жерлерибиз нечик ариу, аламат жерледиле! Айланч жолну жырып, Акъ къая башына чыкъгъан алай тынч туююлдо, болсада андан энишге, тегерекге, къарасанг, къанатла битип, кёкге чыгып баргъанча кёрюнеди. Сол жанынгда – кызыгу кюнде къуруй баргъан дурула, онг жанынгда – жангы чалыннган чий кырдык, арлакъда уа – бёденеледен топпа-толу биченлик. Тегерекден сенгирчкелени тауушлары, башха тюрюлю къанатлыланы жырлары мыйынгдан ётеди. Ол биченни бир ариу ийиси барды да, андан солуп тоймазса! Туугъан элинг бек тебен талада, къол аяздача, юйлери, хычин туурамла кибик бахчалары, индекле кибик хуналары бла кёрюнеди. Кесини да арасы бла бел бау тартылгъанча, иничке суу ыз кёрюнеди...

Эки жыйыннга эки къош ишленнгенди. Аланы алларынгда чалгъы тишеген, дыркъы ичинде уа къалакъ этген тауушла мында ишни кызыгу баргъанына шагъатлыкъ этедиле. Адетде болуучусуча, чалгъычы жыйынлагъа эр кишилени жигерлери бёлюнедиле. Хомух, чийбел адам анда не бедишли болур, не борбайсыз къалыр. Аны бары да биледиле. Ол ишде кишилигинги, аууз бла болмай, къол бла, шырхыны кенглиги бла, дуруну къалынлыгъы бла, силдемни гёжефлиги бла, алгъа сириниуню тирилиги бла танытыргъа керексе.

Чалгъычыла жарыкъ кёллю, лакъырдачы, ахшы адамладыла. Алада иш да къайнайды, ингир сайын жыргъа да ёчдюле. Бир-бирде той да этерле, къонакъгъа да угъай демейдиле: боза болса, боза бла сыйларла, болмаса уа, айрансыз бирда къалмазла. Эт да болур, исси шорпа къарыу берир. Алай, хар жердеча, хар ишдеча, быланы да кеслерини бурундан къалгъан ахшы тёрелери барды: къонакъны сыйлы кёредиле, алай, аны къарыуун сынар ючюн, къолуна уа гылмайны тутдурадыла, шырхыгъа сюеп, ызындан сюредиле. Ант этеме, ол алапат тёреди! Чыгъып, къызыу сёлешгенден эсе, ол тере къыйыныракъ болгъаны ючюн, чалгъычы жыйында къонакъла аз боладыла.

Алай элде, районда да къуллукъчула кёп болгъанлары себепли, айлана-журюй келселе, Акъ къая башына тюртюнемей онлары болмайды, нек десегиз, чалгъы чалыуну, дырын жыйыуну юсюнден тёрентин хапарны терк-терк сурайдыла. Хапар суралгъан жерде уа жууап болмай жарамаз.

Алайды да, жанларым-кёзлерим, ол ары келген къонакъла бла мен сизни шагъырей этейим.

Кюнлени бир кюнюнде чалгъычыла, азыкъ да ашап, балаганны тегерегинде чёгюп, чалгъыларын тишей тургъанлай, бир атлы келди.

– Иш къолай болсун, аланла! – деп, гырхы мыйыкълы, къара шинли, акъ жюн къалпакълы, колхозну парторганизациясы секретары Жерештиев саламлашды. Бир кесек сабыр болуп, къаамичи бла чуругъун къагъа: – Къолайыгъыз къалайды? Ишни уа узакъгъа сюрмегенсиз, – деди да, атдан тюшдю. Къанжыгъасына тагъылып тургъан газетлени, плакатланы тешип, жыйын башчы Ахылаугъа берди.

Ахылау санлары къатхан, узун бойлу, къочхар мюйюзлеча бурулгъан, махоркадан саргъалгъан мыйыкълы, сабыр кёллю адам эди.

– Да, Жерешти улу, была ючюн сау бол, керекли затладыла, дуняда не хапар болгъанын билирге да тийишлиди, – деди ол сабыр-сабыр, – алай, сен айып этме, ахшы жаш, чалгъычылагъа правлен былай къараса, бир ыйыкъ озгъунчу борбайсыз болукъбуз. Нартюх гютюле бла акъсуудан башха, аш жокъду.

– Да анга да къарарбыз. Сиз хайт дегиз, маржа, бу къулакъда асыры кёп къармаласыз...

– Гылмайны къолунга алып, кесинг да бир сынасанг а, талланган! – деп, Ахылау, сынагъан халда, акъыллы кёзлерин къысаракъ этип къарады.

– Солуу кезиуюгюзге тюшдюм, ансы аны бла уа къоркъутмаз эдинг, Ахылау.

– Бир кесек сабыр бол. Биз да къуру ашап, солуп тургъан сунма...

– Угъай, заман жокъду. Бюгюн малчылагъа да бир жетерге керекди. Хайда, къууанчлы иш этигиз! Алай теркирек болмай жарамаз.

Ол, атына минип, жоргъалатып, энишге энип кетди... Жыйын чалгъыда болгъанда, устазладан бири, къошха келип, къабыргъа газетни жарашдырып кетди.

– Алан, ишчиле келгинчи сабыр бол, – деди анга къошну шапасы. – Сен илмулу адамса, ала бла ушакъ этерсе. Ала, арып келселе да, дуниядан хапаргъа тынгыларгъа бек суюючюдюле.

– Угъай, тейри, ары дери турсам, кеч къаллыкъма.

– Кеч болсанг, мында къал, къонакъбайлыкъ этербиз.

– Алай а биргеме жатар жер келтирмегенме.

– Алай эсе, узакъ туююдюле, ишлеген жерлерине тигеле, кесинг да бир шырхы чыгъарса...

– Манга буюргъанлары – газет чыгъарыргъады. Мен ишими толтурдум, хайда, шапа, сау къал!

– Жолунг – мамукъдан. – Шапа, аны ашырып, къошну эшик жанына тагъылгъан газетге жанлады. Анда юч-тёрт чалгъычы тизилип барадыла. Алай бу неди? Анда киши болмаса да, шапа кеси аллына кёлю бла кюдю. «Суратда болмаса, гылмайны сол кёолу бла тутуп ким кёргенди? Ол устаз солакъай болур, жазыкъ...» – деп, назмугъа кёз жетдирди:

*Алгъа, алгъа, алгъа,
Чалгъычыла, жигитле,
Бир заманда хорламазла бизни
Дунияда болгъан ит фашистле!
Мытыр болмай ишлегиз,
Чалгъыланы иги тишегиз!..*

Ашхам ууахтыда, чалгъычыла къош таба жол салгъан кезиуде, сыртланы-къолланы дауургъа алдырып, ёпке солуу этип, бир мотоцикл жетди. Ол а – РТС-ни механиги. Акъ къая башына трактор чалгъыны уругъа нек болмайды деп, анга къараргъа келгенди. Эшта, халына кёре, трактор мында чалмазлыгъына сормай тюшюннген болур. Ол, аяусуз мотоциклин къармаргъа болуп, чалгъычылагъа уллу эс бурмады.

– Къарангыда неге кюрешесе, механик, танг атаргъа, жыйын биченнге тизилирге, сен да атынгы налына къарарса, – деди Ахылау.

– Угъай, эрттенблагъа дери турур онгум жокъду. Сора сиз алай эрте тура болмазсыз?

– Мында къал да, аны уа кесинг кёрюрге.

Аны насыбына, кеч къарангыда районну эл-мюлк инспекциясыны машинасы келди. Зоотехник, келип, бу беш кюннге неллай бир чалгъанларыны тарихлерин алып:

– Оллахий, бирсиледен а аз чалгъансыз, – деп, терк окъуна районнга ашыкъды.

Экинчи кюн район газетден хапарчы келди: блокноту – къолунда, сурат алыучу аппараты – боюнуна тагъылып, жан сюегине къагъыла. Къабыргъа газетни аллында сюелип, андан не эсе да кёп затны блокнотуна жазды.

– Газетле да ала кёреме да? Сиз а зауукъ этип турасыз! Сен эки жыйында да бек ахшы ишлегенлени айтчы, – деп, шапагъа сорду.

– Аланы уа барып кёрюрге керекди. Кеслерини да суратлары алсанг, бек къууаныр эдиле.

– Ары барыргъа заманым жокъду. Жаяу айланнганымы кёрмеймисе? Суратны уа былайгъа келселе алырбыз...

Ол кюн, тюшлюк ашап, хар жыйын жерине жайылыргъа, Акъ къая артындан, район таба жанындан, бир машина кёрюндю.

– Ала, машинала бир кёп болгъандыла да, бу адамла къуру бизни ызыбыздан сюрюп айланадыла, – деп, лакъырдачы Махай артха бурула сёлешди. – Машинала кёп бола барсала, къуллукъчуланы саны да эсе барады. Айхай, аланы ичинде уа, хайт-хуйт этген болмаса, бир шырхы чыкыгъаны уа жокъду.

– Келедиле да, былай ишлегиз, алай ишлегиз дейдиле, уста сёзлени айтадыла, – деп къошду кесини сёзюн Шабаз. – Кеслери уа бу хайырсыз гылмайдан шайтан отдан къоркъгъанча къоркъадыла. Къуллукъчу болгъан жумушакъкъол болуп нек къалады? Была да халкъдан тюшген ушайдыла да, огъесе, Аллахны келечилери болуп, кёкденми эннгендиле?

Чалгъычыла кюлдюле. Ол машина, тенгиз толкъунлада ёрге чыгъа да, ташая да кете баргъан къайыкъча, бир дыркыгъа бугъуна, бир туурагъа чыгъа келеди.

– Оллахий, Ахылау, бизни къошдан кетгенибизни билип, машина биягъы ары барады.

– Тейри, ол а ары барады, алай, машинадан тюшюп, биреу жолун бери бургъанды.

– Антым, ишни юсюне тюзюнлей ёшюн ургъан къуллукъчу – ол батыр адам болур.

– Хау, алан, биз кюз ишге чыкыгъанлы, аллайы уа болмагъанды.

– Охо, ашыкъмагъыз, ол келген да, шырхы тутуп, бизни алай бек къыйнамаз.

Ол кезиуге биреу алагъа жанлады. Къара шинли, назик санлы жаш адам, алай башы уа чал болгъанды, огъурлу кёзлери ышарып къарайдыла. Ол партияны райкомуну секретары болгъанын къартла, жашла да таныдыла.

– Ишигиз къолай болсун, таматала!

– Ой, сау бол, сау кел, жууукъ бол, Даулет!

Даулет къартланы барыны да къолларын тутду.

– Ахылау, биягъы сен жыйын башчы болурса дейме. Бу Акъ къая сыртында сен къармамагъан жер жокъду. Эсингдемиди: мен сизге Жалпакъдан эшек бла айран алып келгенлей, ма ол айланч жолчукъда эшек, жюгюн аударуп, бир гыбыт айраны бла тешден кетгени? – Бары да жарыкъ кюлдюле. – Ол заманда Ахылау мени бир къыркъгъан эди.

– Аллай зат, тюйген адамдан эсе, тюйюлген адамны эсинде кеп къалады, – деп, Ахылау ышарып айтды.

Чалгъычыла секретарьны лакъырдаларына да кюледиле, кеслери да кшошудадыла. Аны жарыкъ сёзлери не эсе да ол ишчи адамланы жюреклерин жапсардыла. Ала, бир кесек сей-ирсинген да этип, Даулетни ахшы ийленген къара чабырларына бла къара ышымларына къарайдыла: «Бу затла мынга неге керекдиле, ол кмуллугъу болгъан чалгъымы чаллыкъды?» – деп сагъыш этедиле.

– Ахылау, айып этмей, чалгъынгы манга берсенг эди, – деп, Даулет, аланы ойларына жууапха этгенча, чалгъыны тиледи. Бары да ыразы болдула.

– Чалгъымы берсем, жерими да берирге керекме, – деп, Ахылау лакъырда этди.

– Да жеринг а секретарь ишден къыйыныракъды, жыйын башчылыкъ этген алай тынч тюйюлдо. Ол жаш къауум бла эриширге боллукъ эдим, алай, сизнича, къарт гвардиячыла бла бирге шырхы тутхан тынч болмаз.

– Да, Даулет, кесинг жаш болсанг да, башынг чал болгъанды, – деди Харун. – Сени атанг, харип, жаннетли болсун, къатын алгъан заманда халым тюз бусагъатдача эди, кесим да киеу нёгерлик этгенме. Сен битеу районну таматасы болсанг да, жашса, Аллах жашар сюекли этсин, биз анга барыбыз да къууанабыз, ёмюрюнг узакъ болсун!

Даулет, чалгъыгъа къалакъ этип, къалагъына юзмез сюртуп, аны белине сукъду да, жыйынны аллында тебиреди. Чалгъычыла, кёллери кётюрюлюп, ызындан тири къатылдыла, бир-бирлерини уа секретарьны, кыстау сюрюп, шырхыдан чыгъарыргъа умутлары барды. Даулет ол адетлени уста биледи. Алгъын колхоз малчы, чалгъычы болуп ишлеген жашха ала белгилдиле. Жыйынны аллына – бек жууаплы жерге – тюшгенин да биледи, аны къыйынлыгъын да сезеди, эрттеден бери къолуна гылмай да тиймегенди, алай къартлагъа айып этдирмем деп таукелди. «Ишчи адамла кмуллукъчуланы акъ-сюеклеге санайдыла, алай чалгъыны къойгъанлы кёпмю болады?» – деп сагъыш этеди.

Шырхы узунду, кырдык къалынды, жери тикди, алай Даулетни, сырты терлеп, кёксюл кёлеги аркъа сызгъасына жабыш-

са да, хорлатмазгъа сёзню къаты салгъанды. Урушда, ротаны командири болуп, душманны къаллай къыйынлыкъ бла хорлагъанын эсине тюшюрдю. Ким биледи, ол да къарыу къошхан болур эди. «Къолгъа алгъан затынгы ахырына дери жетдир», – деп, партияны төреси барды.

Чалгъы чалыу, кёз байланнгынчы, кыстау барды. Ахыр шырхыны чыгъадыла. Ким эсе да, къадалып, ызындан кысха келгенин Даулет сизди. Ол хар заманда да жыйын башчыны ызындан барыучу Шабаз жетген болур. Билеклери, бутлары да талгъандыла, алай шырхыны къыйыры узакъ туююдю, ы, маржа, тебер, тебер, айыпдан къутул! «Пырх!» деп чалгъысыны аллында бёденени учханы, Даулетни да ахыр силдем этгени болду. Тюз да ол кезиуде ызындан сюрген Шабаз да шырхыдан чыкъды. Алай бирсиле бир кесек узакъ созулгъандыла.

– Оллахий, Даулет, умутума жеталмадым. Къарыучугъунг а барды, – деп женгдирди Шабаз.

Ахылау, мыйыкъ тюбюнден ышара, ыразы болуп:

– Аперим санга, Даулет, сау бол, ыразы этдинг, – деди.

Жарыкъ сёлешиуле, кюлюкю, лакъырда алгъындан кюлюкю къабынадыла. Даулет барына да папиросла юлешди: тютюн тарта, къош таба тебиредиле. Даулетни бутлары жызылдайдыла, бели талгъанды. Къошха жетгенлей, сууукъ шаудан суу бла къолун, бетин, тёммегин, аягъын жууду. Ол арыгъанын бираз кетерди.

Ала келирге, къош жанында муржар юсюнде азыкъ хазыр болуп тура эди. Даулет келтирген кёгетле, нашала, помидорла, бир къой уча, анда-мында акъбаш шешала да кёрюнедиле.

– Да, Даулет, Аллах ыразы боллукъ, бизни орунубузгъа къонакъбайлыкъны сен эте кёреме да, – деди Ахылау.

Жаш чалгъычыланы да чакъырдыла. Даулетни машинасыны чыракълары хант къангагъа бурдула. Башха болмай, циркдеча олтурдула. Ол ингирде болгъан ыразылыкъ, татлылыкъ, жарыкълыкъ, хошлукъ не уллу сыйда да болургъа къыйын эди. Ашагъан да, ичген да эте, Даулет, Ахылауну къатында олтуруп, кёп хапар айтды, къартлагъа да тынгылады. Иги жарыкъ болгъандан сора, Ахылау ол къуллукъчуланы хапарын айтды.

– Айып этме, Даулет. Сен уллу къуллукъчу болсанг да, сенден биз таматабыз. Гитче заманчыгъынгдан бери бизни кёзюбюзде ёсгенсе. Элибизде туугъанса, жарлы эллини жашыса. Малчы да болгъанса, сюрюучю да болгъанса. Аллах саулукъ берсин, совет властыны хайырындан, окъууунг-билиминг барды. Былайгъа келип, бу къартланы жапсаргъанынг ючюн, уллу кёллюкюк этмей, бизни ишибизге къарагъанынг ючюн, бизни бла бирге хант къангагъа чёгюп, ушакъ этгенинг ючюн, сау бол, Аллах да, партия да, заман да санга ыразы болсунла! Ол ишни

хатасы жокъду. Алай ол къуллукъчула бизден нек жийиргенедиле, нек къоркъадыла? Аланы бизге жанлатхандан эсе, шайтанны отха тартхан тынчды, антым. Бу эки кюнде бизге кёп къуллукъчу келгенди. Алай хайырлары уа азды: бизге салам бергенден сора, ишлери жокъду. Аланы къуллукълары бизге салам берген бламы чекленеди? Андан эсе, къолларына чалгъы алып, бирер шырхы чыкъсала окъуна хайыр эди.

Даулет кёпге дери, къулакъ салып, башын булгъай тынгылады, сора, не эсе да бир затны эсине тюшюргенча, къартлагъа айланып селешди:

– Энди, сиз ыразы эсегиз, былай оноу этейик. Бичен ишни теркирек бошаргъа керекди, алай адам кючю азды. Сиз он-онбеш чалгъы къурагъыз, мен а сизге болушлукъгъа чалгъычыла табайым.

Бары да ыразы болдула.

Элге атлы къурадыла – ол чалгъыла мажарып келтирирге керекди. Даулет парторгга къагъыт жазды: ол кесини башчылыгъы бла жети-сегиз къуллукъчуну алып келликди.

Сора Даулет шоферин чакъырды.

– Миша, биягъы санга бюгече жукъларгъа тюшмейди. Мен мында къаллыкъма, сен а, танг атхынчы, РТС-ни механигин, инспекцияны зоотехнигин, газетни хапарчысын, дагъыда ма бу спискада болгъанланы бери тапдыр...

Жашладан къайсы эсе да жырлап башлады, бирсиле эжиу этедиле. Алай ишден арыгъан адамла аз-аз чачыла барадыла... Бир сагъат жарымдан чалгъычы жыйынны лагери ауур урушдан сора тынчайгъанча солуйду. Сенгирчкелени кычырыуларындан, адамланы хурулдагъанларындан башха, таууш жокъ эди. Кёкде – дуня бла бир жулдуз, аланы ичи бла уа толу ай сабыр къалкъады...

Танг аласында лагерь уянды, эки жыйын да адырларын хазырлайдыла, юслерине-башларына къарайдыла. Колхозну председатели да, парторг да келгендиле. Жыйын чалгъыгъа кетгенден сора, элден бир къауум адам жетди. Даулетни машинасы да ол санагъан адамланы келтирди.

– Жюрюгюз, былай этейик, – деди Даулет, – мында бичен чалыугъа жууаплы парторг болсун, ол кеси да бу келген адамланы жыйын башчысы болсун, председатель а энди табыллыкъ адамын бери жиберсин, конторну, кладовкаланы, интеллигент къауумну, эл советни бираз тинтирге керекди.

Анга угъай деген болмады. Секретарь, саламлашып:

– Хайдагъыз, ишигизден къууаныгъыз. Бир-эки кюнден энтта тюбеширбиз, – деп, машинасына минип кетди.

Ючюнчю жыйын чалгъы, тёш, къалакъ къайгъыгъа кирди...

ЖЮЗЮМ БАХЧАДА

Ол кезиуде районну таматаларындан бири болуп, бир базыкъ киши ишлегенди. Ол, асыры семизден, быдыры базыкъ бутларына тие, аякъларын кенг-кенг алып, эки жанына жантая, алай жорюючю эди. Къара сай бетин чечек тапла басып, тири кезлери огъурсуз къарайдыла. Ол, жайгъыда стол артында олтурса, гетен къапталыны женглерин, къой соярыкъ кибик, ёрге къайыра эди, – къап-къара тюк басхан къысха базыкъ билеклери ачыла, къол аязлары уа асыралгъан ирикни къуйругъуна ушай эдиле.

Манга аны бла колхозлагъа айланыргъа тюшгенди. Машинаны да асламысында ол кеси жорютючю эди. Аны саулугъу игиден, ашаргъа-ичерге бек суйген адам болгъанды. Элге келсе, бек ал иши – ашагъанды. Аны ол халын билиучю эдиле да, келгенлей, эрлай аш къайгъыгъа кире эдиле. Аллай затны унутхан болса уа, ол кеси эслерине салычу эди.

– Ой, юйюгюз къуруп къалгъанла, сиз таулула тюйюлмюсюз, къонакъ ала билмеймисиз?! Бизни бюгюнлю бери колхозлада айланнганыбызны эсигизге ала болмазсыз. Хайдагъыз, маржа, теркирек бир зат хазыр этдиригиз, кеп сакъларгъа заманыбыз жокъду.

Ол алай айта туруп, сен а, бир жанында сюелип, жерге кирлик болуп тураса.

Бир къарангы кече, районнга къайтып келе, ол машинаны А. элге буруп башлады.

– Алан, ажашып бараса, солуна бур, – дедим мен.

– Ажашып а, мен жолну билмеймеми? Ол жууукъларымы жюзюмлери жетген хапар барды, аланы бир кёре барайыкъ.

Мен жууап этгинчи, ол машинаны правленни арбазына кийирди. Правленде чыракъ жарыкъ кёрюнеди, адам ауазла эшитиледиле.

– Кеч къолай болсун, аланла!

– Ой, сау болугъуз, сау келигиз, жууукъ болугъуз! Не кеч къонакъласыз, жолдаш Тоймазов?

– Да бизни ишибиз алайды – кече жокъ, кюн жокъ. Къалайсыз сиз а?

– Хатабыз жокъду. Кеч да болгъансыз, жолдаш Тоймазов, юйге жууукъ болугъуз!

– Юйге жууукъ болургъа да заман жокъду. Жюзюмюгюз бла сыйласагъыз, угъай демезбиз.

– Да аны бла да сыйларбыз, Аллах айтса, – деди колхозну председатели. – Бар, маржа, Къайтмырза, эринме да, бахчагъа барып, бир четен жюзюм алып кел, бюгече Алихан сакълай болур, председатель айтханды десенг, угъай демез, – деп, ол бир

къарт кишиге айтды (Ол, баям, правлении кече сакълагъан къалаууру болур эди). – Къарангыды, фонарьны ала бар.

Гырхы сакъаллы къартчыкъ, къолуна да фонарьны алып, мур-мур эте чыкъды.

Жюзюм бахча эл къыйырында, суудан ётгенлей, къапхакъ башында, кюн туууш табада, къабырланы къатында эди.

Къайтмырза къапхакъ башына чыкъгъанда, тебелеге абына башлады, тегерегинде уа бир къарелдиле сюеледиле. Фонарьны ёрге кётюрюп, ышанлап къарагъанында, тебеле – къабырла, къарелдиле – сын ташла болгъанын эследи.

– Тоба астофюрюллах, манга Аллахны не анты жетгенди? Мен бери нек тюшдюм? Огъесе мени бери атланыр заманым жетипми келеди? – деп, тюклери ёре тура, жүреги къайгъылы ура, андан теркирек чыгъаргъа ашыкъды. Болсада, абына да жыгъыла, къабырлагъа бауурлана, тышына чыгъар жол тапмады. Къарт кишичик, асыры къоркъгъандан, аны ким эсе да этегинден тартханча, аягъына чалдиу этип жыкъгъанча кёрюндю.

– Я Аллах, сен бирсе! Бу хадауус киши да кече арасында къайдан чыкъды, не юйюне ёлет кирип, жюзюм къайгъы этди?! – дей эди. Сора, сескенип: – Тоба-тоба, мен Аллахны сыйлы жеринде не затла жаншай турама? Я Аллах, сен кечгинлик бер. Ярабий, жүрегими хош этер ючюн, бир Къуран аятны эсиме тюшюралсам эди, – деп кюрешди, алай ауузуна келген, дуняда бир адам да ангылаялмазча, неда кеси билмеген бир тюрлю сёзлени айтып башлады. Ким биледи, ол сёзлени Аллах эшитсе да, бир затын айыралмаз эди.

Къоркъгъандан, Къайтмырзаны юсюн-башын тер басды, бутлары-къоллары къалтырайдыла, бир къолунда – гылмай таякъчыгъы, бирси къолунда фонарь барды, алай къоллары уа ол затланы тутханларын сезмейдиле. Къычырама деди, алай, тили тутулуп, жукъ айталмады.

Ол кезиуде уллу жолну баргъан арба таууш чыкъды.

– Аллах, Санга шукур болсун! Дуняда жаны сау биреу барды, – деп, тынчаяракъ болду. Энди кеси да къалай ары барлыгъын оюм этди. Алай, арба таууш къарангыда жутулгъандан сора, Къайтмырза, кеси кесин кёллендирип ючюн, жюзюм бахча таба айланып: – Алихан! Ой, Алихан! – деп къычырды...

Къошкзулакъ ушкогун да къоюнуна къысып, Алихан бийик тебечикде бичен балаганчыкъда къалкъып эди.

Бир заманда, не эсе да бир зат къабыргъасына тийгенча, ол сескенип уанды да, секирип ёрге турду, ушкогун да къолуна алып, тышына чыкъды. Бир заманда: «Алиха-ан!» – деген тауушну эшитди. Таууш къабырла жанындан келеди. Ким эсе да, аны атын айтып, къыстау-къыстау къычырады. Алихан, асыры къоркъгъандан, сын болуп къалды: «Бу ёлгенледен мени

излеген а кимди, кимни юйюне от тышгенди?.. Энди, мени ары чакъыра башлагъан эселе, ёлюр заманым жетгенди. Алыкъын а жашаргъа керек эдим...» – деп, къабырла таба къарады. Андан а биягъы: «Алихан!» – деген таууш чыкъды. От жарыкъчыкъ анда-мында къалтырайды, Алихан таба жууукълаша келеди.

«Бу жерни жюзюмю, кеси да тас болсунла, бу къабырладан манга бир хата тышмей къаллыкъ туююдю! Мени бери неге деп салгъандыла?!» – деп, Алихан, ашыгъышлы сагъышланып, кеси кесин базындырыр ючюн, ушкогун ол жарыкъ таба тутуп атды.

– А-а, Алихан, мындамыса, жаным? Ол менме, санга бара турама, – деген ауаз эшитилди.

Алайлай Алиханни ушкогу жерге тышдю. Кеси да, аманны кебинден эс жыйып, мыллыгын жар тубюне созулгъан айланч жолчукъ бла эл таба атды. Кёпюр къулагъына жетгенде, ёпке солуун тыялмай, артха бурулуп къарады. Къарагъанында – от жарыкъ балаган болгъан жерде учады. Ол кезиуде ол жарыкъчыкъ, жолгъа чыгъып, аны ызындан къуугъанча кёрюндю. Алайлай Алиханнга къарыу кирип, онсегизжыллыкъ жаш адамча, будуман болуп кетди, эки секиргенлей, кёпюрден ётдю. Аягъы басханны кёзю кёрмей, табан тубюнде чёп сынмай, тау кийикча, узакъ-узакъ чынгайып, къачып, кеси юйюне ташайды...

Къарт Къайтмырза да, жаны табанына тыгъылып, эмилик ючлюча, мыллыгын эл таба атды...

– Охахай, жамауат, охахай, жамауат, сойдула, таладыла, чачдыла, тонадыла! – деп, хахай этип, элге кирди. Ол, чабып, правленнге ташайды, бары да, лахорну къоюп, анга къарадыла: Къайтмырзаны бети-къуту да кетип, жалан башлай, юсю тозурап, къолу-буту къалтырай, сёз айталмай, къолун бахча таба узатып, асыры талакъ солуу этгенден, ауузу кенг ачыла, ёпкелери тышына чартлап чыгъадыла дерча эди. Адамла секиришип турдула. «Не палах болгъанды?» – деп, Къайтмырзаны тегерегин алдыла. Алай Къайтмырза, къолун жюзюм бахча таба узата, тапчаннга ауду.

Андан болгъанла бары да, чабышып, бахча таба кетдиле. Эл советни акъсакъ председатели, телефонну алып, районну милициясын чакъырды.

– Теркирек жетигиз, кёп адам болуп, уручула бахчабызгъа чапхандыла, къалауурну да ургъандыла, артыкъ ушкогугъуз бар эсе да, ала келигиз... – деп.

КОЛХОЗ ЖЫЙЫЛЫУДА

Иги эс буруп къарасанг, колхоз жыйылыгулада алапат затла боладыла. Жыйылыгуну иги къурамагъан жерде ол ауур кёрюнюучюдю ансы, иги хазырлап бардыргъан жерде, къарты-жашы да тири эс бургъан кезиуде ол жыйылыгула алапат сейирдиле! Эшта, ол мен болгъан жыйылыгу алай сейир болмаз эди. Ол кеси да школну бек уллу отоуунда болгъанды.

Адамланы жыйып эртгенбла окъуна башладыла, жыйылыгу а тюш бола ачылды. Колхозну председатели экисагъатлыкъ отчёт этди. Ревкомиссияны председатели ауруп эди да, аны членлеринден бири, чыгып сёлеширден алгъа:

– Сизге узунуму керекди, къысхасымы керекди? – деп сорду да, адамланы бир кюлдюрдю.

Халына кёре, аны узун доклад этер онгу болмаз эди.

Отчётла бошалдыла, кёп тюрлю соруула сорулдула, сёлешиле узакъгъа созулдула.

Адамла чачылып кетерикдиле деп, жыйылыгуну солуу алдырмай бардырадыла. Тохтамай, толу сегиз сагъатны олтурдукъ. Ол иш бек къыйын болгъанын мен кесим окъуна сынадым.

– Аланла, дауур этмегиз, сабыр болугъуз! Ол мюйюште хурулдагъан а кимди? Айып туююлмюдю, юйюгюз къурамагъан, къонакъладан уялсагъыз а! Мухаммат, эшик юсюнде тохта да, тышына адам жиберме. Бир-эки сагъатха тёзалмаймысыз, энди кёп къалмай бошайбыз. Тамбла да бир жыйылыргъамы керекбиз?! – Ол сёзлени жыйылыгула председателлик этген парторганизацияны секретары терк-терк къайтарып айтады. Керти да, адамла эрикгендиле.

Тюз ол да аны айтып бошагъанлай, терезе къатында олтуруп тургъан бир гырхысакъал къартчыкъ, таягъы бла адамланы ары-бери тюрте, эшик таба сырына барады.

– Махай, къайры бараса, юйюнге, жеринге олтур! – деди биягъы секретарь.

Махай, президиум таба къыйыкъ къарап:

– Да, оллахий, амалсыз болгъанма да, аны ючюн тюртюле барама! – деди.

Адамла кюлдюле. Анга не айтырыкъ эдиле, ол, таякъчыгъына таяна, тышына чыкъды. Юйюнеми кетди, огъесе жетишпалмаймы къалды, ол къартчыкъ жыйылыгу бошалгъынчы къайтмады.

ЖУЛДУЗЛУ ТАУНУ ЖОЛУУЧУСУ

Моллаланы Шарафутдин

Бюгюн Моллаланы Окъупну жашы Шарафутдинни «Дорога за горизонт» деген ат бла 1988 жылда чыкыгъан китабы кьолума тюшдю да, аны жангыдан окъудум. Озгъан жылла бла ушакъ этгенча болдум. Жыйырманчы ёмюрню экинчи жарымында Тырныаууз шахарда шахтада 25 жылдан артыкъ заманны ичинде таймай ишлеген адам, Социалист Урунууну Жигитини, СССР-ни сыйлы магъаданчысыны хар сёзю ол заманланы кёзюме туура этди да, таныгъан адамларымдан, Басхан ауузуну ариулугъундан тансыгъымы алдым. Жашлыгъыма тюбегеним а нени багъасы барды!

Китапда хар болум, хар оюм, хар айтым жюреке чексиз-кыйырсыз жашау халны туудурады: андан бери жашау жолу узакъ эсе да, кёбюбюз таныгъан, кёбюбюз билген, атлары саулай кыралгъа эшитилген адамланы ишде, жашауда жигитликлерине баш ураса, кыуанаса, ала бла ёхтемленесе.

Тырныауузны шахтасында кыркъдан артыкъ миллетни келечиси ишлегенин да Шарафутдинни китабындан билдик. Оруслула, малкъарлыла, къабартылыла, украинлиле, дюгерлиле, адыгейлиле, абхазлыла, узбеклиле, эстонлула, башкирлиле, эрменлиле... кеслерин тыш адамгъа санамагъандыла, бир юйюрню инсанларыча жашагъандыла, ишлендиле, татлы тенглик, шуёхлукъ жюрютгендиле, ишлерин ким да сукъларнырча тамамлагъандыла.

Шарафутдинни иги таныгъанла, аны адамлагъына, миллетни адет-тёресине сакълыгъына, сабырлыгъына, уллу бла, гитче бла оюмлу сёлешгенине да сукъланып, андан юлгю алыргъа итингенлей жашагъанбыз. Жюрек кючюн, жюрек тазалыгъын хар кимге да бирча саугъа этерге суйген адамыбыз бла ёхтемленебиз. Мен аны 1958 жылдан бери таныйма. Эслемедим аны бир шарайыбын.

Ол жыллада Молла улу Эльбрус элде жашай эди. Кёчгюнчюлюкден кыайтып, кече-кюн да тынмай, кеслерине жашау

Моллаланы Шарафутдин ишчи нёгерлери бла

журтла ишлерге кюрешгенлеге этген болушлугъун айтып тауусаллыкъ туююлме. Токъсан жылны арытхан Шарафутдин бюгюн да юлгюдю бизге, бютюнда бек а ёсюп келген жаш тёлуге. Къабарты-Малкъар Республиканы ветеранла советини таматасыны экинчисини къадарында адамлагъа игилик этиуню, болушууну мадарын излегенлей турады. Кёп жыл мындан алгъа КъМР-ни Баш Советини депутаты, партияны обкомуну бюросуну члени болуучу заманындача, районлагъа, элlege жюрюйдю, хар атламы, хар иши, хар сёзю кёзбаусудула. Ол жамауат жумушуну сылтаун этип, шахтада ишине бир кере да тасха тюшюрмегенди.

Молла улу шахтада ишлеген жыллада мен миллетибизни газетини «Коммунизмге жолну» редакциясында эдим. Бир жол кёлум бла тилейме мени ишлеген жерине элтиригин.

– Артда сокъуранмазмыса? – деди Шарафутдин.

– Кесингденми хомух сунаса мени? – дедим да, аямай кюлдюк.

Биз Басхан ауузундабыз. Хар бирибиз табийгъатны ариулугъундан юлюшюбюзню ала, сабыр ушакъны къыздырабыз. Аны хар сёзюне эс бурама. Бир заманда ол кёз къарамын таулагъа буруп, тынгылагъанлай турду. Сора алайда

бир сыйдамбет къара ташха онг аягъын салды да, энишге ийилип, жингиригин тобугъуна тиреди, ызы бла ариу жюлюннген кенг сакъалын берчли къол аязына жюкледи. Дагъыда, кёп турмай, белин ёрге тюзетип, сары иегичиклери аз билиннген акъ кёлегини женглерин ёрге къайтара, ышаргъан заманда алтын тишлери жылтырай айтды:

– А-а, ангылайма, мен ишлеген жерге барыргъа суйгенликге, терен дорбунда ажашып къалырма деп, къорккъгъанынгы сезип турама. Мен анча жылны ичинде анда ажашып къалмагъаныма эфендини дууасы болушханмы сунаса... Мен намаз этген, ораза тутхан адамма, эфендилеге тиймейик. Хасан къарындашым, шахтаны къачан кёрюрге суйгенинги айт. Къагъытланы хазырларгъа болушурма. Нёгеринг ким боллугъун да билирге керекме.

– Шарафутдин, шахтагъа кирир ючюн да эркинликми керекди?

– Алайсыз бир атлам да эталлыкъ туююлсе.

* * *

Мен айтхан сёзюме кертичи болмай амалым жокъ эди. Жулдузлу тауну жолоучусу Молла улу, айып этерик эди алай болмаса. Хазырландым да, редакцияны суратчысы Толгъурланы Камалны да нёгер этип, Тырныауузгъа атландым. Айтхан заманыбызгъа табылдыкъ магъаданчыла шахарына. Шарафутдин сакълап тура эди бизни. Тюз да машинадан тюшгенибизлей, кезиу-кезиу къучакълап:

– Ма кишиле десенг, – деп, бек къууаннганын ангылатды. Тюзюн айтсам, биз шахтагъа башха кийимле кийип кирлигибизни билмегенме. «Молибден» рудникге жетгенибизлей, Шарафутдин, бизни бир отоугъа кийирип, башдан аякъ ишчи кийимле кийдирди. Андан сора атландыкъ жолгъа.

Башы, тегереги да гам этилген бир темир вагончукъгъа миндик. Ол жеринден тепгенин сездим. Алай къайсы жанына баргъаныбызны уа ангыламадым: ёргеми, энишгеми, огъесе тюзюнлейми? Алай жомакъланы жигитлерича, бир башха дунягъа ташайып баргъаныбыз а даулашсызды.

...Кертиси бла да, башха дуня. Биз жашагъан жерден хар неси да башха. Ма алайыкъ: бизде жулдузла кёкде жанадыла. Мында уа къаяланы къабыргъаларында. Кеслери да бизни жулдузлагъа ушамайдыла. Къозутхан этгенча, бирде кёз кысадыла, бирде уа кёзлерин ачадыла. Бир такъыйкъланы ичине кёп тюрлю боладыла: бирде жашил,

бирде кыызгъылдым, дагъыда бир башха тюрсюнлю. Ишни барыу халине сейир этериксе. Тохтау жокъду. Вагончукъ-ла да шахтачылагъа эришгенча, арыгъан-тохтагъан не зат болгъанын билмейдиле. Адам, мотор тауушдан топша-толу дорбунну ичи. Тейри, бу кысыр тауну ичин дорбун угъай, сахарчыкъ сунаrsa.

Бу затланы кѳргенимде, геолог жашны атасы бла даулашхан кюн эсиме тюшдю:

– Сени окъутханла да, сен да аман сагъатлы болугъуз, – дей эди акъсакъал. – Не хата этгендиле бу жарлы таула сизге?! Берекетибизни къурутдугъуз. Мал кютер, бичен чалыу жер да къоймагъансыз. Сау колхозну малы Къоргъашинли тауну тийресинде кечиниучю эди. Сизни хатагъыздан колхозубуз да къуруду. Мен кѳзюм жетип къараялмайма, энди Къоргъашинли тауну башындан жонуп башлагъан хапарыгъыз барды. Ант ызыгъыздан болгъанды ариу жер бла тенг этип къоймасагъыз!

– Атам, биз тауланы байлыкъларын алабыз.

– Не байлыкъ хапарды ол? Мал, бичен болмагъан жерде бир заманда да байлыкъ болмагъанды. Не зат къаза эсенг да, аны ашап жашачы, киши эсенг...

* * *

Тауланы таулулагъа, ишин шарайыпсыз этген адамлагъа суймеклигини чеги жокъду. Алай ол дорбуннга экинчи кере киргенден а, Аллах сакъласын. Кишини къоркътмайма къыйынлыкъдан. Шарафутдинни кишилигине сукъланганлай жашайма. Шахтагъа ол этген жигитлик сау совет кыралгъа кѳп кере айтылгъанды. Молла улуну бригадасы магъадан къазыуда жангыдан-жангы рекордла болдура келгенди. Аны кесини, шахтаны кѳп белгили адамларыны, молибден рудникни тарых жолуну юсюнден китап жазгъаны уа ѳмюрде унутулмазлыкъ саугъады саулагъа.

Мен ол китапны бир кесегин тау тилге кѳчюргенме да, аны да басмалайбыз бюгюн.

ШАУАЛАНЫ Хасан

МОЛЛАЛАНЫ Шарафутдин

КЪОРГЪАШИНЛИ ТАУ

...Бу тауну космос ракетагъа жетежагъы бек уллуду. Биз мында жулдузлу темирни – вольфрам бла молибденни – къазабыз. Ол къатылыгъы бла, не кыйын болумгъа тѣзюмлюлюгю бла да айырмалыды. Къоргъашинли тау орус тилде «свинцовая гора» деген магъанада жюриюдю. Ол ат бизни халкъыбызны биргесине бек эрттеден жашайды.

Алгъын заманлада уучула къоргъашинни къая ташлада эслеп, сейирге къалып тургъандыла. Бара баргъан дунияда аллай ташланы жыйып, эритирге кюрешип тургъандыла – ушкокларына окъла ишлер акъылда. Болалмагъандыла, эриталмагъандыла къая ташда жылтырауукъ затны. Ала къайдан биллик эдиле, аны эритир ючюн, отну къызыулугъу бек азындан 3620 градус болургъа кереклисин. Андан айтхандыла уучула бу таугъа «Аман къоргъашинли тау» деп.

Заман озады. Бу ишни магъанасы ачыкъланады. Деменнгили къыралыбызны тюрсюнлю металлургия министрствосу Къоргъашинли тауну этегинде алгъын кишини эсинде болмагъан уллу предприятияны – Тырнауузну вольфрам-молибден комбинатын – ишлетеди. Арта ол Урунууну Къызыл Байракъ ордени бла саугъаланады.

1970 жылда комбинат къуралгъанлы отуз жыл тогъаны бла байламлы Ленинчи юбилей майдал бла, КПСС-ни АҚ-сыны, СССР-ни Баш Советини Президиумуну, СССР-ни Министрлерини Советини эм ВЛКСМ-ни сыйлы грамоталары бла саугъаланганды. Биз ол байрамны къууанчын этген кюнубюзде бу ишге мурдор салгъанланы атларын, аланы кыйынларын унутмагъанбыз.

Тырнауузда вольфрам-молибден болгъанын толусунлай ачыкълаугъа жол 20 ёмюрню отузунчу жылларында башланганды. Басхан ауузунда бу байлыкъны ачыкълау ишни кѣп адам бардыргъанды. Алгъа алимле эс бургъандыла бу ишге: Эльбрус тийресинде таулада вольфрам-молибден болгъаны сылтаусузду деп болгъандыла ала. Андан сора келгенди бери геологлары къаууму жаш инженер Борис Орловну башчылыгъында.

1934 жылда экспедицияны члени Вера Флѣрова жерли жашланы – Геккиланы Асхатны, Тебердиланы Хамитни болушлукълары бла молибдени болгъан ташланы табады. Алай геологла ол затны кертилигин тохташдырыр ючюн, дагъыда юч жылны ичинде излеулери тохтатмайдыла. Къоргъашинли тау ол затны ышангылы арасы болгъанын тохташдырадыла.

Аллай ишни юсюнде даулашла болмай не амалы барды. Ол тюрлю даулашны СССР-ни ауур промышленность жаны бла наркому Серго Орджоникидзе кесини эсли сёзю бла тынчайтады. 1937 жылда Тырнауузда комбинатны кёурулушу башланады. Тау ауузунда сахарлада ишлениучю жашау журтланы ишлеу да кёолгъа къаты алынады.

Бусагъатды комбинат Тырнауузнуну юсю бла Минги тау тийресине заманны излемина тийишли жол ишлеуню кёолгъа алыр акъылдады. Андады солууну, туризмни бла альпинизмни Битеусоюз арасы. Туристле, жолда тохтап, барлыкъ жолларыны, ёрлерик тауларыны юсюнден хапар биле, дагъыда ёхтем атланадыла ёр жолну ёрге. Тырнаууз комбинатны юсюнден а жангъдан-жангы хапар биледиле. Аллаи кезиуледе Вера Флерованы бла Борис Орловну атларын да эшитедиле. Кёплери биринчи кере эшитедиле ол адамланы атларын.

Аланы юслеринден бир къауум сёз айтайыкъ.

Бек алгъа Вера Флёрованы жигитлигин, фахмусун, билимин эсге тюшюрейик. Аны анасы Елизавета Вениаминовна ёлгенли кёп болмайды. Бизни коллектив аны жокълагъанлай, саулугъун-эсенлигин сурагъанлай тургъанды. Елизавета Вениаминовна Вера жазгъан письмоланы сакълап тургъанды. Аланы бирлерин юлгюге келтирейик:

«3 сентября 1934 года, Верхний Баксан.

Горные скалы,

Водный поток...

Дорогие мамочка, папочка и Володечка!

Вчера мы благополучно прибыли в Тырнаууз вместе со всеми рабочими и «хапчуком» (барахлом). Борис сегодня утром с Жорой и еще одним любителем-золотоискателем, «расейским старичком», отправились верхом дальше – там есть указания на молибден. Завтра вечером вернутся. Мы с Яшей остались здесь до 6-го, после чего отправимся на Адыр-Су. Местность лесистая и довольно теплая. Там работа рассчитана примерно до 1-го, а потом вы мне немедленно сообщите, когда в институте – чуть не написала в «школе» – начинаются занятия. В зависимости от этого буду ориентироваться. Ведь нужно приехать домой за десять дней до начала занятий. А после Адыр-Су, есть наметка, мы вернемся опять на Тырнаууз.

Открытие молибдена принадлежит мне. Пошла я на съемку. И вот в осыпи (совершенно случайно) – привычка смотреть всегда в землю и присматриваться к каждому камешку – нахожу, что искали.

Борис в восторге. Он неоднократно говорил: «Вот что значит деятельная геосъемка и внимательное отношение к работе! Ведь всё началось с маленького кусочка! Молибденовых месторожде-

ний у нас раз, два и обчелся. А если еще цинковая обманка или вольфрамит – будет совсем замечательно!»

Письмода Къоргъашинли тауда излеу ишле къалай баргъанларыны юсюнден бек сабыр, ийнаныулу сёз айтылады. Ол палаткада фатеген чыракъны жарыгъында жазылгъаны ангылашынады. Ары дери жыллада Вера Новочеркасск шахарда политехника институтда окъугъанды, андан арысында уа кеси кесине къурагъан «жангыз адамны институтда». Былайда айтылгъан оюм ангылашыныулу болур да, – къыз сайлагъан усталыгъын айнытыр, ёсдюрюр ючюн, кеси аллына окъуп, ишлеп кюрешгенди. Ол геология илмуну курсун кеси аллына окъуп тауусханды. Аны юсюнден энчи журналлада жазылгъан статьяланы окъумай, бирин да ычхындырмагъанды. Баям, ол зат анга атасындан – ботаника жанындан уллу алимден, Кавказны битимлерин бек иги билген адамдан – Александр Фёдорович Флёровдан кечген болур эди.

1936 жылда 9 октябрьде Вера бла Борис экспедициядан къайта эдиле. Эсде-бусда болмай тургъанлай, ол кюн Вера Флёрова дуниясын алышады. Борис бла Вера, сора алагъа жол кёргюзтюп айланган Датчиланы Юсюп Басхан черекни юсю бла ишленген учхара кёпюрден ёте баргъанлай, Эльбрусдан къаты жел уруп, Вераны бла Юсюпню къутуруп келген суугъа быргъайды. Жаланда Борис кючден бла бутдан кёпюрню жиперинден тутады.

Бек кыйынды ол тизгинлени окъугъан. Болсада бек керекли заманлада адамда, бютюнда тиширыуда, болгъан кишилик бла ёхтемленирге тюшеди.

Тырныаууз комбинатны ишлеуге бек тири къатышхан адамланы кёбюсюню атлары бюгюннге дери да белгили туююдюле, жарсыугъа. Ауур промышленностьну наркому 1934 жылда 16 октябрьде этген оноууну быллай тизгинлерине эс бурайыкъ:

«Рабочим:

Геккиеву Асхабу, Тебердиеву Хамиду – по одной паре ботинок и костюму, и 50 рублей.

Служащим:

Мардовкину – завхозу промплощадки – полумесячный оклад в сумме 75 рублей.

Садовскому – старшему коллектору – полумесячный оклад в сумме 125 рублей.

Пономареву – прорабу – полумесячный оклад в сумме 125 рублей.

Флёровой – младшему коллектору – полумесячный оклад в сумме 75 рублей.

Начальнику партии тов. Орлову Б.В. – месячный оклад в сумме 475 рублей.

Бухгалтеру приказываю указанную премию выдать для раздачи на месте – начальнику партии Орлову.

Начальнику сектора снабжения отпустить со склада перечисленную натуральную премию.

За организацию и непосредственное участие в вывозе пробой молибденовой руды в трудных горных условиях от месторождения до Н. Баксана тов. Зумакулова Мустафу премирую суммой 500 рублей.

Уполномоченный НКТП

Г.Гурский.

16 октября 1934 г. ».

Тырныаууз комбинатны ишленгенини юсюнден хапар айта туруп, Арнольд Вильгельмович Пэкни атын унутуп жарамаз. Мында къазыллыкъ байлыкъны не халда болгъанын тинтиуде, къалайда къаллай бир байлыкъ болгъанын тохдашдырыуда ол этген ишлени былай ат башындан айтып къояргъа чыртда жарарыкъ туююлду.

Ол уллу алим 1902 жылда Петербургда Австриядан келген немецли юйюрге туугъанды. Революциядан сора С.М. Будённыйни биринчи атлы аскер армиясында артиллерист болады. 20-чы жыллада Ленинградны тау институтунда айтхылыкъ алимлени – геологлары – къолларында окъугъанды. Студент жылларында окъуна тау байлыкъланы тинтиуде болдургъан жетишимлерине алимле уллу эс бургъандыла.

А.В. Пэк отузунчу жыллада аты айтылгъан алим эди. Южный Уралны жер байлыгъын тинтиуге ол салгъан къыйыныны багъасы жокъду. Ол Тырныауузгъа келгенинден сора, геология бла байламлы ишлени юсюнден айтхан сёзю, тамамлагъан иши чынтты дерс болгъанды жаш специалистлеге.

Тырныауузну шахталарында атлары сау уллу къыралгъа айтылгъан адамла ишлегендиле. Михаил Домич, Хабас Архестов, Николай Нефедов, Моллаланы Шарафутдин социалист урууну жигитлери болгъандыла. Мында шахтада ишлеген хар адам махтаугъа, уллу саугъагъа тийишлиди. Тюзю, тюз ниетли магъаданчыла махтауну сагъышын этмейдиле, къыралны, халкъны аллында кеслерини борчларын юсюнден сагъыш этедиле.

*ШАУАЛАНЫ Хасан
кёчюргенди*

ТАЗА ШУЁХЛУКЪ – НАСЫПДЫ

Керти тенглик, шуёхлукъ миллет айырмайды, адамгъа игилик этиуню жолун излегенлей, эссиз менсиниулукню жолун кесерге кюрешгенлей жашайды. Бу жазыу ишни жашауларыны баш шартына санагъанланы арасында ол шарт кёзбаусуз жокълатады кесин. Къайсыныбызны атлары дуниягъа айтылгъан шуёхлары ол сёзню терен магъанасын халкъгъа туура этгенлей келгендиле ёлюп кетгинчи. Литературабызны белгили адамлары Зейтун, Магомет, Ибрагим, Салих... бек мудах этгендиле аланы суйген шуёхларын.

Жазыучу тенгини жангы китабына кёлю бла къууаннган эсе, ол литературабызны кёзбаусуз керти адамыды, насыплыды. Былайда мен къабартылы тенгими, фахмалу журналистни, жазыучу Борис Мазиховну юсюнден эсгериу сёзюмю айтыргъа тебирегенимде, ол мен атларын сагъыннган жашла да аны бла керти тенглик жюрютгенлерин эсгерирге суйдюм. Университетде да ала бир кезиуде окъугъандыла. Аланы барысы бла да бирге ишлегенме, шуёхлукъ жюрютгенме. Зейтун бла, Салих бла газетде кёп жылланы ашыргъанма, Магомет бла, Ибрагим бла уа – «Минги-Тау» журналда. Борис Мазихов къабарты газетде («Ленин гъузгу»), мен «Коммунизмге жол» газетде алгъа корреспондент болуп, ызы бла ол да, мен да газетлени культура бёлюмлерини таматарлары болуп кёп заманны ишлегенбиз. Бир бирибиз бла оноулашып, бир бирибизге болушуп. Ол артда газетлерини баш редактору болуп онбеш жыл ишлегенди, 1981 жылдан бери уа КъМР-ни журналистлерини Союзуну председатели болуп тургъанды.

Борис, ол къуллукъда ишлей, республикада журналистиканы тарыхын тинтип, анга къыйын салгъанланы атларын тохташдырып, китап жазыуну къолгъа алып, аны тынгылы этгинчи тынчаймагъан эди. Озгъан ёмюрню жыйырманчы, отузунчу, къыркъынчы жылларында газетде ишлеген эр кишилени, тиширыуланы атларын, тукъумларын табып, алагъа китабында белгили жерни бергенин кёргенимде, аны адамлыгына бютюнда бюсюредим. Аланы бир-бирлери жазгъан затланы тауча алай шатык окъугъанына уа ким да сейир этер эди.

Борис Мазихов кёп хапар, повесть жазгъанды, аланы баш жигитлери кеси заманыны адамларыдыла. «Пора листопада», «Родник Мусы», «Чужак», «Горсть кукурузного зерна», «Тайна» деген чыгъармалары биз айтханнга шагъатдыла.

Бек ышангылы тенгибиз быйыл дуниядан кетип, бизни мудах этгенди, жаза тургъан кёп иши жартылай къалгъандыла. Мен аны бир къауум хапарын ёз тюлюбизге кёчюргенме. Аладан бирин журналыбызны бу китабында басмалауну тийишли кёргенбиз.

ШАУАЛАНЫ Хасан

Борис *МАЗИХОВ***КЪАРТНЫ ШИНТИГИ**

Къарт киши, паркда хар заманда барычу жеринде, къалын терек бутакъла салкъында, узун шинтикге олтуруп, сакъалын гулоч таягына тиреп, терен сагъышха кирип эди. Таягы бирси акъсакъалла журтнючю таякъладан эсе, иги да базыкъды, кесини да башы кюмюш бла ариу накъышланып. Терек туюбу бусагъатда салкъын болгъанлыкъга, тюш заман жууукълашханлай, алайга кюн тиерикди, сора къарт да, ёрге кётюрюлюп, юю таба жол тартыр.

Алай бусагъатда уа ол сагъышлары бла ушакъ эте турады. Кюн таягы, бир-бирде къалын терек бутакъланы араларында кесине жепи табып, къартны аякъ бурунларына тиеди да, бир кесекден жокъ болуп къалады; къалын чапыракълы бутакъла аны аллын тыядыла, ол а ёрге – терекни тѣппесине – «ёрлеп» кетеди. Къарт, сагъышларындан къутулуп, табийгъатны ол тюрлениуюне да эс бурмайды.

Бир заманда паркны ара жолу бла ёрге бара тургъан адам, къарт таба бурула барып, шинтикге олтурду да, мычымай бир хапарла айтып башлады. Къарт, къатына кеси миллетинден адам олтурса, къууанган этиуюдю, аны бла ёз тилинде хапарлашхан тынчды. Шахарда жашагъан адам бла, бютюнда ол оруслу эсе, акъылында болгъанны ангълаталмай, иги да къыйналычуду. Кеси миллетини адамыны сѣлешгени уа анга, тюз тепсеую тартыууча, хычыуун эшитилиуюдю.

Алай кѣбюсюнде аны къатына сабийле келиуюдюле. Ала, къартны таягын алып, аны жыл санында адамланы эриклеп, таякъга да таянып, гуппурчукъла да болуп, къартлача атларга кюреше, зауукъ этиуюдюле. Бир-бирлери уа, акъсакъланы хуржунуна узалып, тютюн орунун чыгъарып да ойнаучудула. Тамата, ала не этселе да, тынгылагъанлай турады, бетинде огъурлу ышарыуун ёчюлтмей.

Акъсакъл сабийле бла сѣлеширге бек сююуюдю, аланы оюмларына, атлача чапханларына сейир эте. Ала алайдан кетгенлей а, мудах болмай къалмайды. Да не этсин? Ала кетгенлей, тѣгерек шош болады. Ол, паркга тынгысыз къарай келип, ахырында къарамын сыйдам кѣксюл ташла бла сырылгъан орамга тиреп, жай чилледе окъуна сууукъсурагъан этгенча болуп къалады.

* * *

Тамата бѣлек заманны шинтигине келмей турду. Келгенинде уа, тереклени чапыракълары жерге агъып, кеслерини да къууатлары кетип тургъанларын кѣрдю. Сора, сакъл туюбуне таягын тиреп, бир

кесек сагъыш этди да, кеси кесине былай шыбырдады: «Эртте-кеч болса да, билеме, кетерикме. Бюгюн болмаса да, – тамбла, сёзсюздю бу дуняны ташларыгъым». Аны, хар атлагъаны сайын, чурукълары: «Къарт болгъанса, къарт болгъанса», – деп кыжылдай эдиле. Акъсакъл, ол сагъышларыны ауурлукълары бла демлеше, биягъы шинтиги болгъан жерге жетди. Алай шинтикге бир къарт амма олтуруп тургъанын кёрдю да, аны таба арсарлы атлады. Тиширыу намыс этди анга, ёрге кётюрюлдю. Ол кезиуде аны къатында ойнай тургъан жашчыкъ, акъсакълданмы кьоркъду, амманы борбайларына чулгъанды. Тиширыуну намыс этгени къартха хычыуун кёрюндю. Болсада: «Къабартылымыса?» – деп а сорду. – Аллах ийман берсин».

Тиширыу, къартха сау бол дегенни ангылата, башын къакъды. Къартла шинтикни бири бир кыйырына, бири бирси кыйырына олтурдула. Ала сёзню неден башларгъа билмейми, огъесе бир бирден ийменгенденми, иги кесекге дери тынгылап турдула. Алай акъсакъл бираздан ол тиширыуну ким болгъанын, къайда жашагъанын сора кетди да, ызы бла кеси хапар айтып башлады.

– Ол жарлы Хамит ёлюп къалгъанды. Мени эрттеден шуёхум. Ангылаймыса, эгечим? Алыкъа уа хайт деген заманы эди. Алтмышдан энди атлагъан. Кёресе да, – деп, къарт киши кьолларын хауада ойнатды.

– Алаймыды, харип? Жаннетли болсун. – Тиширыу аны жарсыуун терк ангылады.

Жюрегин кюйдюрюп тургъан затны анга айтып, къайгъыларын бир кесек селейтирге сюе эди ол киши. Тиширыуну мудах кёзлеринде аны бушуууна жарсыгъаны кёрюне эди.

– Жашауда сур затла кёпдюле, – деди акъсакъл. – Аланы хорлар кюч жокъду бизде. Хамит бла мен а не? Экибиз да урушда бирге эдик. Экибиз да жаралы болгъанбыз, Хамитни инбашына тийген эди окъ, мени уа – аягъыма. Алай, насыпха, Аллахны буйругъу бла элибизге да сау-эсен къайтдыкъ. Ишледик, колхозну аягъы юсюне салдыкъ. Малда, сабанда да тюйюлюр ючюн къалмадыкъ. Болсада, анга да сокъуранмайма. Ёмюрден ахыргъа ким жашайды? Мен да ахыр кюнум жете тургъанын билеме.

– Не дейсе, къарындашым? – деп, тиширыу мудах бет алды, алай акъсакългъа уа кёл этдирирге кюрешди. – Аллай затны башынгдан кетерип кьой. Алыкъа сен жаш адамса. Чырайынга да киши чурум табарыкъ тюйюлдю. Аллах кыызгъанмасын, мен бир зат ангылай эсем, хайт деген заманынгды.

Олсагатда къарт жауурунларын керди, белин тюзетип, кёкге базгъын къарады. Тёгерек, жаз башында кирик, чагъып тургъанча кёрюндю кёзюне. Кырдык чыкыгъан, терекле чапыракъ этген, гюлле чакыгъан заман сунду ол. Хауа да бир таза. Солууунгу эркин ал да, зауукъ эт!

Тиширыугъа ол, жаш заманында кызылгага кыраучусуча, жут кырады. Тиширыу а, селешгенин да кыюуп, шинтикге жабышып кыалган кибик болуп, арталлыда кымылдамай, кымысыз олтурады. Аны жыйрыгы узун да, кенг да кырюнеди, жамычы кибик. Сормай билликсе ол бери башха адамны кийимлерин кийип келгенин. Алай ариулугъуна уа кырап туурса, кызлери да – уллула. Ала аны ийменчиклигин да билдиредиле. Кыарт ичинден: «Быллай кызле жаланда кыабартылы тиширыулада болургъа боллукъдула», – дейди. Алай тиширыуну бетинде эртте, кыачан эсе да бирде ол сынагъан кыайгыыланы, бушууланы илишанлары да эсленедиле. Болсада, жашауу келген тиширыуну кырайын ала бузуп кыоялмагъандыла.

– Бек ариу адамса сен! – деди кыарт, тиширыуну кызюне кыарап. Ол алай айтыр-айтмаз, тегерек асыры шошдан, башха болмай, сангырау адамга ушап кыалды. – Аны орунуна да сен жаша, мени ёлген тиширыума бек ушайса. Сабийлерими аналары да адамны кыюрегине кычыуун тиер кыз айтыргъа бек кыюуючю эди. Баш иенг а неге жарайды?

Тиширыуну кыз гинжилери кыалтырадыла. Ол, тынгысыз да, кыайгылы да болуп:

– Мени баш ием эртте ёлгенди. Отуз кыл да жашамагъанды факыр. Урушну заманында Варшава тыйресинде жоюлгъанды. Кыабырыны кыайдагысы окуна билмейме, – деди.

Тиширыу сабийчикни тобукларына олтуртду да, башчыгын кыюрегине кысыды.

– Баям, аны кыарасын кийип, жашау негер излемей, жангызлай ашыргъан болурса кылларынгы?

– Сени Аллах кыйласын, бирда аллай кыайгыгъа кырегемме. – Дорбундан селешгенча, тунукъ эшитилди тиширыуну ауазы.

– Кыши тилемегенмиди?

– Ой, мени кыюген ахлуларыма Аллах аллай бир кыууанч берги эди. Сени да кыйынг тёппемде болсун ансы, кёпле тилегендиле. Салимни унутуп, ол ишни эталмагъанма, – деп, ол аккысакъал таба кырады да, аны кызлеринде: «Бу не сантла селешеди?» – деген оюмну эследи. – Ой, анасын сатайым бу жашауну! Кыайгылыды, тынчлыккысыз. Баш ием бир кюнде да эсимден кетмейди, кыююн-кыюгече да кыз юсюмде турады. Саппа-сау сунама кесин да. Эки кызым барды да, кыйынг тёппемде болсун, алада излейме аталарыны ахшы ышанларын. Кеслери да бек ушайдыла жарлы Салимге. Шукур болсун, ала жашауда жерлерин тапхандыла. Кыеулерим да бек игидиле манга. Аллахха кызюм ауур бармасын ансы, жашым болмагъанына уа жаркыйма. Ёлген кюнюнде баскычына жабышыр адамы болгъанын билгенни бизни кыл саныбызда кыюреги бир кесек кош болады.

– Сенича ариу тиширыугъа ёлген-кетген хапарла айтхан ушамайды, – деди къарт. – Алыкъа уа не менме деген эр кишини да къарынын аурутурукъ туйюлсе. Акъылынгдан кери эт ол болмачы затланы. Алыкъа санга алай айтыргъа эрттеди. Ашыкъма ары, тейри, лязим, анда да артыкъ доюн болмаз. – Къарт бир суюдюмлю ышарды.

– Хау, Аллахны къолундабыз.

– Сенден суюдюмлю тиширыу хазна кёрмегенме, тейри...

– Хоу бирда, сен а, бир Аллах, мени серлендире тураса, – деди тиширыу, бетин бир жанына бура.

– Тейри, туудукъчугъунг да бек залимчикди, – деп, сёзню къарт башха жанына бурургъа кюрешди. «Бу тиширыугъа айтмаз затымы айтдым», – деп, иги да жунчуду. Ол кезиучюкде жашчыкъ кесин акъсакъалгъа атды да, мыйыкъларындан тартып, аны бла ойнап:

– Аппа, ап-ап-па! – деди.

Ол сёзле къартха хычыуун тийдиле эселе да, эсине уа кёп затны тюшюрдюле. Жашлары, сау келип, къатында сюелгенча, кесини да хайт деген заманы къайтханча болду. Бусагъатда аны бла ойнаргъа кюреше тургъан жашчыкъ кесиникиледен бирича кёрюндю анга.

Андан ары къарт бла тиширыу ушакъны теренинден-теренине кире башладыла.

– Бусагъатда сабий жокъду, оллахий, лязим, – деди къарт. Эндиги жаш-къушла ашыкъгъанлай, тынгысыз болгъанлай айланадыла. Айттып таматалагъа акъылларын ангылатханлары да жокъ. Бир керексиз затчыкъланы юслеринден даулашларын къоймазла, демлешиулеритохтамаз. Жаш окъугъан китабын махтар, къыз а: «Сен жаланда шпионланы, аманлыкъчыланы юслеринден жазылгъан китапланы окъургъа сюесе», – деп, тырмандан къырыр.

– Аланы даулашханлары, жарашханлары да жашлыкъ безиреуледиле. Биреу окъугъан китабын махтай эсе, ол айтханын-къалгъанын ангылагъан адамды, – деди андан арысында къарт, сёзюню тюзлюгюне ийнандыра. – Кертиди, экибиз китап ючюн даулашып кюреширик туйюл эдик. Сен ийнек саууп, сютню да сют машинада тартып, сора къайнатып, айран уютханынга къууана, мен да маллагъа аш салгъаныма ыразы болуп, тынч жашарыкъ эдик. Энди бизге, эки къартха, алай кёп зат керек туйюлдю. Мен бахчада жубаныргъа да бек сюеме. Сохан, наша, быхы тахталарым, кёгет тереклерим. Сабийлени да, кесими да толу жалчытама аладан жыйгъаным бла. Шахарда уа хар зат да къалай багъады!

Къарт кесини хапарындан зауукълукъ алып олтургъанын ким да ангыларыкъ эди.

– Ой, ахшы киши, къарайма да, мени терилтирге кюрешесе, – деди тиширыу, тамагъын ариулай, сёзюн бир кесек чамгъа тартдыраракъ этип.

Андан арысында тиширыуну бла эр кишини араларында хапар бир кесек сел болду. Къарт кёлнөдегин андан ачыкъ айтыргъа иги базынмай эди. Жашчыкъ а бирде аммасыны, бирде уа эр кишини къююнарына минеди. Алай эте кетди да, бир тюрлю сылтау болмай тургъанлай, къычырыкъдан къырып, жилип башлады. Аммасы, ёрге туруп, жашчыкъны къююнуна алды.

– Кетергеми дейсе?.. – къарт бир кесек мудах окъуна болду. – Тамбла уа келликмисе?

– Билмейме. Ким биледи, келирге да болурма.

Тиширыу аз-маз ышарды. Бети бир кесек къызаргъан окъуна этди.

* * *

...Нальчик суу боюнундан салкъын аяз урду. Ол кезиуде терек бутакъла, чапыракъла да «шыбырдашадыла». Къарт да, кителини тьюмелерин этип, кётюрюлюп, кетип тебиреди. Сора, сабыр атлауун тохтатды да, артха айланып, паркны ариулугъуна жангыдан къарап, дуня зауукълугъун алды. Арлакъда, берлакъда ишлей тургъан тиширыулагъа да эс бурду. Ала мында гюлле ёсдюредиле, омакълыкъгъа салыннган чырпылы терекчиклени тизгинлерин жыйдыла. Бизге тышындан келген къонакъла, Нальчикни ариулугъуна сукъланып, баш ура, мындан алай кетиучюлерин бюгюн ангылагъанча, гюллеге, тереклеге жангыдан кёз жетдирип чыкъды да: «Нальчикни хаусыны ийиси жангы сюзюлген чагъырны ийисине ушайды, – деди къарт. – Ой, къалай залимди! Ол сагъышларынгы чачады да, кесинги алгъа учундурады...»

Къартны кёлю, бир уллу къууанчладача, жарыкъ болду. Келе-келе, кесини кийимлерине кёз жетдирди: «Тейри, бу кителим тозгъанды. Бу жолдан сора муну киймезге керекме. Жангы кителим шкафда тагъылып тургъандан не хайыр манга? Юсюмдегин а Кашифге жиберирме, сюрюу ызындан баргъанда кие туруп. – Аны акъылына дагъыда кёп зат келди. Тиширыу бла ушагъын да эсгерди жангыдан. – Тамбла хауа тюрленирик болурму экен? – деди къарт кеси кесине. – Тейри, жаугъан а этерик болмаз. Кюн бузулдукъ болса, онг бутум билдирлик эди, жауун жауарны аллында чанчып, буруп, жанымы алычуду. Аллах айтса, ариу кюн тиер».

* * *

Къарт юйге келгенде, даулаш бек къызыу бара эди: къартны туудугъун пионер лагерге иерге деп – келин, угъай деп а – атасы.

Жашы лагерге барырын сюеди келин, сабийни атасы уа элге барсын деп, къартладан тилге, адетге, төреге, Кашифден а ишлерге

юйренсин деп даулашады. Келини бла жашы даулашып башласала, къарт, алагъа сёз кьошмай, аш юйге кетип, анда кесин жубата туруучуду. Алай бу жол а, келинин, жашын да тохтатып, айтханына къарап-къаргъынчы бой салдырды.

– Жай узунду, – деди къарт, – жашчыкъ алгъа элге барсын да, бир ауукъ заманны Кашиф бла турсун, андан сора уа лагерьге барыр да, анда солур... Жаш, сен келинни жанын былай нек кыйнаучуса? Кёремисе, къалай жилиятдын бюгюн да муну!

Атасындан бюгюннге дери аллай сёзле эшитмеген эди да, аны кёзюне жаш бек сейирсинип къарады, алай жукъ айтмады. Бир кесекден а жарашыулу ауазла эшитилдиде, эр бла къатын мамыр ушакъ башладыла. Ол затха къарт аладан эсе, бек кьюуанды. Юйюрге быллай хал болганлай туруун эрттеден кюсейди.

Заман бюгюнча терк озуп хазна кёрмегенди къарт. Жангы газетле да келтирдиле юйге. Келин а ол кезиучюкде бир уллу гоппанны айрандан толтуруп, къайын атасына узатды...

Къарт жангы кителин да кийгенди энди, къарап туурса ариулугъуна. Аны кийгенде, къартны жауурунларыны кенгликлери бютюнда бек эсленедиле, кесини ёхтемлигин а айтмай къой.

«Оллахий, бир хатасы жокъду, – деди ичинден акъсакъл, кюзгюню аллына сюелип, кесини юсюне-башына тюрслеп къарай. – Не хатам барды? Бир жарагъан атым болуп, анга минсем, гинязгъа ушарыкъма. Аллай затха да жашлыгъынгдан юйренирге керексе ансы...»

– Аппа, къайры эсе да кьонакыгъа тебиреген болурса? – деди экинчи кюн туудугъу, аппасын бюгюнча омакъ кийинип кёрмегени себепли.

Акъсакъл, туудугъуну сорууна жууап къайтарып оурнуна, хычуун ышарып къойду.

Ол паркга кире келгенлей, бир заманда болмагъанча ариу ийис урду бурунуна. Къартны шинтигинде уа адам жокъ эди бу жол. «Тейри, ол тиширыу былайгъа бюгюн да келир, – деди акъсакъл. – Алыкъа заман барды. Юй жумушладан бошайлмай тура болур».

Бир кесекеден иги да жашаулу къабартылы киши келе келди да, къартны къатына чёкдю. Салам-келам болуп бошагъандан сора, тютюн тиледи. Къарт жанында эрттеден жюрютген жазылгъан тютюн орунун хуржунундан чыгъарды да, анга тютюн берди. Сирнек тартып, къабындыргъан да этди. Тютюн иче тургъан, баям, къарт бла ушакълашыр ючюн этген болур эди, заманны сорду. Ол а шынжыры, кеси да бирча жылтырагъан сагъатын кьолуна алды. Баш бармагы бла бир жерчигине къатылгъанлай, аны башы ачылды. Сора къарт, бир кёзюн кысаракъ этип, анга къарады да, сагъат не болгъанын айтды. Ол къабартылы киши андан сора, алайда кёп мычымай, кетип кълды.

Тиширыу алайгъа тюш бола келди. Къарт аны келе тургъанын узакъдан окъуна эслеген эди. Башха кийимле кийгенин, тюненеден омакъ болуп келгенин да. Ол акъырын атлайды. Туудукъчугъу да андан артхаракъ, сагъыш этгенча, нек эсе да сабыр келеди. Тиширыу, шинтикге жууукълашханлай, къарт бла алай шош саламлашды, къарт аны сёзюн эшитген окъуна этмеди.

– Къалайса, ариу? Юйде ишинг кёп болур эди ансы, бюгюн иги кесек мычыдынг.

– Хоу бирда, иш болуп а. Не иш этген сунаса мени? Аякъ-къашыкъ жуугъандан башха ишим жокъду. – Тиширыу ол сёзлени да шош айтды, къарт таба къарай.

Ол, шинтикге олтурмай, сөөлгенлей бир кесек турду. Баям, къартны къарагъаны, жашчыкыны куркулуш этгени да жунчутдула аны. Къарт а къарагъанлай турду, къолларыны назикликлерин, ариу-лукъларын да эследи, башында жангы жаулукъчугъуну бюкленгенлерине да эс бурду, аны кюбюр ийис этгенин да сезді. «Мынга бу жангы кийимлени, баям, къызы берген болур», – деп келди къартны кёлюне.

– Сен да не айтырыкъса ансы, бал чибинле жаяргъа деп турама. Бал батманларынг болсала, эригирге тюшмейди.

– Бал батманламы дейсе? Ол а бек игиди, – тиширыу къартха ышарып къарады да, кесини бети къызаргъанын окъуна сезді. Аллай хал а аны бир кесек жашыракъ этгенча да кёргюзтдю. Бу сёзлени айтханында уа, ёню къалтырагъан окъуна этди:

– Да хау, бал чибинле жаймакълыкъ – ол иги ишди. Мен да элге тебиреп турама. Кичи къызым Нарткъалада жашайды. Киеуюм бу арт кезиуюде ичерге тюзелип къалгъанды да, хайырсыз, сабийлерин къыйнайды. – Тиширыу мудах болду. – Адамлыгына уа не сёз, бирда шарайып табарыкъ туююлсе. – Жашлыкъгъа хорлата болур ансы, бирда жашауну агъын-къарасын айырып кюрешмейди. Айтып бир кёрейим.

– Сен анга не эталлыкъса? Бош ашыгъа болурмуса?

– Нек эталмайма? Этерме, Аллах бирди. Барайым да, жууукъ-тенг жыйылайыкъ да, сёлешейик жаш бла. Ким биледи, тынгылар, менден уялыр, таланган.

– Жолгъа къачан атланыр акъылдаса? – Ол сорууда къартны тынгысызлыгы эсленди.

– Не къадар терк тебиреялсам, ол къадар игиди. – Тиширыу эки къолун кесини кёкюрегине салды. – Къызым къарыусуз, къоркъакъ сабийди. Тёзгенлей тургъан болмаса, уллу гузаба этгени жокъду. Аллайла уа жашаудан хайыр алалмаучудула. «Юч кече болады киеуюнг юйге келмегенли», – деп жазады къагъытында.

– Сен, къарайма да, кеси къайгысын этген адам туююлсе, – деди къарт. «Сабийлерим, сабийлерим», – деп тургъан болмаса, алыкъа манга да жашаргъа керекди деген акъылдан кенгдесе. Ийменчек, къоркъакъ тиширыуса сен да, кызынчча.

– Хоу бирда, ийменчек да, не билейим, мен сабий кызымы болгъанма? Ол аман кызыны къагъанакъ сабийи барды. Барып, бир затына жарайым. – Тиширыу кёзлерини мылыларын сюртдю. – Бюгюн былайгъа уа, сени бла саламлашып, алай кетейим деп келгенме. Ариу сёзлеринг ючюн сау бол. Бек огъурлу да, тюз да адамса. Сен айтханнга угъай дерик тиширыу табыллыкъ туююлдю дуняда. Тиширыула ариу сёзлю адамны бек суюючюдюле. Былай къарайма да, къаты адам кёрюнесе. Алай жүрегинги тазалыгына уа ишексизме.

Тиширыу ол сёзлени къартны кёлюн алыр ючюн угъай, аны юсюнден кесини ниетин ангылатыр муратда айтды. Киши уа, умутундан къурлай къала тургъанын сезип, амалсыз тынгылады. Солууун айландыралмай, бираз кыйналды, кьоллары да кьалтырадыла. Ол ёрге кётюрюлдю. Дагъыда терк окъуна шинтикге чёкдю.

– Манга дуняны башха тиширыулары керек туююлдюле, – деди сора. – Къайда болса тиширыулагъа жан атхан жерим жокъду! – Эр киши ол сёзлени иги да кётюрюп айтды. – Терк къайтырыкъмыса артха?

– Аллах бирди, билмейме. – Тиширыу бираз ышарды, кесин эрттеден къазанлаша келген адамыны къатындача тутта. Бир кесекден а, шургулу хал алып, терен сагъышха кетди. Болсада, эс жыйды жангыдан. – Анда кёп кьалмазгъа кюреширме. Сау кьал, ахшы киши, сабийлерингден къууан. Саулукъ, насып да хар заманда негерлеринг болсунла. Биз кетдик, – деп, къартны кьолун тутуп, тиширыу алай айырылды.

Ол тиширыуну гюлле, терекле да ашыргъанча кёрюндю къартха. Кеси да, аны хар атламын санагъанча, ызындан къарагъанлай турду.

Кюн сайын да бара эди къарт олтуруучу шинтигине. Бурунгулула: «Бек уллу байлыгыбыз – ахшы умутларыбыздыла», – деп, бош айтмагъанларына энди ол толу туююнген эди.

ШАУАЛАНЫ Хасан
кёчюргенди.

ГАЗАЛАНЫ Амина

КЪЫЙЫН ЭСЕ ДА ЖОЛ...

* * *

Къуругъан гюллени мен къысдым:
къолумдан
ачыгъан болурла, – бу эссиз болумдан.
Чыкъ кюнде ачыгъанча,
жаннганча кюнде,
тунчукъгъанча шаудан
балчыкъны ичинде.

Мен къысдым аланы:
тюз да ол кезиуде
жюрегим ачыды
бир къатыш сезимде.
Мудахлыкъ –
ол тенгизча,
тарта ичине.

Тёзалырмамы
мен
тенгизни кючюне?

Бир ауурду хауа,
сорууумча
алай.
Атларгъа уа
къыйынды –
туман басханлай.

Мен къыссам да,
эзсем да
муал гюлчеге –

бары бир.
Жюрегим,
сен жарсыйса неге?

Жюрегим,
мен бир бек кёлкъалдыма санга.
Сен сабийча
ачыкъса
битеу дуниягъа.

Къозудум,
узалдым,
къарамазма артха.
Жарсыусуз
мен сыздым гюллени да отха.
Кюйсюнле,
жансынла,
кюл болуп къалсынла.
Мен батмазма, –
ала уа
отда батсынла.
Чамланмаз ишиме Дунияла Иеси!
Мен сездим къолумда
ёлюмню ийсин...

ГЁБЕЛЕКЧИК

Гёбелекчик –
теличик.
Женгилликге –
залимчик.
Излеминг –
жылы жерчик.
Хар гюлчюкге –
иечик.
Къоркъмайса губуладан:
– Мен кесим
аладан! –
дейсе.
– Къанатым –
жамычы!
Мен –
губулагъа башчы!
Мен
энчи губума –
мен –
бийикге
кётюрюлген,
къанаты болгъан губу!
– Кёзюнде губу ауу...
Губула уа, къанкъылдай,
къарс

урадыла,
сакълай.

«Ма алай керекди!» – демей,
Мен къалдым,
жарсыгъанлай...

* * *

Мен, кече да,
кюндюз да
тилеп Аллахдан,
излегенме
жаланда сени –
ууахам¹.
Дунияны къумунда
жутулмазча жаным,
къулхууну,
алхамны да
арымай айтдым.

Дунияны таянчын
излегенме кюнде.
Ол а от
жандыргъанды
мени ичимде.
От а ууду –
жанама,
барама кюйюп.
Тёзерге уа керекди.
Хорларма тёзюп.

Тёзергеми?
Угъай!
Сюерге,
кечеге...
«Сау бол!» –
дермеми мен
мынафыкъ тенгиме?!
«Сау бол!» – дермеми мен
марагъан адамгъа?!
Табалдынгмы тынчлыкъ?
Брахатлыкъ?
Не саугъа?

¹ Ууаха – оазис.

Жарсыугъа, ачыуда
мен тапханма
къарыу.

Ол туююдю
къарыу,
ол алдаду –
ауруу.

Айтылгъан сёз билинмей къалырма?
Керти?..
Тенг болалмадың,
энди
боллукъса кери...

* * *

Бюгюнден тамблагъа
не зат боллукъду, бир айт?

Толмай,
толуп да къалыр
сакълагъан умутунг.
Къайры элтсе да жолунг,
ахырда уа сен къайт.

Кёрмесенг,
эшитмесенг,
сез дунияны жылыуун.

Азмы болады да...
Сезмей къалсанг а, ийнан,

Ол да ёлсе уа,
тебире кетерге,
кетерге.

Жол а узакъды,
мени бла бирге хазырлан,
Къарангыны унутуп,
жарыкъгъа тюберге.

Мен ийнана эдим,
хар тизгинни жазгъанда:

«Жюреклени азатларча этерме бир зат!»
Болмай къалса уа?

Да не? –
умутум – къатымда.

Энтта кёрюрге,
тынмазма, этгинчи азат.

АЙ ЖАРЫКЪ КЕЧЕ

Жулдузлуду
 кече,
 жулдузлуду
 нечик!
 Хычыуунду
 хауа,
 хычыуунду
 желчик.
 Жюрегим да –
 жарыкъ,
 сезимим да –
 таза:
 «Аллахха шукур!» –
 дей, мен турама
 жаза.
 Жулдузлу
 тенгизде
 чайкъалады
 айым,
 Бу жол ай да – толу,
 ол
 туююлдю
 жарым.
 Жарытады жарыкъ
 ол
 туугъан жерими,
 кечени шошлугъу
 балхамымды
 мени.
 Жукъла,
 Малкъарым,
 сен,
 мен
 белляу айтайым
 сени
 хар гюлюнге,
 юйюнге,
 элинге.
 Жукъусуз черекни
 макъамын
 алайым,
 салайым гёбелек
 къанаты
 юсюне.

Гёбелек а учар
 журтуму
 башында,
 женгил къанаты бла
 белляу да жая.
 Болсун,
 Малкъарым,
 хар
 кеченг
 дайымда шош,
 эрттенинг а –
 чууакъ.
 Алай болмаса, бош –
 белляула да
 айтхан,
 назмула да
 жазгъан,
 Аллахым сакъласын
 мени
 ол ачыудан.
 * * *
 Къалай игиди
 бу жашау!
 Бир таш да тюшмей
 жолунга,
 насып къоннганча къолунга,
 терек да – сау,
 черек да – сау.
 Къалай игиди
 бу жашау!
 Къалай ариуду
 бу жашау!
 Кёкде да –
 чыммакъ булутла,
 жюрегингде да –
 умутла,
 кенгде уа
 кёгереди тау.
 Къалай ариуду бу жашау!
 Къалай татлыды
 бу жашау!
 Санга киши да этмей дау,
 къайгъы, палах да
 жокъ эсде,
 тилегинги Аллах эшите.
 Алай барса эди жашау...

ТАНГ АЛЛЫ НАЗМУ

Талай, улуй,
боран жетер,
адам а – амалсыз,
тёзер.
Кетер жашлыкъ бла
сюймеклик,
андан къалырма
игилик?
Бирде терслик
онглу болур,
дуниянг да къайгыдан
толур.
Алай
жарый турады танг.
Къалай игиди
жашагъан!..

* * *

Игилик...
Неди ол?

Къанатлы терекде?
Тазалыкъ жүрекде?..

Игилик...
Неди ол?

Аманлыкъ...
Неди ол?

Чачылгъан уяла?
Билмесенг уяла?..

Аманлыкъ...
Неди ол?

Айтчы,
неди бушуу?

Кёз жашы ананы?
Къурч ауузу къаманы?

Неди,
неди бушуу?

Айтчы,
неди къууанч?

Жыр,
тепсеу,
дамырлыкъ?

Туз,
гыржын,
мамырлыкъ?

Айтчы,
неди къууанч?

БАРАМА КЁПЮРГЕ

Ийнанмай
тюшлеге,
къапдырмай
итлеге,

сюеме ётерге –
барама кёпюрге.
Атлайма,

абынып
къалмаз ючюн,
батып,
кирмез кибик кёрге,
жюрек:

«Ёрге, ёрге –
тазалыкъгъа,
кёкге!»

Къыйын, узакъды жол.
Тюзлюк!

Мени бла бол!

Элгенме,
насыбым! –
Жюрек ырахатлыгъым:
тынчылыкъ – хар бир юйге,
дагъыда жериме.

Алданмай
байлыкъгъа,

буудурмай
зарлыкъгъа, –

кюйген эсе да жан,
къара ниет,

хорлан!

Хорлар ючюн,
ийнан,
керекди кѣп заман,
заман а –

акъылман.

Къыйын, узакъды жол,
Аллах,
мени бла бол!...

* * *

Кетсек да биз,
жангы кюнню сакълар
жерден чыгып келген
жашил кырдык.
Мени уа бюгюн –
жюрегим жарыкъ:
таза ниет,
билеме,

къоруулар,

къара сагъышланы
барын хорлар.
Керекмиди
бизге андан артыкъ?
Жангы кюннге къарап
къууанайкъ:
«Къыйынды, – деп
тарыкъмайын къадар».

Кетсек да биз,
жазда терек чагъар.
Бу дуняда насып да,
къыйынлыкъ да
берип,
адамланы Аллах сынар.

Билеме мен
чексизди адамлыкъ да,
Билеме мен –
къаллыкъды ёмюрге.
Да сора нек къоркъабыз ёлюрге?

* * *

Аллах – шагъат!
Манга
сен
болушуп тургъанса.

Къашыкъ бла
Къапдырып,
сабы бла къусдургъанса.

Жаланда
къаламым –
дары-дарман
болгъанды,
хар ачитхан сёзюнг
тизгин болуп
къалгъанды.

Хар ачитхан
сёзюнг
бир таш болуп тийгенди.
Чексизди тёзюмюм,
ол ташланы тизгенди.
Атамамы артха?
Угъай,
къарап турама.
Бир кѣпдюле ала:
къала
ишлей
турама.

Уллу,
ариу къала,
ол бийикге
жетеди.
Неден да къоруулар...
Да жарсытхан а
неди?

Жашау
таласында
къала
эртте битгенди,
алай а
къатында
чынгыл
къая ёсгенди.

Ах, не этгин анга –
кюнню
менден тыяды?!

Жюрегиме тышген
ташдан ёсген
къаяды!

Сейирди бу жашау:
сюйсе,
жерге кѣмеди.

Алай а биз андан
къоркъуп турурча,
неди?

Мен этмейме
сейир:
жаным эртте
безгенди.

Неденди ол къая?
Неденди ол?
Неденди?!

* * *

Жауун жетип, жауса-къуйса
жютю тамычыкъкъла,
Гитче адамчыкъла кибик,
чабадыла ала.
Чабадыла, чабадыла,
батадыла жерге,
аны ючюн ушайдыла
тамычычыкъкъла бизге.

БЁРЮЛЕ

Ой анам,
къарангымы боллукъду кече?!

Булутла жапдыла бийикни.
Гюняхлы дуниядан
гюняхсыз жан кѣче,
тѣгюледи къаны кийикни.

Сен мангамы келген эдинг,
уучу, бир айт?!
Нек тураса былай кериле?
Шо сенсиз да тамамды!
Ызынг бла къайт!
Бѣрюле,
бѣрюле,
бѣрюле!

О Аллах!
Сынадынг деп тарыкъмайма мен
бу къыйын,
бу къатыш кезиуде.
Кесимими кѣреме?
Манга кюзгюден...
Биреулен...
сууукълукъ кѣзюнде.

О бѣрю жыйным,
нек къаршыбыз былай,
Бузлагъанча мени жюрегим?
Мен кеси кесимими
турама хорлай –
жютюле
болдула
тишлерим.

Сабырлыкъ!
Къоруула мудахлыкъ жырымдан.
Тынчлыкъны,
шошлукъну билейик.
Ол уучу да,
бѣрю да,
кийик да болгъан
мен кесимме.
Кимдеди терслик?..

МЕН КЕЛГЕН ЭДИМ...

Мен тюйюлме, тюйюл
не бир жукъ,
не бир зат!

Мен адамма!
Мен барма!
Алай аламат
жан болалмай къалсам,
сиз кечерсиз мени,
жашагъанма
гюлнюча
жангыз излемни
ичимде ёсдюре,
созулгъанма кѣкге,
итиннгенме жаланда
чексиз бийикге.

«Бийиклик!» – деп излемейин,
чексизликге
сукълана эдим.

Бу дунягъа сюерге
келгеним ючюн.
Аз да эс бурмай кирге,
талпына эдим
сау дуняны сюерге!

Жулдузлу кёкlege да
сюйдюм къараргъа,

Терекле чакъсала, –
гюллерин сыларгъа,
Чалыннган
кырдыкны
ийисин сезерге,
къар жауса уа –
киштик ызчыкъла этерге.

Мен сюе эдим
хар адамны бу жерде.
Мендеги сюймеклик да
болур хар кимде
деп тура эдим,
бек базынып алагъа.

Бу жерге
мен келген эдим
ышаныргъа!

Акъялсыз мен...
Сёзден аз жарамы къалды?
Хар таза ниетим
фитнагъа саналды.
Амалсыз жауларым,
кюреше
кюлюрге,
мен келгенме бери
аланы кечерге.

Мен келген эдим...
Бары да бошду – сездим.
Сюйгенден,
кечгенден да,
кечерсиз,
бездим!
Жаханым къайнатханма
кеси кесимде.
Мен кече да,
кюндюз да –
аны ичинде.

Кюл болгъунчу кюйсем да,
артда уа отдан
жангырырма,
жашарча жерде жангъдан.

ДЕРЖАВА ХАНА КУБРАТА И ЕЕ НАСЛЕДИЕ

История возникновения и распада Великой Болгарии хана Кубрата тесно переплетается с ролью протоболгарских племен в этнической и политической истории Северного Кавказа, Волго-Камья, Дуная в раннем средневековье, проливает свет на истоки этнокультурных связей и параллелей между народами этих регионов.

В V–VI вв. болгарские племена стали широко известны европейским хронистам, особенно византийским и латинским. Затем сведения о них встречаются у целого ряда арабских, сирийских и древнеармянских авторов VII–VIII вв. Письменные источники фиксируют этногеографию болгар, содержат сведения об их политической значимости в международных отношениях, сообщают о правителе хане Кубрате и его сыновьях, вносят важные коррективы для середины VII – начала VIII вв.

В источниках и литературе встречается равнозначное написание этнонимов булгары/болгары. Видимо, следует придерживаться тюрколога М.З. Закиева и применять как общее название слово болгары, а для обозначения волжских болгар – слово булгары.¹

Как утверждает профессор С.Г. Кляшторный, ранняя этническая история болгар связана с азиатскими племенами огуры (огузы). Около 463 г. западная группировка огуров покинула казахско-джунгарские просторы и вторглась в волго-донское междуречье и степи Северного Причерноморья. В Приазовье при решающей роли оногурских племен возник племенной союз болгар.² В течении нескольких десятилетий они занимали видное место в качестве желанных союзников или опасных противников окружающих стран и играли заметную роль в их политической жизни. В тот период союза с болгарами искали такие могущественные державы как Византия и Персия. Однако вскоре болгары подпадают в зависимость от авар.³

В середине VI в. Северный Кавказ, включая проживавшие здесь племена и народности, входит в состав сначала единого Тюркского, а после его раздела в 588 г. – Западнотюркского каганатов, в которых правила династия Ашина. В период могущества тюркского каганата болгары в той или иной мере признавали власть хакана тюрков. Арабские источники хакана западных тюрков изображают на Кавказе как некоего верховного сюзерена многих местных племен, среди которых в 60–80-е годы VI в. упоминаются и болгары.⁴ Болгарский историк Рашо Рашев,

¹ *Закиев М.З.* Происхождение тюрков и татар. М., 2003. С. 198.

² *Кляшторный С.* Праболгары в европейских степях // История татар с древнейших времен в семи томах. Т. 1. Казань, 2002. С. 183.

³ *Рахманалиев Р.* Империя тюрков. История великой цивилизации. М., 2015. С. 144.

⁴ *Ат-Табари.* Тарих ар-русул ва-л-мулук («История пророков и царей»). Сер. 1. Лейден, 1879. С. 895.

анализируя сложившуюся ситуацию, пишет: «В последний трети VI в., попав в вассальную зависимость от авар и тюрков, племена болгарского круга вместе с собственно болгарами получили исторический вызов: исчезнуть или же сохранить себя как независимый политический субъект».⁵

В 20-х годах VII в. болгары, официально признавая власть Западно-тюркского каганата, практически были самостоятельны. Возглавив союз племен под главенством рода Дуло, болгары во главе с ханом Органом в 632 г. освободились от номинальной зависимости от Западнотюркского каганата. В самом каганате в 30-х годах начались смуты, а в 50-х годах VII в. под ударами китайцев происходит крушение государства. С ослаблением позиций Западнотюркского каганата подвластные народы создают самостоятельные политические объединения. В Предкавказье складывается крупная политическая сила – Великая Болгария, как называют ее греки. Другая такая конфедерация была создана родственными болгарам хазарами.

Болгары занимали значительную территорию. Пределы ее в общем очерчены византийцем Феофаном Исповедником: «...от самого же озера (Меотийского – X.-М.С.) и до реки Куфис (Кубань – X.-М.С.), где ловится болгарская рыба ксистон, простирается древняя Великая Болгария и живут соплеменные болгарам котраги».⁶ Установлено, что котраги – это сокращенная форма кутригур в византийских источниках.

Что касается численности населения, то по сообщениям Теофана болгары были весьма многочисленны, «как песок у моря».

Болгарский язык, как доказано лингвистами, тюркский, относился к группе западных тюркских языков. К этой же группе относят язык хазар.

Получив власть от своего дяди Органа, Кубрат внимательно следил за событиями, происходившими в Тюркском каганате, сотрясаемом междоусобными войнами в борьбе за трон. В ходе борьбы против Западнотюркского каганата другие ханы были вынуждены признать верховную власть Кубрата, и это фактически предопределило образование Великой Болгарии.

Основателем государства Великая Болгария стал в 635 г. хан Кубрат (ок. 594–665 гг.), которому удалось объединить под своей властью болгарские и родственные им племена оногуров, утигуров, кутригуров и др. Создание государства происходит в благоприятной для болгар политической обстановке. Византия и Персия начали между собой продолжительные и опустошительные войны и не представляли опасность для болгар. Кубрат полностью посвящает себя организации государства, реорганизовывает армию и общество, решает межплеменные и межэтнические проблемы. Расширяя и укрепляя свою державу, он добивается

⁵ Рашев Р. Великая Болгария // История татар... Т. 2. Казань, 2006. С. 36.

⁶ Феофан Исповедник. Хронография // Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения. М., 1980. С. 60.

независимости от авар, а затем разгромил хазар, населявших северные районы Кавказа.⁷

Кубрат получил прекрасное воспитание и считался одним из самых славных и достойных представителей рода Дуло, который в Тюркском каганате боролся за власть с правящим родом Ашина. Он слыл удачливым полководцем и умным политиком, заслужил репутацию энергичного и мудрого хана.⁸ В период правления Кубрата Великая Болгария достигла своего расцвета и устанавливает свое господство в Предкавказье. Столица государства – Фанагория – находилась на Таманском полуострове. Этот античный город, разрушенный в свое время гуннами, был отстроен болгарами и превратился в центр ремесла и торговли.

Пропаданная ориентация Кубрата была закреплена браком хана с дочерью богатого и знатного грека. Династический брак означал установление мирных отношений с сильным и богатым союзником. В результате социально-экономического и политического роста государства его границы расширились, постепенно включая в свой состав соседние территории.⁹ Параллельно с поглощением новых областей происходило заимствование культуры завоеванных территорий, в том числе и политических традиций. Успех завоеваний ускорил расслоение болгарского общества, выделение военно-служилой знати и крупных земельных собственников. Формирующийся класс зависимых крестьян составлял основную массу непосредственных производителей.

В период расцвета Великой Болгарии ее владения простирались на востоке почти до Волги, на юге – до Кубани, на западе – до Днепра. Северные границы этого образования определить невозможно из-за их подвижности. Основная территория расселения болгар находилась в Приазовье и в Западном Предкавказье. Именно эти районы у византийских хроникеров Феофана и Никифора называются Великой Болгарией, а подвластные ей области могли охватывать и пределы юга современной Украины.¹⁰ Степные просторы Причерноморья-Приазовья уже не были «житницей» Греции. Греческое слово «мегали» переводится не как «великая», а как «большая», т.е. большая по величине территория. Кубрат хотел наладить на завоеванных территориях мирную жизнь. Всех наместников он обязал внимательно рассматривать жалобы подданных и справедливо обращаться с ними.

Великая Болгария являлась раннефеодальным государством. Верховный правитель именовался хан (глава, вождь), под началом которого находились другие властители, ниже его по рангу. У хана были дружина и двор, летняя и зимняя ставки, имелась государственная казна.

⁷ Кляшторный С. Указ. соч. С. 184.

⁸ Петров П. Образуване на българската държава. София, 1981. С. 132.

⁹ Сибгатуллин Ф.С. Татары и евреи. Казань, 2013. С. 118.

¹⁰ Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990. С. 90.

Основой болгарского общества была военно-политическая организация орда/урда (лагерь, ставка, держава). Государственное устройство страны в какой-то степени было конфедеративным. Территория государства делилась на области по племенному признаку. Хан посылал в кочевья подвластных племен наместников, что приводило к формированию вассально-сюзеренных отношений.¹¹ Формируются административные центры – Фанагория в Тамани, другим городом была Германасса. Рядом возникли другие поселения, жители которых занимались скотоводством, земледелием и ремеслами. Основная часть населения вела преимущественно полукочевой образ жизни. В кочевых центрах доминировали элементы зимних стойбищ, экономической основой которых было кочевое скотоводство. С постепенным переходом части кочевников к оседлости, уже не военная орда, а род или община стали доминировать как единица социума; эволюционировали и общественные отношения.¹² «Объединение племенных территорий предполагает преодоление родо-племенного принципа и возрастание значения территориально-административной организации» – пишет Р. Рашев.¹³

В социальном отношении болгарское общество делилось на две основные группы: рядовые общинники и военно-племенная аристократия. Последняя в свою очередь делилась на две категории – высшую и низшую.¹⁴

В правление Кубрата политическое, экономическое и социальное положение в государстве претерпело значительные изменения. Когда в результате завоеваний границы расширились, управление отдельными областями Кубрат в соответствии с традициями степных государств передает младшему брату и сыновьям. Конфедерация ослабляла централизованное управление государством и усиливала центробежные силы, которые проявились сразу после смерти хана.¹⁵ С переходом к частичной оседлости укрепилась экономика страны, вырос уровень жизни населения. Изменилась и социальная структура общества. Обширные территории привели к миграции населения, образованию новых благоустроенных центров. Люди стремились жить в городах и административных центрах. В городах происходило смешение культур и традиций. К концу своей жизни Кубрату удалось создать сильное государство, которое контролировало все Предкавказье.

В наследственном праве болгар действовала удельно-лестничная система, согласно которой престол переходил не к старшему по возрасту брату или сыну покойного, а к двоюродному брату или племяннику. Это правило престолонаследия имело хождение у гуннов и последующих

¹¹ Дулимов Е.И., Цечоев В.К. Происхождение государства и права у народов Дона и Северного Кавказа. Ростов-на-Дону, 2006. С. 146.

¹² Артамонов М.И. История хазар. СПб., 2001. С. 327.

¹³ Рашев Р. Указ. соч. С. 45.

¹⁴ Петров П. Указ. соч. С. 172.

¹⁵ Христов А. Наследники хана Кубрата. Уфа, 2014. С. 50-52.

тюркских народов. Как отмечают исследователи, в ожидании престола близкие родственники хана получали в управление уделы. Лестничная система была установлена с той целью, чтобы власть не оставалась постоянно у одной ветви рода и чтобы ее получали также и родичи по боковой линии.¹⁶

Спорно-судебные дела в большинстве случаев разрешались на основе обычного права. При разрешении юридических вопросов придерживались обычая клятвы на мече.¹⁷ В обычном праве болгар особое место имела субординация в обществе: предпочтение левой стороны правой при расположении людей по старшинству, почтительное отношение и прославление хана. При этом хан обязан был соблюдать интересы подданных и защищать их имущество.¹⁸

В семейно-общественном быту сохранились древнетюркские элементы. Из ритуальных действий, помимо клятвы на мече, известны ритуал приема гостей, очищение огнем, употребление конского хвоста в качестве военного знамени, ношение амулетов, запрет женщинам появляться без головного убора.¹⁹

В уголовном праве болгар преступление против государства и хана понималось во взаимосвязи. Виновный подлежал смертной казни. В качестве наказаний применялись и увечья за воровство.²⁰

Кубрат воспитывался в Царьграде при дворе византийского императора, где и был крещен еще в детстве. Византия облегчала миссионерам дело распространения христианства, разрешая службу на местных языках, переводя Священное Писание на болгарский и другие языки.²¹ Элитные слои болгарского общества отказывались от языческих верований и принимали христианство. Принятие родовой знатью болгар христианства определило их место в социальной иерархии народов, где христианство было официальной религией.

Христианизация язычников-болгар не была быстрой и легкой. Несмотря на многократные крещения представителей господствующей верхушки и проповедническую деятельность византийских миссионеров, в обществе были сильны традиционные языческие верования. Главным богом, создателем всего они считали Тенгри – высшее божество древних тюрков. По воззрениям болгар, Тенгри считался подателем всех благ и всего доброго, и воспринимался как бог неба. В народе был

¹⁶ Дулимов Е.И., Цечоев В.К. Указ. соч. С. 134; Рахманалиев Р. Указ. соч. С. 120, 146.

¹⁷ «Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите». Текст и превод от Дим. Дечев. Второ издание. София, 1940. С. 37.

¹⁸ Иловайский Д.И. Начало Руси. М., 2002. С. 226-255.

¹⁹ «Отговорите на папа Николай I...», С. 38.

²⁰ Дулимов Е.И., Цечоев В.К. Указ. соч. С. 146.

²¹ История дипломатии. Под редакцией В.П. Потемкина. Т. 1. М., 1941. С. 100.

сильно развит культ животных, священных деревьев и рощ. Широко был распространен календарь с 12-летним животным циклом.²² Он был настолько совершенен, что комиссии ООН и ЮНЕСКО по разработке проекта всемирного календаря за основу взяли древний болгарский календарь.²³

Во внешней политике Великая Болгария ориентировалась на Византию. Империя завязала отношения с ханом Кубратом. Он поддерживал близкие дружеские отношения с византийским императором Ираклием, от которого получил высокий сан патриция и богатые подарки. Около 641 г. Кубрат заключил с императором дружественный союз. По этому поводу византийский хронист Никифор писал: «К Ираклию Кубрат посылает посольство и заключает с ним мир, который они хранили до конца своей жизни».²⁴ Это событие имело большое политическое значение для Великой Болгарии – она получила признание на высшем международном уровне как суверенное государство.

Кубрат отличался справедливостью и добротой, но был решителен, строг и требователен, благодаря чему сумел навести порядок в государстве и добиться больших успехов как во внутренней жизни государства, так и во взаимоотношениях с окружающим внешним миром. Чувствуя приближение смерти Кубрат советует своим пятерым сыновьям жить вместе, беречь единство страны и не враждовать друг с другом.²⁵

Вскоре после смерти хана Кубрата, скончавшегося в 665 г., Великая Болгария распадается. Она разделена между его сыновьями, которые стали полуавтономными владетелями своих территорий. Наиболее крупными ордами были две: одна возглавлялась ханом Батбаем, другая – его братом Аспарухом. Какое-то время они мирно сосуществовали, кочуя по обширным приазовским просторам.²⁶ Однако вскоре сыновья Кубрата, нарушив завет отца, стали соперничать друг с другом из-за верховной ханской власти. Они считали себя обойденными вступлением на престол Батбая.

В Предкавказье наряду с болгарами сложилась и другая крупная политическая сила – Хазарский каганат. Во главе каганата стал род Ашина, неизменный соперник рода Дуло. Хазары считали себя прямыми наследниками Тюркского каганата. Над болгарами нависла угроза со стороны хазар, которых Кубрат сдерживал при жизни.

²² *Бешевлиев В.* Верата на първобългарите. София, 1939. С. 34; *Петров П.* Указ. соч. С. 171.

²³ *Хакимов Н.* Потомки гордых кочевников // Забайкальский рабочий. 7 мая 1989.

²⁴ *Никифор.* Бrevиария // Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения. М., 1980. С. 161.

²⁵ Там же. С. 60.

²⁶ *Плетнева С.А.* Хазары. М., 1986. С. 21.

Уже после распада Болгарского объединения, хазары решили использовать выгодную ситуацию и в 70-х годах VII в. начали экспансию на запад. Болгары под предводительством ханов Батбая и Аспаруха оказали хазарам активное сопротивление, но были разбиты. Территория Великой Болгарии стала частью Хазарии. Этническая и языковая близость хазар и болгар привела к слиянию их в единый союз.²⁷ Хан Батбай стал вассалом хазарского кагана. Особое место в каганате сохранили оставшиеся жить на его территории потомки Батбая, которые получили название «черные болгары».

Поражение многочисленных «как песок у моря» болгар объяснялось вовсе не военным превосходством хазар. Несомненно, здесь большую роль сыграли несогласия и вражда между сыновьями Кубрата. Другие причины победы хазар связаны с отсутствием у болгар сильной централизованной власти²⁸ и созданием враждебного им хазаро-аланского союза. «Земля алан – пишет А.П. Новосельцев – занимала центральную часть Предкавказья и вклинивалась на запад, т.е. в территорию, контролируемую болгарами. Следовательно, для алан было важно освободиться от власти болгар, а потому они и могли пойти на союз с хазарами, жившими на востоке от их территории. Именно союз с аланами помог хазарам сокрушить болгар, изгнать часть их на запад и подчинить остальных».²⁹

Болгарские орды, вынужденные покинуть свои земли, отправились на юг, север и запад. Подчиненные хану Батбаю орды уходят в предгорные и горные районы Северного Кавказа: это верховья Кубани, район Пятигорья и часть территории современной Кабардино-Балкарии. На этих и сопредельных землях источники локализуют четыре племени болгар: Купи-болгар, Дучи-болгар, Огхондор-болгар и Чдар-болгар. Другой сын Кубрата, Котраг, увел свой народ на север, в верховья Дона и Волги. Аспарух, преследуемый хазарами, вместе со своей ордой откочевал на Дунай. Четвертая часть болгар тоже вытесняется хазарами на запад. Кубер в западной части Балканского полуострова основал славяно-болгарское образование, которое, однако, не выстояло под натиском Византии. Еще ранее группа болгар во главе с Алцеком вместе с лангобардами поселились на территории нынешней Италии.³⁰

К концу VII в. болгары расселились на Северном Кавказе, Поволжье, на Балканах, в Северной Италии и приняли активное участие в этнических процессах и политической жизни этих регионов. Та часть болгарских племен, которая осталась на Северном Кавказе, в после-

²⁷ Там же.

²⁸ Христов А. Указ. соч. С. 55.

²⁹ Новосельцев А.П. Указ. соч. С. 91.

³⁰ Мингазов Ш.Р. Наследники Великой Болгарии в Западной Европе // Филология и культура. 2012. № 1(27). С. 201.

дующем вошла в состав новых этнических образований края. Среди них – карачаевцы и балкарцы. По мнению некоторых ученых название «малкъар», по всей вероятности, произошло от этнонима «болгар». Профессор Ю.Н. Дроздов на основе анализа раннесредневековых источников пишет, что правильная форма названия болгар была «балкар». Именно такую форму использовал персидский автор Гардизи в своем сочинении. Разбираясь с семантикой названия балкар Ю.Н. Дроздов отмечает, что на составные части этот термин делится так: балк-ар. Составляющая балк восходит к корневой части глагола балкырга «сиять, светить, излучать свет». Вторая составляющая ар – это «муж, мужчина». Исходное название было балкар, в буквальном переводе означающее «мужи сияния» или «мужи, излучающие свет». Это наводит на мысль, что термин «балкар» не был этнонимом, а скорее всего названием народа по его религиозным воззрениям, которые были связаны с сиянием, излучением света. И здесь явно подразумевается солнце. Отсюда можно предположить, что семантика термина балкар/болгар могла быть «солнцеклонники». «Название балкар в фонетическом варианте малкъар сохранилось до сих пор в качестве самоназвания балкарцев. А это значит, что со временем рассматриваемое название приняло семантику этнонима» – заключает Ю.Н. Дроздов.³¹ Здесь происходит контаминация начальных «б» и «м» (балкар-малкъар, бийик-мийик), характерная для карачаево-балкарского языка.

Примечательно, что участие болгар в этногенезе балкарцев и карачаевцев отразилось в их легендах и преданиях. Еще дореволюционный этнограф Н. Караулов отмечал, что по преданию самих балкарцев «они представляют собой осколок болгарского народа».³²

В 1959 г. в Нальчике состоялась Всесоюзная научная сессия по проблеме происхождения балкарцев и карачаевцев. Основной итог работы сессии был изложен в следующей формулировке: «Карачаевский и балкарский народы образовались в результате смешения северокавказских племен с ираноязычными и тюркоязычными племенами, из которых наибольшее значение в этом процессе имели, видимо, черные болгары и, в особенности, одно из западнокипчакских племен».³³

После этой сессии в Софии появилась работа болгарского историка Ц. Кристановой «К вопросу об этногенезе болгарского народа». Ей было обследовано более 2 тыс. балкарцев и карачаевцев – мужчин, женщин, детей, стариков, по которым проведено сравнение их с антропологией дунайских болгар. Ц. Кристановна пришла к выводу, что по данным

³¹ Дроздов Ю.Н. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. М., 2009. С. 232.

³² Караулов Н.А. Болкары на Кавказе // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 38. Тифлис, 1908. С. 132-133.

³³ Материалы научной сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов. Нальчик, 1960. С. 232.

антропологии балкарцы и карачаевцы – это потомки тех болгар, часть которых во главе с Аспарухом переселилась на Дунай и участвовала в этногенезе дунайских болгар.³⁴

В горах и предгорьях Центрального Кавказа, преимущественно в районе Кавминвод и в верховьях Кубани, известно множество болгарско-хазарских памятников – поселений, грунтовых могил и крепостей с тюркскими руническими надписями на каменных стенах. Самой мощной была крепость близ нынешнего аула Хумара в Карачаево-Черкесии. Толщина ее стен местами достигала 5–6 метров. Материалы городища имеют близкие аналогии в инвентаре памятников Волжской Булгарии и Дунайской Болгарии.³⁵ Обнаружены болгарские древности и в Кабардино-Балкарии. Найденные памятники северокавказских рунических надписей, по мнению специалистов, принадлежат болгарам или болгаро-хазарам³⁶ и близки по фонетике цокающему диалекту карачаево-балкарского языка.

Болгарский компонент в историко-культурном наследии карачаево-балкарской общности хорошо иллюстрируется материалами языка. Сравнительно-исторические исследования ученых показали, что в карачаево-балкарском языке сохранился значительный пласт протоболгарской лексики и даже грамматических характеристик, подтверждающие существование болгаро-балкарско-карачаевских историко-языковых связей.³⁷

Болгарские реликты наблюдаются в народном календаре карачаевцев и балкарцев. До недавнего времени они счет годам вели по двенадцатилетнему животному циклу. Аналогичный способ летоисчисления в

³⁴ *Кристанова Ц.* Към въпроса за етногенезиса на българския народ. – Исторически преглед. София, 1966. Кн. 3. С. 33-50.

³⁵ *Биджиев Х.Х.* Тюрки Северного Кавказа. Черкесск, 1993. С. 158.

³⁶ *Кузнецов В.А.* Надписи Хумаринского городища // Советская археология. 1963. № 1. С. 305; *Кляшторный С.Г.* Хазарская надпись на амфоре с городища Маяцки // Советская археология. 1979. № 1. С. 274-275; *Кызласов И.Л.* Древнетюркская руническая письменность Восточной Европы. Новые аспекты изучения // Проблемы на прабългарската история и култура. София, 1989. С. 256-257; *Байчоров С.Я.* Древнетюркские рунические памятники Европы. Ставрополь, 1989. С. 266.

³⁷ *Байчоров С.Я.* Гунно-протобулгарско-северокавказские языковые контакты // Вопросы языковых контактов. Черкесск, 1982. С. 44-62; *Его же.* Карачаево-балкарский арабописьменный памятник и его отношение к болгарскому языку // Там же. С. 114-139; *Соттаев А.Х.* О происхождении балкарцев и карачаевцев по данным языка // Материалы научной сессии по проблеме происхождения балкарцев и карачаевцев. Нальчик, 1960. С. 42-47; *Хашхожеев Э., Балканский Т.* Опыт изучения следов протоболгарского языка в языках дунайских болгар, балкарцев и карачаевцев // Проблемы семантики и синтаксиса карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1987. С. 149-160; *Хабичев М.А.* Именное словообразование и формообразование в куманских языках. М., 1989. С. 21, 22.

прошлом практиковался у болгар.³⁸ Среди балкарцев и карачаевцев до сих пор бытует культ верховного бога Тенгри-Тейри, который являлся верховным божеством протоболгар.³⁹

Именно болгарами был привнесен в Западную Аланию скальный обряд погребения. Они представляли собой склепы, устроенные в скальных нишах, которые в большом количестве встречаются в ущельях вокруг Эльбруса.

Исследователи приводят значительный лингвистический, археологический и антропологический материал, а также параллели в языческих верованиях болгар, балкарцев и карачаевцев свидетельствующий о том, что древние болгары явились первым наиболее значительным тюркским компонентом в этногенезе балкаро-карачаевцев и сыграли важную роль в формировании этого этноса.

Значительная часть болгар под предводительством хана Аспаруха ушла на запад на берега Дуная. Болгары во главе с Аспарухом переправились через Дунай в районе Северной Добруджи и, вступив в союз со славянами, обитавшими на территории нынешней Северо-Восточной Болгарии, образовали славяно-болгарское государство под названием Болгария.⁴⁰

В 680 г. хан Аспарух разгромил войска византийского императора Константина IV. В 681 г. между Византией и Болгарией был подписан мирный договор, в котором Византия признала новое государство и обязалась платить болгарам дань за то, чтобы они не посягали на земли южнее Балканских гор.

Дунайская Болгария продолжает традиции державы Великой Болгарии Кубрата на новой территории. Хан Аспарух проявляет себя как дальновидный государственный деятель и предоставляет славянам возможность жить в условиях внутренней политической автономии.

После смерти Аспаруха болгарский трон занял его сын Тервел. Талантливому полководцу удалось объединить значительную часть славян, находившихся под византийским владычеством, присоединить другие славянские территории к Болгарскому государству. Тервел обрел такое могущество, что принял участие в междоусобной борьбе внутри Византии и помог восстановить на престол императора Юстиниана II.

Хан Тервел разбил осаждавших Константинополь арабов, спасая Европу от их нашествия кратчайшим путем – через Балканы. За особые

³⁸ Биджиев Х.Х. Указ. соч. С. 264-265.

³⁹ Балкански Т., Хаихожев Е. Към въпроса за първобългарския Тангра (Тенгри) // Етнография. София, 1984. Кн. 3; Джуртубаев М.Ч. Древние верования балкарцев и карачаевцев. Нальчик, 1991. С. 162-176; Каракетов М.Д. Традиционные верования // Карачаевцы. Балкарцы. Отв. ред.: М.Д. Каракетов, Х.-М.А. Сабанчиев. М., 2014. С. 409-411.

⁴⁰ Петров П. Указ. соч. С. 150.

заслуги перед Византией его наградили титулом «Кесаря», а Болгария прочно утвердила свое положение на Балканах.⁴¹

Тюркоязычные болгары, оказавшись в окружении славян, через несколько поколений растворились среди них, передав образовавшейся новой славяноязычной народности свое имя и некоторые элементы культуры и быта.

Вторжение в конце VII в. в Волго-Камье тюркоязычных болгар положило начало большим этническим переменам. Здесь они участвуют в этногенезе казанских татар и чувашей, оказали значительное социально-экономическое, культурное и языковое влияние на тюркское и финно-угорское население края. Имея начальный опыт государственности и сильную военную организацию, племенные вожди болгар выступили объединителями местных племен. Вначале они организовали союз племен, а на рубеже IX–X вв. создали раннефеодальное государство – Волжскую Булгарию с центром в городе Булгар. В политическом отношении Булгария находилась в зависимости от Хазарии. В 922 г. болгарская знать принимает ислам, что означало попытку приобретения суверенитета под идеологическим крылом Арабского халифата. Волжская Булгария стала самостоятельной после разгрома Хазарии Святославом в 60-х годах X в. С этого времени заметно оживляется политическое, экономическое и культурное развитие страны.⁴²

Волжская Булгария конца IX – начала XIII вв. была страной городов (учтено до 200 городищ), с относительно развитым скотоводством, земледелием и ремесленным производством. Ее географическое положение на пересечении международного пути Волга-Кама с караванной дорогой с Запада на Восток способствовало развитию торговых и культурных связей с Русью, со странами Кавказа, Передней Азии и Востока.⁴³

Монгольское войско, считавшееся непобедимым, осенью 1223 г. впервые потерпело поражение на территории Волжской Булгарии. На рубеже 1239-1240-х годов Волжская Булгария была покорена монголами, ее территория вошла в Золотую Орду как Булгарский улус. Так же как и русские, болгарские князья получали ярлык на княжение от хана Золотой Орды в его столице Сарай на Нижней Волге и платили ему дань. В XV в. на развалинах Золотой Орды возникли несколько самостоятельных ханств, в том числе Казанское, как продолжение Булгарского государства.⁴⁴

⁴¹ Ангелов Д. Хан Аспарух из рода Дуло – основатель Дунайской Болгарии и его сын хан Тервел. Календарь. 1999 г. Июнь.

⁴² Новосельцев А.П. Указ. соч. С. 199; Измаилов И. Образование Булгарского государства // История татар... Т. 2. С. 124-131.

⁴³ Измаилов И. Указ. соч. С. 128.

⁴⁴ Халиков А.Х. Монголы, татары, Золотая Орда и Булгария. Казань, 1994. С. 36-41.

Болгарское культурное наследие сыграло важную роль в формировании культуры коренных народов Поволжья. Учеными выявлено и проанализировано много параллелей в языке, топонимике, материальной и духовной культуре, народном творчестве, языческих верованиях протоболгар, татар, чувашей, башкир и дунайских болгар.⁴⁵

В заключение следует отметить, что образование и существование Великой Болгарии – важное событие в восточноевропейской истории. Как подчеркнуто в литературе, вслед за гуннами болгары стали самым мощным и влиятельным народом, вокруг которого произошел процесс объединения степных племен.⁴⁶ Наличие собственной государственности и образование Дунайской и Волжской Булгарии свидетельствуют о высокой степени организации болгарского общества.

Хан Кубрат считается одной из наиболее значимых личностей в болгарской истории, опытным и авторитетным державником, объединившим болгар и родственных им племен в мощное государство. Правление хана Кубрата способствовало установлению устойчивой и активной значимости болгар в государственно-политической жизни средневековой Восточной Европы. С распадом Великой Болгарии жизнь болгарских групп протекала на разных территориях. Они дали толчок будущей болгарской государственности на Дунае и Волге, сыграли значительную роль в консолидации племен, послуживших, с поздними включениями ордынского периода, основой формирования некоторых современных народов Северного Кавказа, Поволжья и Болгарии, а также отдельных элементов их материальной и духовной культуры.

Список литературы:

Артамонов М.И. История хазар. СПб., 2001.

Байчоров С.Я. Древнетюркские рунические памятники Европы. Ставрополь, 1989.

Бешевицев В. Верата на първобългарите. София, 1939.

Биджиев Х.Х. Тюрки Северного Кавказа. Черкесск, 1993.

Денисов П.В. Этнокультурные параллели дунайских болгар и чувашей. Чебоксары, 1969.

Джуртубаев М.Ч. Древние верования балкарцев и карачаевцев. Нальчик, 1991.

Дроздов Ю.Н. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. М., 2009.

⁴⁵ См.: *Гаген-Торн Н.И.* Женская одежда народов Поволжья. Чебоксары, 1960; *Денисов П.В.* Этнокультурные параллели дунайских болгар и чувашей. Чебоксары, 1969; *Каримуллин А.Г.* Татары: этнос и этноним. Казань, 1988; *Закриев М.З.* Указ. соч.; *Христов А.Х.* Указ. соч.; *Сибатагуллин Ф.С.* Указ. соч.; *Мизиев И.М.* Очерки истории и культуры Балкарии и Карачая XIII–XVIII вв. Нальчик, 1991 и др.

⁴⁶ *Рашев Р.* Указ. соч. С. 47.

Дулимов Е.И., Цечоев В.К. Происхождение государства и права у народов Дона и Северного Кавказа. Ростов-на-Дону, 2006.

Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. М., 2003.

Иловайский Д.И. Начало Руси. М., 2002.

Каримуллин А.Г. Татары: этнос и этноним. Казань, 1988.

Кляшторный С. Праболгары в европейских степях // История татар с древнейших времен в семи томах. Т. 1. Казань, 2002.

Кристанова Ц. Към въпроса за етногенезиса на българския народ. – Исторически преглед. София, 1966. Кн. 3.

Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990.

Петров П. Образуване на българската държава. София, 1981.

Плетнева С.А. Хазары. М., 1986.

Рашиев Р. Великая Болгария // История татар... Т. 2. Казань, 2006.

Халиков А.Х. Монголы, татары, Золотая Орда и Булгария. Казань, 1994.

Христов А. Наследники хана Кубрата. Уфа, 2014.

Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения. М., 1980.

Хаджи-Мурат САБАНЧИЕВ,

доктор исторических наук.

ЖЫР ИСКУССТВОБУЗНУ ТАРЫХЫНДАН

Озгъан ёмюрледе малкъарлыланы жашау халларына эмда кёлден чыгъармачылыкларына эс бургъанланы санлары аз туююлдо. Аланы араларында бизге белгилеле, адабиятта къарачай-малкъар халкъны ол хазнасыны юсюнден жазгъанла да бардыла. Композитор Сергей Иванович Танеев, орус алимле Максим Максимович Ковалевский бла Иван Иванович Иванюков 1885 жылда, орус композитор, пианист, дирижёр, педагог, «Могучая кучка» атлы къауумну таматасы Милий Александрович Балакирев а 1863–1868 жыллада (юч кере) келгендиле.

Алим, фольклорчу, этнограф, языковед эм археолог Всеволод Федорович Миллер мында 1879–1886 жыллада беш кере болгъанды, Николай Петрович Тульчинский а – Терк областада жер чекле жаны бла ишлеген управленияны бёлюмюню таматасы – 1870-чи жыллада, дагыда башхала болгъандыла бизде. 1946 жылда чыкыгъан «Памяти С. И. Танеева» деген китапта «Къаншаубийни жыры» эсгериледи. Ол 1780-чи жыллада, къарачайлыла Басхан ауузунда жашагъанда жазылгъанды деп айтылады. Ол тарых шарты туююлмюдю бизге?

Аллай талпыу бла келгенле, сау болсунла, малкъар халкъны жашау халыны, болумуну, адет-тёрелерини, кёлден чыгъармачылыгыны юсюнден да тарыхда керекли уллу ишле къойгъандыла.

Украин фольклорчу, башха халкъланы да жырларын, макъамларын жыйыучу, музыкант, дирижер Гайдай 1878 жылда Полтава губернияны Даньковка элинде туугъанды. Житомирде устаз семинарияда, ызы бла Херсонда музыка училищедде окъугъанды. Отуз жылга жууукъ заманны окъуу юйледе жырдан устаз болуп тургъанды. Артда аны халкъга билим бериуню институтунда лектор, ызы бла «Думка» деген украин къырал музыка капеллада дирижер этгендиле. Дагыда ол къуллугъунда Михаил Петрович Винницада эм Москвада Т. Шевченко атлы клубда, Киевде художестволу институтну студент хорунда ишлегенди. Бир къауум заманны фольклор институтну этнография кабинетинде илму къуллукъчу болуп да уруннганды. Ол 1965 жылда Киевде ауушханды. Ызындан келгенлеге уа «Этнография материалла. Халкъ полифонияны юлгюлери» деген уллу илму ишин къойгъанды.

Он жыл мындан алда Киевде жашагъан таулу жаш Къайталаны Ибрагим Украинаны Миллет илмула академиясыны М.Ф. Рылский атлы искусствоведение, фольклористика эм этнология институтуну архивинде Михаил Петрович Гайдай 1924 жылда жазып алгъан жырла болгъанларын айтхан эди. Ол «Малкъар халкъ макъамланы», керекли къагытла жарашдырылмай, къыралдан чыгъарыргъа эркинлик болмагъаны бла байламлы, танышларындан тилеп, суратха алдырып, копияларын Киштикланы Мухадиннге бергенди. Архивде белгиленнгенине кёре, ол жазулагъа ахыр кере Рахайланы Анатолий къарагъанды. Жарсыугъа, Мухадин дуниясын алышып, бу затла унутулуп къалгъандыла.

Быйыл ол жангыдан табып жибергенди бери аланы. Малкъар, украин тилледе сёзле латынь, кириллица бла да халатла бла жазылыпдыла.

Аны бери иерге деген оюмну биринчи Климент Васильевич Квитка эшитдиргенди. Ол Украинаны илму академиясында музыкалы этнография кабинетни таматасы, СССР-ни илму академиясыны фольклор комиссиясыны члени, бизни кыралда музыкалы этнографияны мурдорун салгъан искусствовед эди. Алай бла 1924 жылда эки ай айланнганды таулу элдеде Гайдай. Жазыу этгени бла бирге бир кыауум жырны фонографха да жаздыргъанды.

Бек баш болушлукъчулагъа уа Михаил Гайдай Орусбийланы Ибрагимни бла Абайланы Исмайылны санагъанды. Орусбий улу – Хамзатны жашы, Мырзакъулну туудугъу – Нальчикде тау школну, Владикавказда реальный училищени да бошاپ, Москвада технология институтха кирген эди. Алай атасыны аны анда кечиндирип онгу болмай, ол 1893 жылда Къабарты полкга аскер къуллукъгъа тийишгенди. Капитан чыны болгъанды. Революциядан сора Нальчикде демократлагъа къошулгъанды, жангы властьха жарыкъландырыу жаны бла къуллукъ этгенди. Алай аны 1927 жылда тутуп, бир жылдан ёлтюрюрге сюд этгендиле. Ол Гайдайны биргесине айланып, тилманчлыкъ жумушну, жазыула да бардыргъанды.

Аны юсюнден Гайдай «Малкъаргъа жолоучулукъ» деген статьясында былай жазады: «Нальчикде, макъамланы жаза туруп, манга малкъар тилни, ол жерли адет-тёрелени да иги билген таубий Орусбийланы Ибрагим болушханды. Жарсыугъа, бир кесекден аны, аны кибик окъуулу адамланы да тутханларында, башха кыагытла бла бирге биз жазгъанла да, ол орус тилге кёчюрюрге хазырланып тургъанлай, аны биргесине Нальчикде кырал политика управлениягъа (ГПУ) тюшгендиле. Мен ол адамны ариу сёз бла, уллу хурмет бла эсгереме. Аны бла бирге битеу Малкъар таныгъан Абайланы Исмайыл да болушханды манга ол заманны халына кёре бу кыйын ишимде».

Ол сагъыннган Исмайыл а, Мисостну жашы, врач болгъанды. Нальчикде тау школдан сора Киевде медицина университетде окъугъанды. Аны бла бирге ол биринчи таулу сценарист эди. «Абирек Заур», «Под властью адата», «Закон гор» деген биринчи киноланы сценарийлерин да ол жазгъанды. «Кызылла» деникинчи аскерле бла сермешгенде, тифни кючлю заманында, карантин этген сылтау бла большевик шуёхларын больницада букъдуруп тургъанды. Дагыда Абайланы ма бу жашлары 1916 жылда Тифлисте «Ана тил» деген аты бла кыарачай-малкъар тилде биринчи окъуу китапны басмалагъанды. Аны да, 1928 жылда тутуп, жангы властьха жашырын кыажау кюрешесе деп, ёлтюрюрге сюд этгендиле.

Ма аллай, келир кюнубюзню кыйгысыын этген жол нёгерлерин болгъандыла 1924 жылда бери келген Михаил Петрович Гайдайны. Жарсыугъа, аллай жакъчыларыбызны, игилерибизни жокъ этип, алгъа атлап баргъан халкыбызны айныууна уллу заран тюшюргендиле жангы властьны атындан терс оноу этгенле.

Гайдай жырланы текстлерин къарачай-малкъар тилде жазгъаны, сёзсюз, аланы тинтиуню тынч этгенди. Тилни артал да билмеген адам аллай амал тапханы да иги эди. Ол папкада сакъланнган нотала ла жазылгъан жырланы бла макъамланы саны жюз бла сегизди. Аладан токъсан алтысы – малкъарлыланыкъыла, онусу – къабартылыланыкъыла, экиси уа къыргъызылыланыкъыладыла. Ол миллетни аз кесегине Гайдай Ставрополь жанында тюбегенди. Аны, баям, музыкадан сора да сурат ишлерге фахмусу болгъанды. Жазулану араларында суратла да бардыла – музыка инструментле, таулу арба...

Малкъар аузуна 1913 жылда келген Вильгельм Прёле XX ёмюрню аллында Будапештде чыкгъан бир журналда, къарачай жырла деп, «Гапалау», «Къанамат», «Ильяс», «Солтан», «Мажир», «Жёрме» деген жырланы бла ийнарланы басмалагъанды. Ала биринчи жазула эселе малкъар жырланы кеси тиллеринде, Гайдайныкъыла уа аланы ызларындан барадыла.

Михаил Петрович Гайдайны «Малкъар халкъ жырны юсюнден» эм «Малкъаргъа жолоучулукъ» деген статьяларында ол ары къалай бла атланнганын, мында къалайлада айланнганын, не кёргенин жазып алгъан затларыны юслериден оюмларын, кеси алагъа берген магъананы да айтады. Экинчи статьясы, этнография шартлы болуп, анда Малкъарда не кёргенин, таулула къалай жашагъанларын суратлайды.

Сау ёмюр ётгенди андан бери, ала толусунлай тап сакъланмагъандыла, алай ол къайсы жырны юсюнден айтханын, эшитгенича жазып баргъан эсе да, окъургъа, аны юсюнден оюмун билирге къыйын туююлдо.

Михаил Петрович таулу жырланы магъаналарына кёре жети жанргъа бёлгенди:

Урунуу жырлагъа тейриге тилекле, уучулукъда, юй жумушла этгенде, сабанда ишлегенде да айтылгъанла саналгъандыла: жау чайкъагъанда – «Долай», урлукъ атханда – «Сабанчыны жыры», монглукъ, уллу тирлик излегенде – «Эрирей», жюн иш этгенде – «Ийнай», уугъа баргъанда – «Апсатыны жыры», жангы мирзеуден боза этгенде – «Озай»... Уучу жырланы да, уучулукъ таулулагъа оюн угъай, баш тутууну шарты болгъанын эсге алып, Гайдай бери къошханды. Сёз ючюн, «Апсатыны жырын».

Бичен ишле башланнганда, байрам этип, анда чалгъычы жыйыннга «хан» айыргъандыла. Гяпчи, теке дегенча, къыйын ишде чалгъычы жашланы кёллерин кётюрюрге деп этилгенин да, чалгъычыланы чам жарлырын да жазып алгъанды Гайдай.

2. Жашау болумлагъа кёре адет-тёреге киргенле: жер сюргенде – «Голлу», жауун чакъыргъанда – «Чоппа», къыш бла жаз айырылгъанда, жангы жылда, алгъыш бла юйлеге айланып – «Гюппе», игилик тилегенде – «Шертмен», юй ишлегенде – «Тепена» д.а.к.

«Голлугъа» ол Огъары Чегемде къарагъанды. Анда къалачла, хычинле этгендиле, боза эм сыра биширгендиле. Къурманлыкъ эт ашагъандыла. Ол байрамны юсюнден: «Келликле жыйылгъандан сора, байрамны

элтген төречи сыбызгы согууп, аны башланганын билдиргенди. Тюз да аны таушун эшитгенлей, анга кьатышханла, бир бири кьолларындан тутуп, гюрен тохтап, тепсеп, жырлап башлагъандыла. Гюренде кьартла, кьызла, жашла, сабийле да бар эдиле», – деп жазгъанды Гайдай.

Байрамны экинчи тюрлюсюнде уа адамла отну төгерегине айланып тепсегенлерин айтады ол.

3. Нарт батырланы юслеринден – Дебетни, Ёрюзмекни, Сосурукъну, Алауганны, Къарашауайны эм башхаланы жырлары. Бу темагъа төрт жыр барды Гайдай жыйгъанланы арасында. «Нарт Ёрюзмекни жырын» ол Акъайланы Хажимырзадан эшитгенди.

4. Бёлляула – кьагъанакъгъа игилик, саулукъ, байлыкъ, узакъ ёмюр тилеген жырла. Была, башха халкъладача, бек эрттегилдиле. Бёлляуланы бир борчлары сабийни тынчайтыу, жукълатыу болса да, экинчи жанындан ала алгъыш бла тилекден къураладыла, кьагъанакъланы атлары да сагъынылып.

5. Тепсеу жырла: «Орайдала», «Сандыракъ», «Тепана»...

Тойлада айтылгъан жырланы эки тюрлюсюн белгилейди автор: бири – келинчикни нёгер кьызлары айтхан жыр, экинчиси уа – келинни алып келген киеу нёгерлени «Орайдалары». Ол тойну барыуунда артыкъ да кёп айтылгъанын чертеди Гайдай. Аны бла бирге алгъыш жырла да. Ол санда «Тепена». Аны гюрен туруп, тепсей айтхандыла тойчула тойда, жангы юйге къурманлыкъ этилгенде да. «Сандыракъны» адамланы кюлдюрген, эрикгенлерин кетерген эриклеу чыгъармагъа санайды ол.

6. Тарых айтыула: «Рачыкъауланы жырлары», «Бекмырзала-Къайсынла» «Таубий бла Кючюк», «Батыр Басханукъ», «Эмина», «Къубадийланы жырлары», «Гапалау», «Кавказ уруш», «Ачемез»...

7. Суймеклик жырла: ийнарла, «Къаншаубийни жыры», «Акъбийчени кюйю»...

Гайдай жазып алгъанланы арасында масхара, чам жырла, кюйле да бардыла.

Ол текстле, нотала сакъланган кьагъытланы кьолунда тутхан Рахайланы Анатолий аны юсюнден кесини илму ишлеринде да жазады.

Хар бир жырны, макъамны юслеринден, номерле салынып, ол неге аталгъанын, аны анга ким айтханын, жырлагъанын да жазады Гайдай, атларын, жыл санларын, къайда жашагъанларын да белгилеп. Алай бла украин тилде алагъа паспортла этгенди. Эжиу керек жерде аланы ким этгени да жазылады.

Жазыуларында ол бу адамланы атларын кьатлайды: Яникойдан **Анахаланы Токъмакъ** (72 жыл), Мухолдан **Османланы Мусса** (60 жыл), бла **Темуккуладан** бир адам (аты жазылып жокъду), Огъары Чегемден **Акъайланы Хажимырза** (46 жыл), **Мусукаланы Танай**, **Къудайланы Осман**, **Этезланы Зулкъай**.

Анахаланы Токъмакъны юсюнден ол былай жазады: «Бек иги жырлайды, алай безгекден ауруйду, кеси да жашаулу адамды да, манга кёп жыр айталмагъанды. Болсада ол айтханлары да макъамдан сора да, сёз-

лери бла магъаналыдыла. Нек десенг, ол мажюсю ёмюрледе этилген эмда тарых жырланы айтханды. Сёз ючюн, малкъарлыла алыкъа магометанлыла болмагъан, Чоппа тейриге баш ургъан заманны юсюнден».

Малкъарны Мухол элинде жашагъан Османланы Муссаны да ол бек ариу сагъынады: «Анга алтмыш жыл болады, алай а ариу тенор ёнюн сакълагъанды бюгюннге дери. Эски жырланы уллу суюмеклик бла, илхам бла жырлайды. Аны жырлауунда Украинаны гыллыулары эшитиледиле... Жыр бара тургъанда, Мусса арасына кесини болуш-лукъчу сёзлерин кьошады, бизни кобзарьла, эрттеги жыя кьобузну согъа жырлаучула этиучюлерича. Алай таулулада жаланда бир тюрлю бир музыка инструментде ойнай билгенле жырлайдыла – Этез улу, Анаха улу, Темуку улу...».

Музыка инструментлени юслеринден айта, Гайдай, анга деп, яни-койчула **Акъайланы Бийберт** бла **Солтанланы Юсюп** сыбызгъы сокъгъанларын жазады. Ол музыка инструментни къарагъайдан неда къамишден ишленнгенин, къаллай болгъанын, не тауушла чыгъаргъанын да белгилейди. Сыбызгъыда Солтан улу «Лезгор тарында» деген макъамны сокъгъанды. Акъай улу уа – «Сонаны жырын», «Шидакъны» эмда «Чеченчаны» (лезгинка). «Жауун тохтамай жауа эди да, Юсюпню жангы сыбызгъысы ариу таууш чыгъармай эди. Артда къамишден этилген эски инструментни келтирген эдиле. Анда Акъай улу мудах макъамланы, омакълыкъ да кьошуп, алай сейирлик ойнагъан эди, мен ары дери аллай жарыкълыкъны малкъар жырлада кёрмегенме», – деп жазады Гайдай.

Музыка инструментледе ойналгъан макъамладан ол сюрюучю оюнланы бла тепсеулени жазгъанды. Тюз тепсеуню юсюнден а былай айтады:

«Аллай тепсеуню мен бир заманда да кёрмегенме. Жаш адамла төгерек турадыла да, ортада уа – къыз бла жаш. Ала бири бирини аллына кьобуз тартыуну гыллыуна кёре барадыла. Къымылдагъанларына кёре, ма бусагъат жетедиле деп сакълайса, алай а ол оюм кёпге бармайды. Сейир этдирген а неди десенг, къыз ёхтем, акъырын къымылдауун тюрлендирмей, алгъа эки атлам этеди да, артха къайтып, бир жерде тохтап тепсейди. Жаш а, аныча болмай, терк къымылдайды, жигитлигин, тау-келлигин да кёрюзте, учады, тохтамай чурукъ табанларын жерге туюе. Бирде, жетип, къызны кьучагъына алыргъа суюгенча кёрюнеди, алай... Алгъа мен къыз алай кылыгъы сабырдан тепсейди деп тургъанма. Артда уа, башхала да алай тепсегенлеринде, ол оюм терс болгъанын ангылагъанма».

Ма быллай хан саугъа кьойгъанды бизни халкъыбызгъа базынып, тилибизни, адет-төрелерибизни билмей тургъанлай келип, жаяулай Беш да Тау элни кыдырып, жыр, макъам искусствобузну бир кесегин тарыхда кьояргъа кюч салгъан Михаил Петрович Гайдай.

Ф6-3

63

Гайдай М.

ДЕЛО

№

Этнографічні матеріали.

~~Матеріали зібрані під час~~

~~Окремі записовки об'єктів.~~

(Окремі предмети домашнього вжиття, етнографічно-художні предмети, тилги бубнів)

Матеріали зібрані під час

предметів до Балкесі

1901

2 арк.

Вручилось

Нацато _____ 19 ____ з.

Окончено _____ 19 ____ з.

№	№ сторінки в збірці	№ сторінки в альбомі	Титулярний пор. П. П. Фельдман	Заголовок і тема матеріалу	№	№
28	28	28	мисля	Вітєсово місто	28	28
29	28	28	"	Шерштин	29	29
30	29	29	"	Кіоз конгува	30	30
30	30	30	"	Колішова	30	30
31	31	31	"	Робітницька міська	31	31
31	32	32	"	"	31	31
32	33-35	33-35	"	"	32	32
33	36	36	"	Смо тарська міська	33	33
33	37-38	37-38	"	"	33	33
34	39	39	"	Балу тугамі	34	34
34	40	40	"	Каспурська міська	34	34
35	41	41	"	"	35	35
35	42	42	"	Весілона	35	35
35	43	43	"	"	35	35
35	44	44	"	"Содман"	35	35
36	45	45	"	Весілона	36	36
36-37	46	46	"	"	36	36
38	47	47	"	"Орайда"	38	38
38	48	48	"	Ауєвн і аєандар	38	38
39	49	49	"	Дієр Баєман	39	39
40	50	50	"	"	40	40
40	51	51	"	Тієн тугамара	40	40
41	52	52	"	Тієн про Гарма	41	41
42	53	53	"	Револуційна	42	42
42	54	54	"	"	42	42
42	55	55	"	"	42	42
42	56	56	"	Дієорис	42	42

№ 3906
♩ = 100

„Джужул'ен” (танок)

Виз Канмай Самаровна Тарасџева, 1924 року Записав М.
49 років, у селі Чезем (Тар-
карія), на Північному Кавказі,

O - raj - da, vaj u - raj - da!! O - raj - da
Ojo! voj! Oj -
Oj, gaj, gaj, ra - va - ri, O - raj - da u - raj - da, u -
Ojo! Oj! Oj

Piu mosso ♩ = 96.

Виз Мотоя Чанасва ја 1924 року Записав М.
гурту хлопців с. Біла
Річка біля м. Номгика
на Північному Кавказі,

№ 3904 $\text{♩} = 84$. Балкарская народная песня 15

Зачин:

Oj, taj, taj! Tu-ru-guz žja žlja, aj, da ba-to-tan a-to.

To-ge-rek-ke ka-raj jek, su-gu-tur-nu škok bo-la ma

ra-ik. Ro-zu-nu ga-ra-si, bar-doj-nar u-la-no-ši-qi

oj, doj-nar. Biz-ne-ma rav-cu bus mal-gar ma-tat-le.

El tur-žen xju-qu tu ru-cu gan sa-ga-li.

№ 3907 $\text{♩} = 88$. "Orajda" (бесланна) 14

Solo mestop. Енепинимо

1. Oj, taj-ta O-raj-da, O-raj-da! U-raj-da

Coro.

Oj! Opa!

(вызвук) O-raj-da, O-raj-da! 2. Oj, vaj, vaj, vaj,

a!! Oj — " — ra.

#3903 1 = 69. Балкария "Dolaj" рибна народна мелодия. 14

Oj, Do-laj, Do-laj, Do-laj, bel-ge-laj! Oj, o-raj da-tu-ar-la ke-le-le cer-kos çil-ge-laj.

(заступен. ритам:)

Увага: Коли балкариці виступають в бурдюці, то ритмічно карають бурдюг і співають цю мелодію. "Dolaj" - охоронець тв.

Виг Ігріса Хамзатовича 1924 року записав М. Тау
Урзубієва, 46 років, з с. Верхній
баксан, Балкарія, на Північному
Кавказі

18

Cu-gan sa-ga li ne su-ru-ci şja-şla-qa si-ljat-xan.

H şpa-se-ne g6z-la-ne madzi-ljat-xan.

Var: 1) 2) 3) 4) 5) 6) 7)

Tu-ru-ğuz ka la-ne çu cu bus mal El-tarqen.

(ci) Увага: Пісню співають, коли ідуть на пошвання.

Виг Ігріса Етезова, 24 років, 1924 року записав М. Тау
з с. Нижньому Баксані в
Балкарії на Північному
Кавказі

#5901 $\text{♩} = 69$ Балкарська побутова народня пісня. 12

Solo ("важіль")

O, mar-xa daj-xa de-se-le dej-di mar-xa dandaj-xa

Solo ("еджзу") $\text{♩} = 96$

a ru-du O-ri, o-ri, o-ri, ra, o-ri da-

Var: 1) mar-xa!

mar-

Віг Хаджі Акаєва, канцязь Баркаєєва, 1924 року Записав М. Таїєв

Токмака Анахасєва і Сєсу Бєнаєва з села Верхній Чегем у Балкарії

#3902 $\text{♩} = 126$ „Qollu.“ (танок). 13

Oj, qol-lu, qol-lu, oj, eq-si tol-lu, o, go, go!

U-raj-da raj-da a-ru-a me-se-i, ox, xo, xo!

Qa-va-nə bu-tun u-rup son dər dem, ox, xo, xo!

U-raj-da raj-da a-ru-aj me-se o, xo, xo!

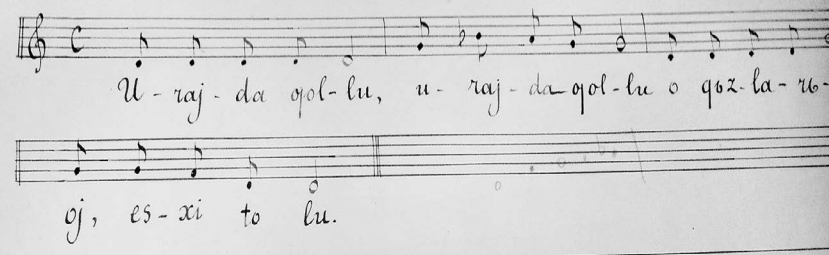
Віг Гєной Чєркєєвої, 30 років, 1924 року Записав М. Таїєв

у сєлі Касанья (Балкарія) на Північному Кавказі,

№ 3900

$\text{♩} = 66$

„Qollu.” (танок)

U-raj-da qol-lu, u-raj-da qol-lu o qoz-la-wo-oj, es-xi to lu.

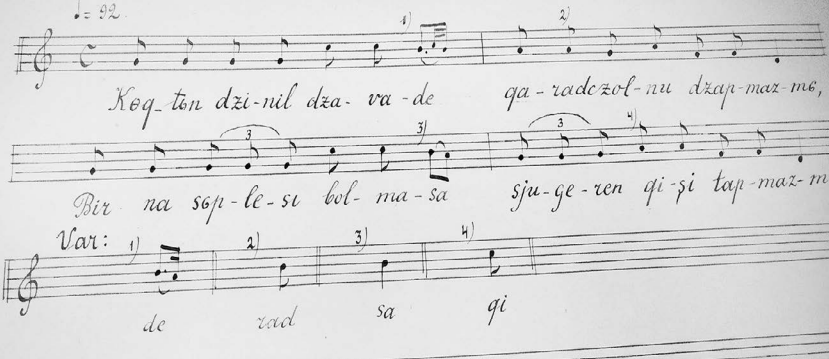
Увага: Голлу - найстародавній танок позаневських кавч. Виконавця він у 1^ш день весни.

Від Кадзі Мурзи Акаєва, 46 років, 1924 року записав М. П. у с. Верхньому Черемі в Балкарії

№ 3899

$\text{♩} = 92$

Любовна.

Kog-ton dzi-nil dza-va-de qa-radezol-nu dzap-maz-me,
Bir na sep-le-su bol-ma-sa sju-ge-ren qi-zi tap-maz-me

Var: 1) de rad sa qi

Від Кадзі Шаманової у селі Хулам (Балкарія) на Північному Кавказі 1924 року записав М. П.

#3895 "Dzum kos" *) Стародавній Кавказький танок. 6

$\downarrow = 100$

Увага: "Dzum kos" у перекладі: "Черної середини око."

Виг. Ієрасіма Урусїєва, 46 років, 1924 року записав М. Да
у м. Налчик на Північному
Кавказі.

#3898 "Kafo" (танок)

$\downarrow = 26$

Виг. Ієрасіма Урусїєва, 46 років, 1924 року записав М. Да
у м. Налчик на Північному
Кавказі.

Карарай Мисирбин

Карарай Догор - бадурага гизди

Алла зийнра фолну кыныш этелеш.

Золтуурга барга карла карадла

мисирбини көрмелеш.

Аллар айтла мисирбине сел бар

Вон да барган э динь кызын би к к э динь марга

Вон Карарайни козу была койнун ашарга.

1. Вон да барган э динь булай кызын би к к э динь марга -

болл, айм айм за ин (суйлур)

ау айм, айм

Вон Карарайни козу была койнун ашарга.

Вон Карарайни динь динь (былай) козу была койнун ашарга

sol. 1921

Ан' рунду ла ил илгинде эр о си браузи

Сурт, после шен, минут могоу нонт Тонг Пароу Муца Сысат

Ву Хети га гила хойу нан. Хай мити та хойу нан

Allegro 1918. Pehaimyau nous 1918. Toug Para Kanast

2 mejskge-je minye cobze. Xun na jafi lamansio

Словно слово

1. ми биз бар ман гомиз, ие уи не хала ктегон

2. биз ие, та додег барманна мим кепат майл

Хи га! Ди тер багина, докумуура

Уен чху ма ил

Алса) Кр мие те ре кте га. Кте ре ме тар

sol. 1921

Сурт 1921 Орайга! (Сурт, после шен, минут могоу нонт Тонг Пароу Муца Сысат)

1. Оу, алтан ма о-рай-га, о-рай-га, у-рай-га

о-рай-га, о-рай-га, о-рай-га, о-рай-га

оу, ра!

о-рай-га, ван у-рай-га, о-рай-га, ван. Оу - ра!

2. Оу, ра, ра, ра-ра-га, о-рай-га, у-рай-га

оу, ра!

(Замечание: раван) Замечание: уайрафимин 1 тону сраман

1 Ca-pu-ku-su sa-ma-da-sam 600 mi 600 i da! 600 mi 600 i da!
 2 Ai-mi-a ce ca da da-gni 600 mi 600 i da!
 с. Юсупов
 ритмичное русско-татарское

№ 12. Масха Даиха с Юсупов Юсуп.
 (1) О Мас-ха Даиха ге-се-се-ге-ге-ге Мас-ха-дан
 600 ми 600 и да!

600 ми 600 и да!
 600 ми 600 и да!

600 ми 600 и да!
 600 ми 600 и да!

№ 13. Миссирке уриси (Миссирке уриси) (Миссирке уриси)
 с. Юсупов Юсуп.
 600 ми 600 и да!

600 ми 600 и да!
 600 ми 600 и да!

600 ми 600 и да!
 600 ми 600 и да!

№ 14. Гисар (Гисар) (Гисар) (Гисар)
 с. Юсупов Юсуп.
 600 ми 600 и да!

600 ми 600 и да!
 600 ми 600 и да!

600 ми 600 и да!
 600 ми 600 и да!

№ 15. Любовьна с Юсупов Юсуп.
 600 ми 600 и да!

600 ми 600 и да!
 600 ми 600 и да!

600 ми 600 и да!
 600 ми 600 и да!

№ 16. Любовьна с Юсупов Юсуп.
 600 ми 600 и да!

600 ми 600 и да!
 600 ми 600 и да!

600 ми 600 и да!
 600 ми 600 и да!

№ 17. Кошкоче с Юсупов Юсуп.
 600 ми 600 и да!

600 ми 600 и да!
 600 ми 600 и да!

600 ми 600 и да!
 600 ми 600 и да!

МУСУКАЛАНЫ Сакинат

НАРТИЯ

СЕГИЗИНЧИ КЕСЕГИ

(Баргъаны)

ЁРЮЗМЕК БЛА ЖИЛЯНБУТ КЪЫЗ

Жаш Ёрюзбек Аликлагъа баргъанды,
Къонакъ болуп, ауукъ заман тургъанды.

Аликлары аны сыйын кёрдюле,
Кете туруп, толу жылкы бердиле.

Жаш Ёрюзбек юйге кетип барады,
Туман басып, кюн кечеча къарады.

Бара-бара, жолундан шашханды ол,
Деу орманнга кирип ажашханды ол.

Жаш жүреги бир тынгысыз урады,
Деу орман а къалын бола барады.

Тюбей-тюбей терк суула, терен жарла,
Элгенирча, бир къужур жаныуарла,

Бара кетип, агъачдан кючден чыкъды,
Бир эл кёрюп, улан ары ашыкъды.

Кеси излеп жокъ эди да магъана,
Жол сурады, ачдан эси булгъана.

Алай анга болушаллыкъ болмады,
Нарт Элине батыр жол табалмады.

Нарт жылкысын кеси кютюп тебрейди,
Эл къыйырда гытычыкъ да сюейди.

Алай эте, булжуй, сау жыл толгъанды:
«Санга къатын алып заман болгъанды!» –

Дейдиле да, бир субай къыз алады,
Алай ол къыз, ауруп, ёлюп къалды.

Ол элни уа адети къужур эди,
Къужурдан да озуп, къаты, сур эди.

Эр-къатындан бири ёлсе, бирин да
Ашырдыла; къатынын да, эрин да

Аркъан бла ийип терен тешикге,
Чыгъалмазча эте элле эшикге.

Ёрюзмек да ол адетге бой салды.
Эл къайтды да, төредеча, той салды.

Жол азыгъын ашамады, къапмады,
Изледи да, чыгъар амал тапмады.

Нарт уланы тюнгюлюрге суймеди,
Умут жибин ол къолундан иймеди.

Бир заманда тиш тауушла келдиле,
Нарт къууанды: да бёрюле эдиле.

Чапмадыла ала бёрю сюммекге,
Жол кёргюзтноп кетдиле Ёрюзмекге.

Халы кибик жарыкъчыкъгъа багъады,
Аны бла жер башына чыгъады.

Чыгъады да, ол къоланын кёреди,
Солуу алмай, сау кюн бара береди.

Ол келеди бир аламат къалагъа,
Къарыусуздан, терлегенлери агъа.

Бёкем темир эшиклери этилип,
Тёгереги бир къаты бегитилип.

Нарт Ёрюзмек: – Эй, ким бард?! – деп къычырад,
Бек къаладан бир сейир бийче чыгъад.

Тобукъ башдан ёргеси, дейд, къыз эди,
Кёз къаматхан бир жарыкъ жулдуз эди.

Тёбени уа бурулгъан эки жилиян
Къуйрукъ эди, кеси да туума жалан.

«Кимди бу уа, бу бурмабут?» – деди ол.
Къыз келди да: – Ахшы улан, жууукъ бол! –

Деди нартха, аны бютюн сагъайтды,
Сора анга биягъы былай айтды:

– Кимсе, улан, бери къалай келалдынг,
Бу жерлеге сен жол къалай билалдынг?

– Мен хаталы жан туююлме, къоркъма сен,
Ким эсенг да, билирге суюме мен, –

Деп, Ёрюзмек кызыны жууабын сакълайд,
Къыз а аны кёзю бла ийнакълайд:

– Кел къалама, кир, тышында турма да,
Жол табарса, санга болушурма да.

Сен Темрокъса, темир жулдуздан туугъан,
Аузунгу да бёрю сют бла жуугъан.

Кёп билирсе, мени бла жыл турсанг,
Айтханымы хар сёзюне эс бурсанг.

Аман къауум мени излеп жюрюйдю,
Мени союп ашаргъа деп жюрюйдю,

Тели, жалгъан хапарлагъа ийнанып.
Къузгъун тилин билликбиз деп, ышанып.

Жети кёкню, жерни да кёрлюкбюз деп,
Аны ючюн айланалла, – дейд, – излеп.

Сора ала къатын бла эр кибик
Жашадыла, насыплыла дер кибик.

Аралары керти татлы болады,
Нарт кюн сайын бир жангы зат алады.

Жыл озады. Жаш ол кыызгъа айтады:
– Мени кетер болжалым бу айдады,

Бек разыма мен ашынга-сууунга,
Акылынга, жүрек да жылыуунга.

Башха тюрлю этгенсе сен эсими,
Энди керти танытханса кесими.

Ёрюзмекге юйретди да, суймей, жол,
Былай деди, мудах узатды да къол:

– Да, къонагъым, сен журтунга кетесе,
Мени ёмюр-ёмюрге тас этесе.

Нарт батыры, ийнан мени къачыма,
Нарт Элине сен боллукъса бачама.

– Сау къал, – деди Ёрюзмек, минип атха, –
Мен къайтыргъа керекме Элге, Нартха.

– Жыл ичине киши излеп келмеди,
Къайдагъынгы бир инсан да билмеди.

– Сени бла ариу жашап солудум.
Кечериксе, – Элиме тансыкъ болдум.

Алай айтып кетди жилин къызына,
Сокъуранып, къайтып келди ызына.

Къайтса къайтсын – кыыз жокъ, къала оюлуп,
Къалгъан эди жарлы къойлай союлуп.

Анда-мында сюеклери атылып,
Къабыр къазды, нарт эсе да, сытылып.

Бурмабутну сюеклерин асырап,
Сын да сюеп, кетди къабырын сылап.

Нарт къаст этди ол жыйынны жетерге,
Бирин къоймай, отха отун этерге.

Ызларындан къысха тюшдю аланы,
Учуп бара кёрдю бир таш къаланы,

Ызла аны ол къалагъа элтдиле,
Ала ашай-иче тура эдиле.

Ичлерине ол аслан кибик кирди,
От этдирип, барын ары секиртди,

Кюллерин да къоймай желге сууурду,
Сора батыр къужур элге къууулду.

Аны кёрюп, эл къоркъду: ол дуньядан
Мынга дери къайтмагъан эди адам.

Эл къартына бек къутурду, кыызды ол,
Тёрелерин тюбю бла бузду ол.

Адам кибик жашагъыз деп буюрду,
Сора элден жылкысын да сыйырды.

Кетип бара, бир жарлы элге жетди,
Хар ожакъгъа бирер ат къоюп кетди.

Ёрюзмекни иги эди неси да,
Этгенине разы болду кеси да.

ЁРЮЗМЕК БЛА ЖИН ПАДЧАХНЫ КЪЫЗЫ

Нарт Ёрюзбек, юйге келе, айырмады къол не жол.
Кеч болгъанды, къарангыда бир жарыкъ кѳргенди ол.

«Тейри, ала оюн этген эмегенле болурла, –
Дегенди нарт. – Кесим барсам, ала бек къууанырла.

Кесим жангыз барама да, мен кесим болама тас,
Бармайма да – дейди батыр, – кѳлюмю этеме аз.

Алай жауурунумда, Дебет салгъан къачым бар,
Жаудан къоркъуп букъмазгъа къач юсюнде антым бар!»

Нарт батырны узун къонгур мыйыкълары – кѳрпелей,
Юсюндеги омакъ, узун бѳрю тону – желпегей.

Нарт Ёрюзбек, от жарыкъгъа барып, салам береди.
Эмегенле угъай, жинле болгъанларын кѳредиди.

– Къайдан чыкъдың, нарт Ёрюзбек? Кел, жууукъ бол, – деди.
Жин халкъыны жашы, къызы тепсей тура эдиле.

Нарт Ёрюзбек жаш тѳлюню тойларына киргенди,
Къуш учханча, жел бургъанча, тепсей, ойнай бергенди.

«Жин патчахха барайыкъ!» – деп, жинле къадаладыла,
Кенг арбазгъа, жыйын болуп, жинле къуолададыла.

Нарт кѳредиди жин патчахны акъ, бѳкем да къаласын:
– Айтыгъыз да, патчах бери, тышына, бир къарасын! –

Дейди батыр; патчах, келип, терезеден къарайды:
– Бу заманда мени къайсы оспар киши сурайды?!

– Сыйлы патчах, Усхуртукну жашы Ёрюзбекме мен.
Бир акъыл сѳз билир эсем деп, андан келгенме мен.

Эй, къулларын эркин, жарыкъ жашайдыла, кѳреме,
Хунеринге, акъылынга уллу намыс береме.

Сен унасанг, халкъынг бла мен жашаргъа къалайым,
Оноунгдан чыкъмазгъа да сѳз берип, бой салайым!

Мураты уа – къызын сермеп кетерге эди, къачып,
Андан былай жууаш эди, ариу тилин да ачып.

Аны кѳзбау сѳзлерине патчах толу ийнанды,
Нарт Ёрюзбек, къонакъ болуп, бек алаамат сыйланды.

– Жаш эсенг да, атынг таурух, уой, жомакъ болуп барад, –
Дейди патчах, – сый бергенинг мени бек къууандырад.

– Арабызда шуёхлукъну той бла бегитейик,
«Хо» дей эсенг, арбазында бир той-оюн этейик!

Жинле, жекле кенг арбазгъа чыгъадыла басынып,
Алларында – патчах кызы Лайла, гюлча жасанып.

Ол ариуну кѳргенинлей, кѳзю бютюн къарайды,
Хангошаны къачырыргъа ол тап заман марайды.

Тойгъа чыгып, хангошаны чыгъаргъанды тепсерге,
Хазыр болуп тургъанды нарт танг саргъала сермерге.

Тойдан чыгып, Генжетайны айылларын тартханды.
Генжетай а, огъурамай, нартха былай айтханды:

– Эй, нарт улу, не этесе бу жин деген арууну?
Нартда изле Асенийге келин болур ариуну.

Нарт Ёрюзмек, тынгыламай, тойгъа кирип къалады,
Хангошаны къушлай сермеп, алайдан думп болады.

Ол жин жыйын жел атлары бла нартны жетеди,
Садакъ атып, Генжетайны, дейд, жаралы этеди.

Бир дорбуннга кючден жетип, ары кирип къалады.
Кызны байлап, кючсадагъын ол къолуна алады.

Жинле, жетип, ол дорбунну сюелелле аллына:
– Санга тиймек, хан кызын а жибер, – делле, – халкъына!

– Угъай, – дейди нарт Ёрюзмек, – кыызгъа сукъланама мен,
Тейри айтса, элге къайтып, къатыннга алама мен.

Жан аямай, сур атышда нарт жинледен бошайды,
Сора тузакъ хангошаны къолчукъларын бошлайды.

Нарт Ёрюзмек ол дорбунда къакъ шишликле этгенди,
Ол кыыз бла ойнай-кюле, муратына жетгенди.

Эртгенликде патчах кызы: – Мен баралмам элинге, –
Деп сѳлешгенд, – башха кыыз тап сен ананга келиннге.

Мен барсам да, батыр туугъан, нарт элде жашаялмам,
Андан эсе бар жолунга, нарт кыызгъа ушаялмам.

Келиринги, жулдуз улан, кѳп тургъан эдим сакълап,
Мен суюмесем, чыгъар эдинг сууукъ ташны кучакълап.

Алай айтып, жин хангоша алайдан тас болгъанды,
Нарт Ёрюзмек, биягъынлай, тюзде кеси къалгъанды.

Къолан атын жюгенинден тутуп, элге келгенди,
Асенейге жин кыыз бла былай болдум дегенди.

Асеней а кыуанганды, дейд, сездирмейин аны:
«Шукур, Нартха къошулмады жин халкъны харам къаны.

Мында жашап къалса ол кыыз, эл фитнадан толуред,
Жашым, жарлы Алауганлай, Нартда бырнак болуред!»

САТАНАЙ-БИЙЧЕ БЛА ЁРЮЗМЕК

Усхуртукну жулдуз жашы айтхылыкды Ёрюзмек,
Тохананы Кюн-Ай кызы Сатанай ариуду бек!

Жигит, батыр Ёрюзмекди онтогъуз жылы болгъан,
Къолу уста Сатанайды онжети жылы толгъан.

Экиси да бир нарт элде ариу жашай эдиле,
Экисини къадарлары бирге ушай эдиле.

Дюн-дуньяны тамашасы ариу Сатанай эди:
Да атасы – эйра-эйра – Кюн, анасы – Ай эди.

Нарт эллени баш къуртхасы, уста билгич Тохана
Къызгъа ариу къарай эди, болуп огъурлу ана.

Сатанайны айтхан сёзю бек акъыллы, бек аста,
Къолу ишге тап жарашхан, не ишге да бек уста.

Эрттен сайын элге чыгъып, бир жангы зат юйрете,
Жаш кыызлагъа, келинлеге чомарт усталыкъ эте,

Жюн тарады, ариу жуууп, ол урчукъ да ийирди.
Чепкен сокъгъан тауатны да Сатанай этип берди,

Чепкен согъуп, андан кийим бичерге да юйретди,
Кеси кюннге бир аламат сайлама жыйрыкъ этди.

Тереклени, кырдыкланы тиллерин биле эди,
Дарманындан ичген соусуз дайым тириле эди.

Бир жол тогъуз тамыр ийген ханс табып, билди кюнчюн,
Танытмады: адам ашап, ёлюмсюз болмаз ючюн.

Андан дарман-дары этип, ол кеси да татмады.
Ёлюмсюзлюк – тыйгъысызлыкъ, ол аны ушатмады.

Чёрчек эди, жигит эди, жаш эсе да Ёрюзмек.
Жашлыгъына къарамайын, уста эди ол да бек.

Эсли эди, кючлю кьоолу хар ишге да жараша,
Ол жангы юй салгъан эди, баргъан суугъа жанаша.

Нарт Ёрюзмек узакъ жолдан бир кюн бек кеч къайтханды,
Тауусулуп тартхан уну, улан ачлай жатханды.

Асенейни анга жаны ол кече бек къыйналгъанд,
Эрттенликде хоншусундан бир кесек унчукъ алгъанд.

Эки кюнню сагъыш этип жатып турду Ёрюзмек,
Гюрбежиге ашыгъышлы атын бурду Ёрюзмек:

– Эй, темирчи, мен айтханны эталсанг, жети кююм
Хакъы болур, – дегенди нарт, – тынгыла, былайд оюм, –

Дегенди да, ангылагъанд аны ишин темирчи,
Сора ишлеп башлагъанды сапаришин темирчи.

Сапариши неди десенг, сапариши – кьол тирмен.
Бек биринчи кьол тирменнге саналады ол тирмен.

Ун тартыргъа эм алгъа да кеси олтургъанды нарт,
Мирзеу кьююп, кьол тирменни кьюуанып бургъанды нарт.

Бир бюртюкчюк, чартлап кетип, от башы арауаннга
Тюшгенди да, къабып кёрюп, бек бюсюрегенд анга.

Хырен ¹ толу мирзеу алып, нарт аязда сууургъанд,
Сууургъанд да, жез къазанда къызыл-ала кьюуургъанд.

Къурмач этип, ол арпасын кьол тирменде тартханды,
Айран бла къатышдырып, ол бек суююп татханды.

Нарт Ёрюзмек этген затын нартлагъа да юйретгенд,
Аны ючюн эсли жашха нартдан кёп махтау жетгенд.

Ат жерни да аны кибики этген жокъ эди Нартда,
Кёп хунерли иерчиле чыкъдыла Нартда артда.

Нарт Ёрюзмек бир кюн ариу Сатанайгъа келгенди,
Келгенди да, салам берип, анга былай дегенди:

– Кел, Сатанай, экибиз да бир кюн бир эришейик,
Кесибизни онгубузну сынап бир кёрюшейик.

Экибиз да, тангдан башлап, кюн уясын тапхынчы,
Кюрешейик, – дегенди ол, – кёкге жулдуз чапхынчы.

Патчахла да сукъланырча, мен бир ат жер этейим,
Къарап турлукъ жашлагъа да жангы зат юйретейим.

¹ *Хырен* – тери элек.

Ай Сатанай: – Болсун, – дегенд, – мен а жыйрыкь этейим,
Кюн батхынчы бичип, тигип, кийип, юйге кетейим.

Тенгиз суудан шо кюн кёзю башын бери кьарата,
Экиси да башладыла ёч ишлерин кьората.

Нартда эки уста бирге ма алай тюбешдиле,
Тюшге дери, баш кётюрмей, кьадалып кюрешдиле.

Сатанайны ийнечиги асыры женгил жүрюп,
Ариу, инчке бармакъларын, кьызып, ачы кюйдүрүп,

Тиге тургъан жыйрыкьчыгъын юч кере кьабындырды,
Аны ючюн ол, чырмаймай, жыйрыгъын тигип турду.

Нарт жигит ишин бошайды кюн шош батаргъа тебреп,
Жетишалмай, кьыз тилейди: «Атам, бир мычычы! – деп.

Кюн кьызыны айтханына тынгылады, тохтады.
Кьыз жыйрыгъын тигип бошап кийди, халкь а махтады.

Андан бери, Сатанайны намысы, кьачы ючюн,
Ингир сайын батар аллы, кьызарып, мычыйды кюн.

Сора батыр нарт Ёрюзмек Сатанайны алгъанды,
Юйюр кьурап, кьадарына ол бек разы болгъанды.

Заман бара, Сатанай а Нарт халкьыны анасы
Болгъан эди, Ёрюзмег' а – Нарт аскерни атасы.

ЁРЮЗМЕК БЛА АКЪ МАРАЛ

Нарт Ёрюзмек, атланып, жолгъа чыкьды,
Бара-бара, ол сорукьду, талчыкьды.

Бир заманда таула тюбюне жетди,
Ол алайда солургъа умут этди.

Салмай эди кишен-зат кьоланына,
Чакьыргъанлай, жорта эди аллына.

Атын бошлап, ол жайылды жаяулай,
Таугъа чыкьды, доммай марай, буу аулай.

Бара-бара, тау тикледе сорукьду,
Ол бир сейир акь маралгъа жолукьду.

Атама деп, садагъына узалды,
Акь марал а кёз аллындан узайды.

Марал кьача, Ёрюзмек аны сюре,
Сыртха чыкьса, башхасында, дейд, кёре,

Ахырында бир кьалагъа жетгенди,
Бу акъ марал ары кирип кетгенди.

– Эй, энди уа Тейри-Хан юлюш берди,
Сау тутайым! – деп, нарт ызындан кирди.

Ол кьалада бир бийчени кёрдю нарт:
– Кюн ахшы! – деп жарыкъ салам берди нарт.

– Аман болсун сени кюнюнг, кеченг да,
Бек кыйнадынг, оюллуку, ким эсенг да!

Болсада ол Ёрюзмекге аш салды,
Ашагъанлай: – Хайда, кьач! – деп кьадалды. –

Мени эрим бек огъурсуз кишиди,
Марал уугъа жюрюу суюген ишиди.

Къайтып келип, ол бизни бирге кёрюр,
Кёрсе уа, ол эки кьагъып ёлтюрюр!

– Угъай, нартма, инбашымда кьачым бар,
Ариуканы тутмай кьоймаз антым бар!

Алайлайын жер башлагъанд тебренип,
Бир эмеген келгенди, таудан энип,

Атлашындан зангырдай бийик кьала,
Инбашында эмен терек чайкъала,

Жангыз кёзю жулдуз кибик жылтырай,
Кьолтугъунда уябаш буу кьалтырай,

Киргенди да: – Уф, ас ийис, бус ийис!
Къатын, – дегенд, – къайдан чыгъад бу ийис?!

– Ачдан ёле, бир нарт жашчыкъ келгенди,
Сенден кьоркъуп, ол ич юйге киргенди.

– Эй, нарт улу, чыкъ, – дегенди эмеген, –
Чыкъ, адам эт ашамайма энди мен.

Нарт Ёрюзмек деу аллына келгенди,
Ол эмеген анга былай дегенди:

– Мен келтирген улакчыкъны сыдыр да,
Ол арбазда чырпычыкъны сындыр да,

Мен тургъунчу, буу этни саулай бишир,
Сора отдан къазанны кесинг тюшюр.

Уябашны нарт терисин сыдырды,
Эменни да ол отуннга сындырды.

Эт бишди да, нарт тегенеге алды,
Эмегенни аллына элтип салды.

Сарыуекча, ол деу ашап тебреди:
– Къарын къайгъынг кесингиди, бас! – деди.

Нарт кесине ашыкъ иликни къойду,
Бууну ашап, эмеген кючден тойду.

Юй тюбюне нартха бир тешек атды,
Бийче бла ол жюн чиргиге жатды.

Кёрюк кибик, жаман солуй, хурулдап,
Тауушундан ол таш къала зынгырдап,

Жукъу кирмей Ёрюзмекни кёзюне,
Ол уялды, кёлю къалды кесине.

Ачыуундан, мангылайы терледи,
Къутулургъа мадар излеп тебреди.

Бийче бутун жууургъандан къаратды,
Жалан буту юйню кюнча жарытды.

Нарт Ёрюзмек, юйге от тюшген сунуп,
Хахай этди; эмеген, ачыусунуп:

– Уой, къонагъым, жукъла, тынчай, жанарыкъ
Зат жокъ мында, къатынданды ол жарыкъ!

Алай айтып, эмеген жукълап къалды,
Нартны эсин ол ариу бийче алды.

Бийче бутун юч-тёрт кере узатды,
Къала ичин кюн тийгеннге ушатды.

Ариу бийче юсюн билип ачады,
Жукъу нартдан ахырыда къачады.

Нарт къарамын эмегеннге атады,
Саны-чархы ол бийчеге тартады.

Тёшегинде бурула кетди жигит,
Эмегенни жукъусуз этди жигит.

– Ай, юйюнге сау кьайтмагъын, сен аман,
Бир такъыйкъа тынчайтмадын, сен аман!

Кёкде учуп баргъан чарлакъ ² болмаса,
Сууда жюзюп баргъан чабакъ болмаса,

Башха жанны жетип тутхан эгер бол! –
Деп, сыртына кийиз къамчи тартды ол.

Нарт Ёрюзмек сынсыды, эгер болуп,
Башха эгер итлеге нёгер болуп.

Сатанай а, ол ишни билип, келди,
Къара тюлкую болуп, кенге суюлды.

Эрттенликде эмеген аны кёрдю:
– Юст-юст! – этип, ол итлерин юсгюрдю.

Тюлкую къачды, итле ары атдыла,
Жеталмайын, артха-артха кьайтдыла.

Ёрюзмег' а жетеме деп къадалды,
Алай тюлкую кёзден тас болуп къалды.

Сыфатына кьайтды обур Сатанай,
Айып этип, айтды обур Сатанай:

– Не да этип, сен къамчиге жетерсе,
Тейри-Ханнга быллай тилек этерсе:

«Сыфатымы кьайтар, о Уллу Тейри,
Экинчиде мен болмам былай тели».

Нарт Ёрюзмек ол айтханны толтурду,
Биягъынлай, нарт болуп ёре, турду.

Эмегени ол къамчи бла урду,
«Бир мазаллы ат болгъун!» – деп буюрду.

Алтынларын ол деу атха жюкледи,
Ол суу сурат бийчени да бюкледи.

Ариу бийче суюмеген а ол эди,
Энди анга дунья эркин жол эди.

Ёрюзмег' а кьайтып келди ызына,
Сатанайгъа – Кюн бла Ай къызына.

Нарт Ёрюзмек, дейд, элгенип уянды.
Тюш эсе да, этгенине уялды.

² Чарлакъ – тенгиз къанатлы; чайка.

ОНЕКИНЧИ КЕСЕГИ

НАРТ ЁРЮЗМЕК БЛА КЪЫНА-САКЪАЛ КЪЫЗЫЛ ФУК

БОЛАТ ХЫМЫЧНЫ АРПАСЫ

Фукну жауурун кенги
Жети аршынга жетед.
Сарыуекни тынч женге,
Деуню кьол жагъыу этед.
Кёкюреги – тёш кибик,
Тёбеси – гаммеш кибик,
Жортуулгъа барады,
Анда бир ай турады,
Ол элине къайтханлай,
Уллу сыйла къурады.

Бир кере кюз артында,
Эдил сууну къатында,
Аскери бла, излеп,
Къапхын³ малла тапмады,
Бу жол жыйыны бла
Чола сюрюу къапмады.
Атына къамчи берип,
Тёгерекге айланды,
Бир сабанчыкъны кёрюп,
Кёзю анга байланды.

– Неди бу сейир? – деди.
Ол сейир мирзеу эди,
Кеси да иги бишип.
Хымыч атындан тюшоуп,
Къараса, хар сабагъы,
Эки угъай – беш айры,
Бюртюкчюклери агъа.
Ол толу къылкылары
Базыкъ эдиле тыйын⁴
Къуйрукъладан эсе да.
Быллай сейирни киши
Кёрмегенд, не десе да.
Ол бирин юзюп алды,

Кьол аязына салды,
Ууду, толду ууучу –
Бир гоппан сыйыныучу.
– Бу жарар, – деди, – бизге,
Аш болур элибизге.
Бурмай эс ёзге затха,
Ол къайтып келди артха.
Жаз башы жетип, салды
Мирзеуню, дейд, сабаннга.

Кюз а бай тирлик алды,
Къууанды Хымыч анга.
Сабанын орду изеу,
Юлешди элге мирзеу.

Къар эрип, дейд, жер кепди,
Эл арпа урлукъ сеиди,
Кёл берип уллу бирлик.
Кюз а алаамат тирлик
Алдыла да, бёлдюле,
Къууаннгандан ёлдюле.
Тирменледе тартдыла,
Гыржын этип татдыла.
Татсала уа – алаамат,
Ким кёргенди быллай зат?!

Ушатып сыфатына,
«Нарт арпа» деп атына,
Халкъда алай аталды,
Хымыч тынчайып къалды,
Аты уллу махталды.
Ашы-сууу – бек элпек,
Андан сора не керек
Деп, тура эди юйде,
Къылычы – темир чюйде.

³ *Къапхын* – кюч бла сыйырылган неда жашырын сюрюлген мал.

⁴ *Тыйын* – кемириучю, жубукъуйрукъ агъач жаныуарчыкъ; белка.

АУАР ХАНГОША

Болат Хымычны кьаны
 Къып-къызыл эди, аны
 Сабыр эди акъылы,
 Къара эди сакъалы.
 Ол кына сала эди,
 Эсине тюшген сайын,
 Сайлап къызыны субайын,
 Кечеге ала эди.

Бар кюмюшю, алтыны,
 Эки неках къатыны.
 Бир чѳргеми пуд тенгли
 Жюз да жюнден эрттенли
 Тыпыл ⁵ басалла ала,

«Ийнай» ⁶ айталла ала,
 Жамчы этелле ханнга,
 Неле айталла анга?
 Хымычха жамчы баса,
 Ишни тиллери аса,
 Чимдийле Хымыч ханны,
 Тоханада жатханны.
 Хан а тынгылап эди,
 Ич билирге тап эди.

– Хымыч хомух болгъанды,
 Юйге кирип къалгъанды,
 Бир заг бла иши жокъ,
 Жаясы да атмай окъ,
 Дуньялыкъдан билмей жукъ,
 Къадары керти зауукъ
 Сунуп, алай жашайды,
 Тѳшегинде ашайды,
 Къарт болгъаннга ушайды,
 Сантла-мантла жаншайды.

Жаныбызда ауарла ⁷,
 Нартха ушайла ала,
 Ат белинде тууалла,
 Къанны кьан бла жууалла,
 Эркеги да, тишиси да,
 Къатыны да, кишиси да

Къазауатны сюелле,
 Согъушлада ёлелле,
 Къыра эмегенлени.
 Ёзгени унамайла,
 Тѳшекде ёлгенлени
 Адамгъа санамайла.
 Нартха ушай халлары,
 Залим киши – ханлары,
 Хан кызын эрге береди,
 Эришип хорлагъаннга,
 Бернеси анга кѳреди,
 Ким киеу болур анга?

Билегинде кюч болса,
 Алгъыннгы Хымыч болса,
 Ауар ханнга барыр эди,
 Аны кызын алыр эди.
 Эттип той, уллу къууанч,
 Жюз атлы да нѳгери,
 Жюз арба толу къумач
 Келтирир эди бери! –
 Дейдиле, аны къагъа,
 Хымычха айып жагъа.

Хымыч ёхтем киши эди,
 Кюч сынашыу – иши эди,
 Секирип ёрге тургъанды,
 Къына мыйыгъын бургъанды:
 – Атым Хымыч болмасын,
 Бир алгъышым толмасын,
 Ауар ханнга бармасам,
 Аны кызын алмасам! –
 Дегенди да, билдирмей,
 Ариу, омакъ кийинмей,
 Ауар ханнга баргъанды,
 Къонакъгъа намыс бере,
 Ол а, адетге кѳре,
 Къызын ёчге салгъанды.

Къызы – ариу хангоша,
 Айгъа да жарыкъ къоша,
 Салкъынлыкъны тюбюнде
 Бюсюреусюз олтуруп,
 Къарамайды алфладан

⁵ Тыпыл – кийиз, жамчы этерге чийде жарты басылгъан жюн.

⁶ «Ийнай» – жюн басханда айтылуучу жыр.

⁷ Ауарла – бурун Кавказда жашагъан тюрк халкъ.

Бирине да, эс буруп.
Ала жая тарталла,
Ийне чанчып аталла.
Аманлайла кеслерин,
Илишанны уралмай,
Хангошаны кёзлерин
Кеслерине буралмай.

Хымыч жая тартханды,
Хымыч марап атханды,
Ийнечикни ургъанды,
Къыз анга эс бургъанды.
Хангошаны бернеси –
Ийнеден башлап, неси
Жокъ эди аны анда,
Юйюнде къарагъанда?
Пелиуанланы деую,
Ауар ханны киеую,
Бюсюреди кесине,
Жаш да юйдегисине.

БОЛАТ ХЫМЫЧНЫ ДЕРСИ

Жо да къатынлы Хымыч,
Къалада жашай эди,
Тышына чыкъса, къара
Булутха ушай эди.
Ол ауар ханны къызын
Жанынча сую эди,
Башха къатынларыны
Жанына тие эди.

Хырез – бирини тиши,
Бирини бёркю зыккыл,
Узакъдан эки киши
Атлай эдиле мыккыл.

Хымычны къаласына,
Къалада хазнасына
Сукълана, ушакъ этип,
Бара эдиле кетип:

– Уой, Хымычны бийлигин
Кесиме алсам эди,
Ол бакы байлыгъына
Мен ие болсам эди,
«Ох» деп жашарыкъ эдим, –
Дегенди хырез тишли, –

Татлы ашарыкъ эдим:
Ханнга алай тийишли!
Башхасы айтды былай,
Жукъа сакъалын сылай:
– Уой, сени болгъа эди
Тахы, ёзге алтыны,
Мени богъа эди да
Аны ариу къатыны.

Болат-Хымыч, эшитип,
Экисин да чакъыртды,
Эки гаккы биширтип,
Къатынын кюсегенни,
«Мени болса...» дегенни
Тюз аллына салдыртды.
Бири, сыйлы таш кибик,
Сейир тюрлю боялып,
Бирси уа, турушунлай,
Тийилмей, таза кыалып.
Экисин да ашады,
Тилей ханнга ахшылыкъ:
– Айтчы, татыуларында
Бармыд, – деди, – башхалыкъ?
– Угъай, – деди ол киши, –
Мен башхалыкъ кёрмедим.
Хымыч а: – Гаккылары
Мен санга бош бермедим.
Кёп къатын кёре келдим,
Татыуларын да билдим:
Къатынла уа бирчалла,
Киритсиз кюбюрчалла.
Сен а, – дейди бирсине, –
Бийлик ючюн кюесе,
Ханлыкъны ауурлугъун
Билмечиден суюесе.
Санга айтырыгъым нед?
Бийлик кючлюге келед.
Андан къалса, хыйлачы
Алад неда – фитначы.
Была бары болгъаннга, –
Ма, къара да къой манга, –
Не суюесе да, табышып,
Ханлыкъ къалад жабышып.

Кючюнг бар эсе, демлеш
Мени тахдан атаргъа,
Хыйланг бар эсе, кюреш
Хан жашауун татаргъа.

Жанмайды эки кёзюнг,
 Акъылсыз – айтхан сёзюнг,
 Тели-мели жаншагъан
 Акъмакъ боламыды хан?!
 Жокъ хапарыгъыз жукъдан,
 Сиз башхамысыз жокъдан?
 Жукъ къонмаз къолугъузгъа,
 Барыгъыз жолугъузгъа!

ХЫМЫЧ УЛУ БАТЫРАЗ

Фукну ауар бийчеси
 Бек уста къуртха эди,
 Дарманла этип, кеси
 Халкъны багъып тебреди.

Бир кере Болат Хымыч –
 Алыкъа Хымыч къанич
 Тююлед – уугъа барды,
 Марал аулаугъа барды.

Хымыч тапсыз олтурду,
 Аны уу жилин урду,
 Эки кёзю от чакъды,
 Хымыч къалагъа чапды,
 Сырты кёпдю тулукълай,
 Хангоша, къарай-сылай,
 Дууаларын шыбырдай,
 Эсней-эсней, тюкюрдю,
 Кёпчюгенин тюшюрдю.

Ол заманда бийчени
 Бар эди ауурлугъу.
 Болса да ариулугъу,
 Жарытаед кечени.
 Хымычха жашчыкъ тапды.
 Башында – эки табы.
 Бек къууандыла была,
 Батыраз атадыла.

Ханбийче, ауруп, иги
 Болалмай, ёлюп къалды,
 Къызыл Фукну жүреги
 Кюйдю, сынды, ууалды.

Сора жашчыгъын элтди
 Мияла къаласына.

Бир къатын баласына,
 Дейд, аначылыкъ этди.

ХЫМЫЧ УЛУ ШЫРДАН

Хымыч кёп бушуу этип,
 Сора, жайыгъа кетип,
 Жарсыларын ташлады,
 Толу жашап башлады.
 Алгъын кирик болуп ол,
 Башлады айырмай жол,
 Хар эл сайын – нёхлери,
 Жюрюдю ары-бери.
 Къатынлары тургъанлай,
 Зийналыкъ болуп иши,
 Хымыч бош ышаргъанлай,
 Терилеед хар тиши.

Алай эте келгенде,
 Харамгъа берилгенде,
 Кишилиги аз болду,
 Адамлыгъы тас болду.
 Огъурсуздан огъурсуз
 Болуп бара эди ол,
 Эллени ашсыз-суусуз
 Этип бара эди ол.
 Къырслыгъы озуп, асып,
 Жасакъла сала эди,
 Аны уллу къаласы
 Байлыкъдан тола эди.
 Къуш къоннганча, оноучу
 Ташха ёхтем олтуруп,
 Сёлесеед тоноучу,
 Аузун кирден толтуруп.

Уучулукъгъа байланып,
 Бир жол, тюзде айланып,
 Оба тебе къатында
 Ол чатырын къуратды,
 Чатырыны аллында
 Жек къызгъа ол кёз атды.
 Жер тешигинден чычхан
 Чыкъгъанча, алай чыкъгъан,
 Къызыл къымыжа болуп,
 Фукга кёзбау къубулуп,
 Ол шайтанча тепседи,
 Саны-чархы «кел» деди.

– Къыз, къатын да сынадым,
Мингден артыкъ санадым,
Алыкъа ёмюрюмде
Жек къызгъа жангылмадым! –
Деди да жыйынына,
Къызыл Фук, сылай къына
Сакъалын, къызгъа барды,
Ол да анга ышарды.
Къыз къачды да, ол, жетип,
Тёбе артына кетип,
Аны да сынай берди,
Жек татыуун да кёрдю.
Сора жек къызы, чабып,
Кирип кетди тешикге,
Юч айдан, сабий табып,
Кеси салды бешикге.

Жер тюбюнде ёсдю ол
Ай сайын бир къарышха,
Тийиргенлей турду къол,
Жут болуп, суугъа-ашха.
Жети жылына келди,
Жек да билимин билди,
Къылыгъы да – гылдулай,
Жукъ урларгъа – гудулай,
Гитче къара кёзлери,
Тюрт эдиле сёзлери.

– Ой Шырдан, – деп атына,
Жек чакъырды къатына. –
Энди сен эсли болдунг,
Жек билимледен толдунг,
Аламатды бет-къутунг,
Бек бийикди тукъумунг,
Хан атанг – нартла бийи,
Инжи-Къалада – юйю,
Акъылынг кимден да кенг,
Кёрме кишини да тенг,
Мен атанга элтейим,
Анга къоюп кетейим!
Анасы элге элтди,
Ныгъышда къоюп кетди,
Атангы танырса деп,
Къалада къалырса деп.

Хымыч ныгъышха келди,
Ол жашчыкъгъа эс бёлдю.

Ол жашчыкъ чёрчек эди,
Не десенг да, жек эди,
Айтды, кёзюне къарап,
Жек билимлиги жарап:

– Хымыч, мен келдим санга,
Тартдырып ата къаннга,
Жек анадан туугъанма,
Жер тюбюнде тургъанма,
Ол санга къойду мени,
Бир оноу этерсе деп,
Жашынгы сюерсе деп!
Энди уа тойдур мени!

Ата деген атады,
Къан да къаннга тартады,
Фук да былай айтады:
– Кёкде ишлетдим къала,
Къабыргъасы – мияла,
Батыраз бла жаша,
Сыйлы хантладан аша!

Унамады Шырданчыкъ,
Жер тюбюнде тургъанчыкъ:
– Керекмейд кёкде къаланг

Неда Батыраз баланг,
Мен жашарча, сен бир юй
Ишлет жер тюбюнде, сюй
Жекден туугъан жашынгы,
Ол ийилтмез башынгы!
Болсун жүз да эшиги,
Кирирге – бир тешиги.
Анда жангыз жашарча,
Сюйгеними ашарча,
Хан атама ушарча!

Болат-Хымыч ойлады,
Кеси къарап, сайлады
Эл къатында төбени.
Жюз кюн бла кечени
Ишчилерин ишлетди,
Шырданнга ол юй этди.

Ол төбени тюбюнде,
Тюз гылдыуну кебинде
Жашырын жашай эди,
Ол урлап ашай эди.

 АКЪ-БИЙЧЕНИ КЪЫЗЫЛ ФУКГА ЭРГЕ БАРГЪАНЫ

Дуньяланы эм ариуу – узун бойлу Акъ-бийче,
Суу суратлай, санлары да субай, алай тап бийче,

Болмаз эди кесине да дайым андан сакъ бийче,
Аны къарап кѣрген эрге чырайы тузакъ бийче!

Ол эди да Нарт Элине бир палах болуп аугъан,
Аны ючюн бѣрю юйюн къоюп кетди Алауган.

Акъ-бийчени къоюп кетди нарт батыры Алауган,
Уой, жанындан тоюп кетди нарт батыры Алауган.

Алауган а бола эди жети жашны атасы,
Къырс Акъ-бийче бла иги тюйюл эди арасы.

Кетгени уа – ол тыйгъысыз жашларыны хатасы,
Ай, кеси да ол заманнга болуп ёрюм ⁸ ортасы!

Акъ-бийче уа къалып къалды къаласында жангызлай,
Эртген сайын уланлары кете, талауур ызлай.

Отха къарап айта эди, Акъ-бийче кеси къалып,
Акъ санлары, эр жылыусуз, къуу жангызлыкъдан талып:

«Сау дуньягъа келген эдим, бир ханбийче къонакълай,
Болдум толкъун суу жагъагъа атып ийген чабакълай.

Не бир киши кѣрмей тургъан ариу алтын табакълай,
Бир кишиге ачылмагъан он киритли къабакълай.

Кимге суйсем, барыр эдим, алай кимге барайым,
Бай къалама ие болур къайсы эрге къарайым?

Акъ да, тыкъ да ёшноюме кимни башын салайым,
Бу акъ къолум бла кимни бетин-къашын сылайым?

Жокъду энди бир къатынсыз уллу адам ханладан,
Тѣерегим толуп къалды нарт деген аманладан.

Мен, ёлсем да, бири ючюн чыкъмаз эдим къаладан,
Гебох ⁹ тийип, жангыз бири къалмасын, – дейд, – аладан!

Къарындашым Къызыл Фукга къонакъ болуп барайым,
Къаласында болгъан халгъа мен эслетмей къарайым.

⁸ Ёрюм – туру, жерге чанчылгъан къазыкъ, былайда жашау ортасына келген деген магъанада айтылады.

⁹ Гебох – сюнгю; копые.

Жууаш болуп, жумушуна, хар ишине жарайым,
Алай этсем, кьолгъа жыйып кьоярма мен сарайын!

Ол акьылда ариу бийче барды Инжи-Къалагъа,
Къыз, къатын да Фукга жюрюй, ачыуланды алагъа.

Кече сайын, алышынып, келе элле къатынла,
Къызыл Фуг а, саугъа этип, бере эди алтынла.

Ачыуундан кьырс жүреги атылыргъа жетгенди,
Ол биягъы от жагъада терен сагъыш этгенди.

Хыйны кьошуп, кючлю сыра сюзгенди ариу бийче,
Эсиргенди Къына-Сакъал, хыйны сырадан иче.

Къарындашын бийче, элтип, отоуунда жатдырды,
Кезиуоне Фукга келген бир къатынны чакъырды.

Ачыуланып, кёк кёзлерин анга кёкча чакъдырды,
Кесин кючден тыя, тиши киштик кибик макъырды:

– Къахмелени башчылары, кьора, дейме, кёзюмден,
Мен ариума, аламатма сеничаны жюзюнден.

Къайда да бир сёз айтырса, къахме, мени юсюмден! –
Алай айтып, къыстап ийди аны Фукну юйюнден.

Сора Фукну отоуна кирип къалды жангъдан,
Тешинди да, тешегине кирип жатды жанындан.

Бек къысылды ариу бийче Фукну тулпар санына,
Тынчлыкъ келди сора аны жүрегине, жанына.

Фук жукъ сезмей, экиси да кече бирге къалдыла,
Бир анадан туугъан жанла быллай халда болдула.

Фук: – Жанкъозгъа не ушайды жаягъынги ийиси,
Сен кёреме къатынланы аламаты, игиси! –

Деди. – Алгъын башха туююл эдиле къызла манга,
Былай зауукъ этип, бир да чыкъмагъан эдим тангнга!

Танг атаргъа бираз къалып, ала ырмах болдула,
Бир бирлерин разы этип, къалкъып, аз-маз сонгдула.

Кюн игида кётюрюлюп, Фук жукъудан уянды.
Тешегинде Акъ-бийчени кёрюп, къабынды-жанды:

– Манга муну ючюн келген болур эдинг къонакъгъа.
Уллу башым, уй, къалмазмы эл сёзюне, жомакъгъа!

– Не этейим, – деди бийче, – жангыз кьалып кьалгъанма,
От жагъада ингир сайын нёгерсизлей, талгъанма.

Тёшегимде кесим кьарда жатхан кибиб бузлайма,
Сагъыш этип, жашауума бир жангы жол ызлайма.

«Сенден иги бир тиширыу жокъ», – дединг кесинг манга,
Сенден иги киши да жокъ, эрге барайым санга!

Сора, бирге жашайыкъ деп, халны алай сюздюле.
Экиси да бир бирлерин жомакъдача сюздюле.

Къызыл Фукну алтынларын бийче санау этдирди,
Жюклетди да, сылтау табып, Къырс-Къалагъа элтдирди,

Былай ойлай: «Керек болса, мен табалмам затын да,
Жарап кьалыр бир кюн манга инжи, кюмюш, алтын да!»

Айлы болуп, бир ауукъдан бийчеге тууду да кьыз,
Онгулез деп атадыла; ол ариуед мардасыз,

Алай киши айтханына сыйынмагъан тыйгъысыз,
Жашай элле ючюсю да Фук кьалада кьайгъысыз.

Батыраз а кеси ёсдю, жангызлай кёкде туруп,
Аны кёрсе, ариу бийче кьала эди кьутуруп.

Бир жол жашны юйде кёрюп, бузулду харам кьаны,
Къарауашха былай кьызды: «Къойма кьатыма аны!

Бу жилинкёз затны кёрсем, жаным чыгъып кьалады,
Итим кибиб, эл тюбюнде айланса да болады!»

Батыразны бийче сюймей, турду ол кьыйын жашап,
Эски-бюскю кийип, эл не берсе да, аны ашап.

Ушап гаммеш бузоучукъгъа, юсю да кирден бише,
Эл тюбюнде жюрюй эди, бутчуклары чалише.

Тюз да зурнук аякълача, бир кьарыусуз бутлары,
Бир да доюн туююл элле жашчыкьны умутлары.

Алай эсли эди, болуп кёкден, жерден хапары.
Атасы да бырناق этип, бек аз эди мадары.

Ахырында Терк сууунда бир айрыкамгъа ётдю,
Жашар кибиб, ол, жер кьазып, бир гитче дорбун этди.

Ол ёрдекле ¹⁰, кьазла атып, ыргъай тутуп ашады,
Атасындан – Фукдан – аргал умут юзюп бошады.

¹⁰ Ёрдек – кийик баппуш.

СОСУРКЪНУ ТУУГЪАНЫ

Кызыл Фукну бийлик этген чакъларыны биринде
Ол Акъ-бийче олтургъанды Фук къаланы төрюнде.

Эдил сууну кюнлюм бойну жагъада бир алада,
Бийик, бёкем хуналы да деменгили къалада,

Жашай элле Акъ-бийчени жети оспар уланы,
Аталары нарт Алауган батыр эди аланы.

Бир кюн Акъ-бийче айтады Къызыл Фукга – эрине:
– Мен бир барып келир эдим туугъан, ёсген элиме.

Тюрлю бир зат келген эди Акъ-бийчени эсине,
Бийче андан разы болуп тура эди кесине. . .

Къой сюрююун жайып Эдил сууну кюнлюм къойнунда,
Оймат-оймат къажар кюйюз кибик жашил бойнунда,

Нарт къойчусу бир заманда бир сейирге аралды:
Бир алаамат къызны кёрюп, ол тамашагъа къалды.

Тешинди да къыз, ийменмей, къойчу Созукга кюлдю,
Уой-уой, анга – Акъ-бийчеге – нарт сукъланнгандан ёлдю.

Суугъа кирип, акъ къанкъазлай, жууунуп-жюзюп чыкъды,
Созук батыр ол ариуну кюсегенден талчыкъды.

Кюннге кебе, кийинирге ахыры ашыкъмады,
Уялмады ариу бийче – нарт Созукдан букъмады.

Нарт урлугъу элиялай кюкюреди, атылды,
Ариу бийче чёгюп тургъан ташха терен батылды.

Алай бла Акъ-бийчени этген мураты толду,
Нарт Созукну аткъысындан¹¹ ол состар айлы болду.

Бийче ташны къулларыны кючлюсюне алдырды,
Къаласында бир къарангы, жылы жерге салдырды.

Тогъуз айны ол состар таш кёбеден-кёбе барып,
Заман жетди балачыкъгъа къарар кибик, чыгъарып:

– Сен, бу ташны ариу жона, хунеринги салырса, –
Деди бийче темирчиге, – чомарт саугъа алырса.

Ол темирчи состар ташны тишегенди, жоннганды,
Уста эди темирчи жаш: хар иши да онгнганды.

¹¹ *Аткъы* – эр киши урлукъ.

Состар ташны жона кетип, ол тамашагъа къалды:
Темир санлы, кикирикбаш сабийни ташдан алды.

Къызыбед да ол, темирчи аны жерге тюшюрдю,
Уубет бийче ол жаратыр жан болмагъанын кёрдю.

Ол, сабийге бюсюремей: «Бу къылле кикирикбаш, –
Деди, – болаллыкъ туююлду мен бюсюрегенча жаш.

Хоразаякъ таш улугъа жек жыйыны къарасын,
Бир кёрейик озар эсе бу пелиуан атасын».

Сосурукъчукъ ташдан кюле, ышара туугъан эди.
Кёзчюклери жана ол кюн окъуна тургъан эди.

Олсагъатдан жекле ары чабып-учуп жетдиле,
Уланчыкъны жер тюбюне алдыла да кетдиле.

Элте барып, аны сууукъ шаудан суугъа кёмдюле,
Алай аны сууумайын, къызыл къызып кёрдюле.

Сора къысхач бла тобукъ тюплеринден тутдула,
Тогъуз чыккыр суугъа сугъуп, ма алай суутдула.

Темир бала, пыш-пыш эте, болат къурчлай къатханды,
Алай эки тобугъу да жумушакълай къалгъанды.

Артда бийче: «Жашны аты Сосурукъ болсун», – деди.
Бир-бирледе Состар улу деп да къоюучу эди.

Темир жашчыкъ жер тюбюнде жекле бла ёсгенди,
Тюрлю-тюрлю хыйлаланы ол аладан билгенди.

Жекле иги къарадыла Акъ-бийчени жашына,
Тогъуз кюннге тогъузжыллыкъ болуп чыкъды тышына.

Сора темир уланчыкъны Акъ-бийче алды юйге,
Сур жашларын жыйып: – Иги болугъуз бу сабийге,

Ёсюп жетсе, сизге дайым билеклик этер бу жаш,
Манга бала болсун, сизге – алф, пелиуан къарындаш.

Акъ-бийчени жашларындан бири охо демеди,
Сыфатына къарап, жашны бири да истемеди.

Сосурукъну масхарагъа тартып, яра кюлдюле,
Къырс-Къаладан аны узакъ узайбырын сюйдюле:

– Анабыз, неге керекди бизге бу темир сыныкъ,
Кеси да неге ушайды бу хоразаякъ сылыкъ!

Бу сыфатсыз чинкеаякъ ¹² бизни небизге жарар,
Къырс-Къалада, бу жукъду деп, таш улугъа ким къарар?

Уой, анабыз, жукъ келмесин сени ариу кълонге,
Къайта туруп, ала барчы муну жангы элинге.

Бийче Инжи-Къаласына жашчыкъ бла барады,
Къызыл Фукга жукъ да айтмай, кеси къарап турады.

Заман бара, бийче аны сансыз этип башлайды.
Ахырында, унутулуп, жашчыкъ бауда жашайды.

Бйыкъ сайын бир мазаллы бугъа союучу элле,
Ол сыфатсыз жашны уа сан этмей къоюучу элле.

Нарт къойчусу Созук батыр атасы эди аны,
Жигит Сосурукъну алай болгъан эди туугъаны.

О Н Ю Ч Ю Н Ч Ю К Е С Е Г И

НАРТ ЁРЮЗМЕКНИ КЪЫЗЫЛ ФУК БЛА КЮРЕШИ

ЁРЮЗМЕКНИ МАСХАРАСЫ

Эй, Ёрюзмек дегенинг нарт ёзденди,
Бели бауу жезденди,
Ол кеп къыйынлыкъгъа тёзгенди.

Къызыл Фукну хорлугъундан безгенди,
Сабийликден хар зорлугъун сезгенди.

Гитчеликден Фукга къоркъуу бергенди,
Нартха этген залимлигин кёргенди.

Къына-Сакъал Къызыл Фук алай эди:
Жасакъ салып, эллени талай эди,

Айдан алтмыш ирик, алтмыш сый къанга,
Алтмыш да къакъ къабыргъа бара анга.

Нарт Ёрюзмек Фукну юйюне келди,
Салам берип, ол юсюне сюелди:

– Эй, жюйюсхан, бирди мени айтырым,
Бир айтсам а, келмеучюдю къайтырым.

Жасагъынгы сен азыракъ этсенг а,
Жартысы да жетерикди десенг а!

¹² *Чинке* – иничке, назик.

Ол да санга бек жарагъан юлюшдю,
Сыйлы тахынг алтын бла кюмюшдю.

Жасагъынгы халкъны экиден бири
Бералмайды, ол жарлылагъа эри. –

Нарт келгенде, Фук ашай тура эди,
Зауукъ эте, мыйыгъын бура эди.

Ёрюзмекге эршиле къарай эди,
Эки кёзю батырны талай эди.

Къына-Сакъал анга кёз-къаш бермеди,
Ёрюзмекни къонакъ кибик кёрмеди.

– Эй, сыйсыз а! Нарт Ёрюзмек болмайым,
Ёмрюмде бир ишимде онгмайым,

Сен жукъса деп, мен санга намыс этсем,
Энди элге жасакъ, алым тёлетсем! –

Алай айтып, хыны чыгъып кетгенди,
Дертим дертлей къалсын деп, къаст этгенди.

Тёбе санлы, аслан кёллю Ёрюзмек,
Сермегенни сытарча, ёсгенди бек.

Сатанайны алгъан эди къатыннга,
Санай эди аны созгъан алтыннга.

Къызыл Фукну хапарын айтды анга:
– «Бир къой бер!» – деп келген эди ол манга.

Фукга мен бир осал токълу бергенем,
Аны ючюн мен сыныкълыкъ кёргенем.

Сабий эдим, ол а зорлукъ этгенед,
Къамчи тартып, къойла сюрюп кетгенед.

Энди манга ма ол кюнню бедишлейд,
Нарт аллында масхара бла шишлейд.

Къызыл Фукга мен ол ишин унутмам,
Нарт дертими анга бирда къурутмам!

Мен алыкъа кюч-къарыу эталмайма,
Аны хорлар амалгъа жеталмайма.

Къызыл Фукну барды сарыуек аты,
Анга минсе, барады желден къаты.

Ачыуланса, кѳулач аузу жанады,
Силкинсе уа, жели кѳая жонады.

Сатанай а нартха былай юйретди,
Кѳызыл Фукну сындырыр амал этди:

– Кѳарт алмосту – кѳамишдеди жашауу,
Хар кюн сайын бир кѳоянды ашауу.

Ол кѳамишде терен уру кѳазарса,
Кѳоян тутуп, тюз кѳатында тагъарса.

Кесинг, кирип, ол уруда бугъарса,
Алмостуну сен алайда бууарса.

Терисин а сояrsa да, кѳапларса,
Кѳызыл Фукну жахтанада сакъларса.

Андан ары не боллугъун кѳюрорсе,
Артда анга, кѳл кенгдире, кюльорсе.

Болур алтын жюзюгю бармагъында,
Алмай кѳойма: бар хыйны кючю – анда.

Алф Ёрюзмек кѳамишлеге баргъанды,
Жарашдырып, терен уру кѳазгъанды.

Бир кѳоянны, кѳуууп, женгил жетгенди,
Алмостугъа хазыр кѳапмыш этгенди.

Нарт кеси уа, дейд, уруда букъгъанды,
Алмостуну, чартлап чыгъып, жыкъгъанды.

Сора тюклю кѳабын эрлай сыдыргъанд,
Аны кѳаплап, кѳала таба кѳыдыргъанд.

Танг алада Фук келди аякъ жолгъа,
Алмостуча, нарт алды аны кѳолгъа.

Фукну анда эси аууп кѳалады,
Бармагъында жек жюзюгю болады.

Ол жюзюкде эди кючю-кѳарыуу,
Нартны андан кѳайнай эди сарыуу.

Ол жюзюкню бармагъы бла алды –
Кѳызыл Фукну башы бедишге кѳалды.

Ол тамгъалы алтын жюзюк мухурну
Ожакъ арты кѳууушчукъгъа букъдурду.

Акь-бийче уа элге кьуугьун этеди,
Къул жыйыны Фукну излей кетеди.

Ёрюзмег' а эл ныгъышда кюледи,
Фукну кьайда болгъанын ол биледи.

Къулла аны жахтанада тапдыла,
Тапдыла да, эринлерин кьапдыла.

Ол эки кюн, кьоркьуп, азап чекгенди,
Ючюнчо кюн Оноу Ташха чёкгенди.

Нарт Ёрюзмек Фукну кьатына тургъанд,
Тон этегин жайып, анга олтургъанд.

Жаратмагъанд Ёрюзмекни этгенин,
Чыгъарыргъа кюрешгенди этегин.

Болмагъанда, нартны кёзюне кьарап,
Тебрегенди, биягъынлай, масхарап.

Нарт, ышара: – Кьоркьгъандан, аууп эсинг,
Жахтанада кече кьалгъан – сен кесинг.

Текесакъал, сора кимге кюлесе,
Уялмай да, бери кьалай келесе? –

Дегенди да, ныгъыш кюлюп кьатханды,
Фукну бетин кьара булут жапханды.

– Эрле болгъан жерде сени ишинг жокъ,
Гап-гапынгы кьатынлагъа бар да, сокъ.

Нарт Ёрюзмек Фукну аман сындырды,
Андан озуп, бир кьулнуча сыкъдырды!

ЁРЮЗМЕКНИ ЖАСАКЪ ЖОЛНУ ТЫЙГЪАНЫ

Кына-Сакъал нарт элине баш эди,
Нарт Ёрюзмек алыккына жаш эди.

Ол экиси дауур-даула болалла,
Жарашмазча, кьанлы жаула болалла.

Нарт Ёрюзмек кёрюнмейди ныгъышда,
Кече-кюнню ётнуп бара сагъышда.

Нартла, бир жукъ болгъан сунуп, баралла:
– Ёрюзмек, уо, не болгъанд? – деп соралла.

– Ауругъаным, сыннган-чыкьгъаным да жокъ,
Юйюм, башым игиди, кьарным да токъ.

Алай барды тынчлыкъсыз этген мени –
Нартны Фукга жасакъла тѳлегени.

– Айхай, батыр, Къызыл Фук – бир сарыуек,
Сыйсызлыкъгъа биз да къыйналабыз бек!

Ачыкъ уруш этсек, аны хорларбыз,
Не залим да болсун, нартбыз, онгларбыз.

Алай аны къаргъышы бизден онглу,
Кѳп тейриден къарыулуду ол, уллу.

Нарт Ёрюзмек, аны кесинг билесе,
Ол акъылгъа сора къалай келесе?

Нартны къаны сууумайды, къайнайды,
Быллай болум жюрегин бек къыйнайды:

– Ол бедишлик жасакъланы тыйгъынчы,
Къызыл Фукну гаммеш башын къыйгъынчы,

Аналаны къайгъыларын чачхынчы,
Нарт Элине азат жолун ачхынчы,

Кече, кюн да мен жюрек тынчлыкъ тапмам,
Тѳшегимде, тынчайып, рахат жатмам!

Нарт Ёрюзмек анасына барады,
Умутларын айтып, былай сорады:

– Къызыл Фукга, анам, тѳзе келгенме,
Ол сау болуп, жашау жогъун билгенме.

– Балам, – дейди Асенеи а жашына, –
Сайлап, къыйын борч алгъанса башынга.

Арта турлукъ туююлсе сен, билеме,
Тейри-Ханнга хорлам бер деп тилейме.

Ол жолунга иги кѳзден къарасын,
Бу ишинге бюсюресин, жарасын!

Нарт Ёрюзмек деу къылычын тагъады,
Генжетайгъа минип, жолгъа чыгъады.

Къамчи жетсе, кѳкге учуп, энеди,
Нартны сынап, ат аллайла этеди.

Нарт Ёрюзмек, тепмей, къаты тургъанды,
Сора атын ол эл таба бургъанды.

Жасакъ тѳлер кюнде жолну тыйгъанды,
Элтгенлерин баргъан суугъа къуйгъанды.

Фукдан кьоркыгъан нартла барып айталла,
Эллерине, бугъуп, кече кьайталла.

Ёрюзмекни эшигин жабады деп,
Асенийни жангызын кьабады деп

Сакълайла да, жанлары кьуруп, кетип,
Кёрмейдиле Фукну анга жукъ этип.

ЁРЮЗМЕКНИ КЪЫЗЫЛ ФУК БЛА ТЮБЕШИ

Нарт Ёрюзмек жаш нёгерле тапханды,
Фукга жасакъ баргъан жолну жапханды.

Сыйырады, мажал хантны сайлайды,
Бир тап жерде нёгерлерин сыйлайды.

– Келмей эсе, Фукга кесим барайым,
Къаласындан мен сюйреп чыгъарайым.

Арбазындан, элгендире, кьычырды:
– Киши эсенг, бери чыкъ! – деп мычыды.

Фукну юйде – онюч жетген уланы,
Алай бири эр болмады аланы.

Тохананы арт эшиклерин ачып,
Кетген элле будуман болуп, къачып.

Ёрюзмекге Фук шапасын ийгенди:
– Хан аурупду дерсе анга, – дегенди.

– Ауруп эсе, юйге кесим кирейим,
Терк жарагъан дарман-дары берейим! –

Алай айтып, тоханагъа киргенди:
– Кюн ахшы! – деп анга салам бергенди.

– Аман болсун сени уа, бёрю урлукъ, –
Дейди Фуг’ а, – уой, жилай-улуй турлукъ!

Алф нарт Фукну ууатыргъа сюеди,
Былай айта, аны аман тюеди:

– Нарт элlege жасакъ салып тургъанса,
Жашауларын кечиниуге бургъанса,

Энди мени оноумда турурса,
Угъай эсе, жер юсюнден кьурурса!

Ёхтем эди Фук да, ол бой салмады,
Ёрюзмекге багъыныргъа ¹³ къалмады:

¹³ Багъыныу – бойсунуу.

– Ай, биргеме болса эди мухурум,
Боллукъ эдинг сен манга жангыз урум.

Тёртден-бешден атлатыр эдим! – деди. –
Башчыгъынгы чартлатыр эдим! – деди.

Алф нарт Фукну аямай жерге ургъанд,
Нёгерлерин юй ичине чакъыргъанд:

– Зинданына Фукну кесин атыгъыз,
Элни азат болгъанын да айтыгъыз!

Ол кюн кёзюн энди кеси кёрмесин,
Анга киши бурхучукъ да бермесин!

Не болгъанын ачлыкъ кеси сынасын,
Анда тургъан кюнюн жилий санасын!

Жашла Фукну кыйналып кётюрдюле,
Арбазында таш уругъа тюртдюле.

Нарт Ёрюзмек зинданнга кирит салды,
Ачхычын а ол биргесине алды...

Алай Нартха кёшулмады берекет,
Мал семирп, жарымады бирда бет.

Ёрюзмекге келди бир жол Тохана –
Сатанайны ёсдюрген обур ана.

– Уой, сёзюме кюлакъ тигип тынгыла,
Акылымы, айтырымы ангыла.

Жаз башында кюйюпдюле аулакъла,
Макъырмайла кёзула не улакъла.

Башыбызгъа келгинчи башха хата,
Оноу этсенг керек, тайпа тамата.

Мычымайын, сен Фукну башын кетер, –
Деди обур, – бизге къаргъышы жетер!

– Мен, Тохана, айтханынгы этерем,
Демлеш болсакъ, башын кыйпап кетерем.

Ачдан ёле тургъаннга уа къатылмам,
Нарт Ёрюзмек жалдатды ¹⁴ деп айтдырмам! –

Тоханагъа алай жууап этеди,
Обур анга огъурамай кетеди.

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин
хазырлагъанды.

¹⁴ Жалдат – башкес.

ТИЛ БИЛИМГЕ ЁЛЧЕМСИЗ КЪЫЙЫН САЛГЪАН

Уллу алим, халкъла аралы тюрк академияны академиги, республикабызны илмусуну сыйлы къуллукъчусу, филология илмуланы доктору, профессор Гузеланы Магометни жашы Жамал 1940 жылда Къабарты-Малкъарны Огъары Жемтала элинде туугъанды.

Аны сабийлиги миллетни сынаулу жылларында туугъан элинден узакъда кѣчгюнчюлюкде ѳтгенди. 1957 жылда, малкъар халкъны азатлыгъы къайтарылгъандан сора, ол юйюрю бла бирге туугъан жерине къайтады эм, Тѳбен Жемталаны интернат-школун бошاپ, Къабарты-Малкъар къырал университетни тарых-филология факультетини орус-малкъар бѳлюмюне киреди. 1964 жылда аны жетишимли тауусуп, туугъан элине устаз болуп къайтады.

Анда ол бир ненча жылны ичинде Жемтала элни школунда немец тилден, орус тилден бла адабиятдан сабийлени окъутады, школну директоруну экинчиси болуп да ишлейди. Аны элчилени, жууукъ-тенгни, устазланы, окъуучуланы арасында да намысы-сыйы жюриюдю, барысы бла да акъылы иги келишеди. Алай Гузе улу школну иши бла чекленир акъылдан азат эди. Ол арсарсыз илмуну жолун сайлайды эм 1970 жылда Къыргъызстанны ара шахары Фрунзеде къырал университетни орус тилден аспирантурасына киреди, илму ишни жазаргъа берилген замандан иги да алгъаракъ, 1972 жылда «Сопоставительная фонетика русского и карачаево-балкарского языков» деген кандидат диссертациясын жетишимли къоруулайды.

Гузеланы Жамалны акъылы, билими, дунягъа кѳз къарамы илмуну бийигине ѳрлерге, ол сыйлы борчну жашауда заманны излемине кѳре тамамларгъа онг береди. Ол кесини билимин тийишлисича хайырланыр акъылда 1972 жылда Къабарты-Малкъарны илму-излем институтуна (шѳндюгю Къабарты-Малкъарны илму арасыны гуманитар тинтиуле бардыргъан институтуна) кичи илму къуллукъчу болуп киреди, кѳп да турмай, аны тамата илму къуллукъчу ѳтедиле. Билими, илму ишге кѳл салыуу, къарамыны энчилиги, ишни тамамлауда айырмалылыгъы бла да кѳплеге юлгю болаллыкъ алимни къысха заманны ичинде къарачай-малкъар тил бѳлюмге тамата ѳтип саладыла.

Гузеланы Жамал, къарачай-малкъар тил билимни айнытыуну, анга къуллукъ ѳтиуню кесини сыйлы борчларындан бирине санап, илмуну жолунда алгъа таукел барыргъа борч салады эм, КъМИИИИ-де ишлей тургъанлай, 1986 жылда къыралыбызны ара шахары Москвада «Теоретические основы составления толковых словарей тюркских языков»

деген доктор диссертациясын жетишимли кьоруулап, миллетни докторларыны ал сатырына кьошулады.

Къарачай-малкъар тил билимде тамамланырыкъ жумушла аслам болгъанын, тилни тазалыгъын, кирсизлигин сакълар ючюн, бек биринчиден, сёзлюкле керек болгъанын Гузе улу тамам шарт ангылап, ишни арсарсыз кьолгъа алады эм бир кьауум жылны ичинде ондан артыкъ тюрлю-тюрлю сёзлюклени жарашдырады. Аланы санда быланы белгилерге боллукъду: филология илмуланы кандидаты Созайланы Борис бла бирге «Малкъар тилни школ орфография сёзлюгюн» (1982, 1999); филология илмуланы доктору Ахматланы Ибрагим бла бирге «Малкъар тилни орфография эм пунктуация жорукъларын» (1991); Къабарты-Малкъар илму араны гуманитар тинтиуле бардыргъан институтуну къарачай-малкъар тил бёлюмню кьуллукъчулары Ахматланы Ибрагим, Отарланы Исмаил, Улакъланы Махти, Жаппуланы Алий, Жабелланы Люба, Махийланы Людмила, Апполаны Алим бла бирге «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюн» (1996, 2002, 2005); «Малкъар тилни школ ангылатма сёзлюгюн» (2000); «Малкъар-орус школ орфография сёзлюгюн» (2003); «Къарачай-малкъар тилни омонимлерини сёзлюгюн» (2013); филология илмуланы кандидаты Махийланы Людмила бла бирге «Къарачай-малкъар тилни малкъар ц / з диалектини кьысха сёзлюгюн» (2015) эм «Къарачай-малкъар тилни антонимлерини сёзлюгюн» (2016); Къабарты-Малкъар илму араны гуманитар тинтиуле бардыргъан институтуну къарачай-малкъар тил бёлюмюню илму кьуллукъчулары Улакъланы Махти, Мусукъланы Борис, Махийланы Людмила, Апполаны Алим, Кючмезланы Лариса бла бирге «Къарачай-малкъар тилни синонимлерини сёзлюгюн» (2017) хазырлагъанды. Бир сёз бла айтханда, ол сёзлюклени асламысы Гузеланы Жамалны башчылыгъы бла жарашдырылгъандыла. Бу сёзлюкле ёмюрден-ёмюрге, тёлуден-тёлуге тилибизни тыпыр ташлары болгъанлай турлукъдула эм ала бла алимле, устазла, студентле, школчула суююп хайырланырыкъдыла.

Гузеланы Жамалны илму эм илму-методика монографияларын къарачай-малкъар тил билимде энчи белгилерге борчду: «Сопоставительная фонетика русского и карачаево-балкарского языков (К вопросу о лингвистических основах русского произношения в балкарских и карачаево-балкарских школах)» (1976), «Основы карачаево-балкарской орфографии» (1980), «Проблематика словника толковых словарей тюркских языков» (1984), «Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков» (1985), «Бусагъатдагъы къарачай-малкъар литература тил. 1-чи кесеги» (1998), «Къарачай-малкъар тилни тинтиуню тарыхы эм проблемалары» (2002), «Школда малкъар тилни окьутууну проблемалары» (2005), «Бусагъатдагъы къарачай-малкъар литература тил. Морфемика, морфонология, сёз кьурау. 2-чи кесеги» (2006), «Проблемы полисемии и омонимии в карачаево-балкарском языке» (2007), «Семантический способ словообразования в тюркских языках» (2009), «Лингвистические основы обучения русской орфоэпии в балкарской школе» (2009, соавт.: Созайланы А.Б.), «Карачаево-балкарская фонетика» (2009), «Ак-

туальные проблемы фонологии карачаево-балкарского языка» (2010), «Фразеологизация свободных словосочетаний и предложений в карачаево-балкарском языке» (2013, соавт.: Мызыланы А.М.), «Проблемы внутривидового словообразования в карачаево-балкарском языке» (2013, соавт.: Таукенланы Ж.М.), «Однокоренные синонимы в карачаево-балкарском языке» (2014, соавт.: Ахматланы М.А.). Бу илму эм илму-методика ишле жаланда къарачай-малкъар тил билимни угъай, саулай да тюркологияны бай хазнасы болгъанын чертирге боллукъбуз.

Арт жыллада Къабарты-Малкъар илму араны гуманитар тинтиуле бардыргъан институтуну къарачай-малкъар тил бѐлюмюню илму къуллукъчулары жарашдыргъан «Современный карачаево-балкарский язык» (2016, 2018) деген эки китапдан къуралгъан къыйматлы илму иш чыкъгъанды. Анда къарачай-малкъар тилни фонетикасына, фонологиясына, орфоэпиясына, орфографиясына, лексикологиясына, фразеологиясына, морфемикасына, морфонологиясына, сѐз къураууна да тынгылы къаралады, заманнга кѐре тилде тюрлениулерине да энчи эс бурулады. Биринчи китапны баш редактору Гузеланы Жамалды, экинчи китапда уа ол бир бѐлюмюню авторуду.

Алай бла, Гузе улу илмугъа улуу къошумчулукъ этгени даулашсызды: ол ондан артыкъ сѐзлюкню, онбешге жууукъ илму монографияны, отуздан артыкъ университетни устазлары хайырланырча окъуу-методикалы пособияны, окъуу программаланы, студентлеге методика кѐргюзтумле бла сынау ишлени пособиаларын, 5-чи классны окъуучуларына школ-окъуу китапланы да жарашдыргъанды.

Андан сора да ол кѐп жылланы ичинде илму китаплагъа, статьялагъа рецензияла жазгъанды, аланы асламысына редакторлукъ этгенди, илму сборниклени редколлегияларыны члени болгъанлай талай жыл тургъанды, кандидат эм доктор диссертацияларын къоруулагъанлагъа оппонентлик этгенди. Бир сѐз бла айтханда, аны илмуда тамамлагъан ишлерини барысына да багъа бичерге, ол угъай, энчи-энчи белгилеп санаргъа окъуна къыйынды. Заман бара баргъанда, Гузеланы Жамалны илмуда къыйынына жораланган къыйматлы илму ишле жазыллыгына, алимни ѐмюрлюк къыйынына тийишли багъа бичиллигине ийнанабыз.

Тюрлю-тюрлю жыллада республиканы газетлеринде, журналларында аны публицистика халда жазылгъан статьялары, тилни сакъланыу амалларын оюмлагъан ушаклары да басмалангъандыла. Алада белгили тюрколог тил бла байламлы ѐз къарамын кесгин шартлагъанды, илму жаны бла тамам белгиленмеген даулашлы соруулагъа башха тюрк тиллени юлгюсюнде тенглешидириу халда тюз жууап бергенди.

Аз тилин суйген, аны жорютюлюу, къуралыу амалларын тынгылы тинтген, суратлау сѐзню уста хайырлана билген алим къаламыны кючюн суратлау чыгъармачылыкъда да сынагъанды. Аны талай назмусу бла тамсиллери «Коммунизмге жол» газетде, «Минги-Тау» журналда да дайым басмалана тургъандыла. Не хыйсапдан болгъанын чертген къыйынды, алай Гузеланы Жамал суратлау чыгъармаларын бир заман-

да да кесини аты бла белгилемегенди, Жеммал-эддин, Мухаммат улу, Къоркъмаз деген жашырын атла бла басмалагъанды. «Жууукъларым, тынгылагъыз!» деген назмула бла тамсилледен къуралгъан жыйымдыкъны да автору Мухаммат улу деп бериледи. Ол, табийгъат берген фахмусун уста хайырлана, билимин кючлей, не ишни да бет жарыкълы тамамлай билген адамды. Баям, ол затны бу китапха кирген назмуланы суратланы амалларында, рифма, магъана энчиликлеринде да эслерге боллукъду. Тамсиллерини юсюнден айтханда уа, аланы энчи алып илму жаны бла къараргъа да тийишлиди.

Билим адам улуну умутун бийик, жюрегин жарыкъ, сагъышын чууакъ этеди, жашау жолун кенг ачады. Гузеланы Жамал да илму бла, къалам сынау бла чекленип къалмай, кесин устазлыкъ иште да сынагъанды. Ол жыйырмадан артыкъ жылны ичинде Къабарты-Малкъар къырал университетде устазлыкъ этгенди, студентлеге, устазлагъа да кесин билими бла, адеби бла да суйдюргенди.

Гузе улу къарачай-малкъар тил билимни кѣп даулашлы сорууларына жууап таба келгенди. Ол халкъла аралы илму конференциялагъа, конгресслеге, симпозиумлагъа, форумлагъа да хар заманда да тири къатышханды. Аны къарачай-малкъар тил билимге эмда тюркологиягъа къыйматлы къошумчулукъ этген илму статьялары республикалада, къыралыбызны ара шахарында, тыш къыраллада да басмалангандыла.

Илмуну жолунда не улуу жетишимле болдурса да, алимге даража берген затладан бири алимни хазырлагъан сохталарыдыла. Илму бла кюрешген хар бир адам да (артыкъсызда, ол аз миллетни келечиси эсе) ъз тилин, халкъыны кѣлден чыгъармачылыгъын, адабиятын, маданиятын, тарыхын билирге, тинтирге, аны тамбласын теренден оюмларгъа борчлуду. Белгилисича, гитче, улуу миллетни да миллетлигин сакъларыкъ ол затла болгъанын, ол байлыкъны сакълар ючюн, алимле хазырларгъа керек болгъанын Гузе улу теренден оюмлайды эм тил хазнабызны тамблагъы кюнюн сыйлай да, жюрюте да, тинте да билирча, тазалыгъын, кирсизлигин ъмюрлеге шарт белгилерча, миллетине къуллукъ этерча алимлени филология илмуланы докторларын (Текуланы Муссаны, Алийланы Тамараны, Эбизеланы Фатиматны, Мызыланы Ахматны), филология илмуланы кандидатларын (Ахматланы Мариямны, Аппайланы Фатиманы, Хачирланы Еленаны, Созайланы Азаматны, Гелястанланы Танзиляны, Киштиккланы Любаны, Трамланы Зухураны, Таукенланы Жаннетаны, Черкесланы Захураны эм б.) хазырлагъанды. Ала барысы да бюгонлюкде Къарачайда, Малкъарда институтлада, бийик билим берген окъуу юйледе, газетледе, журналлада, тилни сакълауну, ана тиллерине, устазлары юйретгенча, алдаусуз къуллукъ этедиле.

Гузеланы Жамалны илму-устазлыкъ иште жетишимлери ючюн Къабарты-Малкъар Республиканы Баш советини, Россейни билим бериу министерствосуну, Къабарты-Малкъарны профсоюзларыны эм дагъыда башха тюрлю грамоталары бла саугъалайдыла. Анга 1986 жылда «Къабарты-Малкъар АССР-ни илмусуну сыйлы къыллукъчусу», 1993 жылда

«Къабарты-Малкъар Республиканы илмусуну сыйлы къуллаукъчусу» деген атланы береди. Андан сора да ол халкъла аралы тюрк академияны членине, Россейни тюркологларыны комитетине членнге да айырылганды. 2015 жылда аны Къарачайда Къырымшаухалланы Исмаил бийни майдалы бла «Илму» номинацияда саугъалагъандыла. Гузе улуну илмуда жетишимлерине, монографияларына, сёзлюклерине да алимле бийик багъа бичгендиле эм аны къарачай-малкъар тил илмуда, саулайда тюркологияда илму магъаналарын тынгылы чертгендиле (Отарланы 1981; Хабичев 1981; Ахматов 1984; Магеррамова 1987; Башиев, Геляева 1999; Мокъаланы 2007; Гаджихмедов, Аппоев 2010; Толгуров, Махиева 2015; Кетенчиланы, Апполаны 2011; Улаков 2015).

Гузе улу кёп жылланы ичинде илму, окъутуу иште да жетишимли уруннганды, къарачай-малкъар тил билимни угъай, саулай тюрк тиллени тинтиуге да аслам къыйын салгъанды. Ол 10 сёзлюкно, 15 монографияны, онла бла саналгъан окъуу эм окъутуу-методика китапланы, тёрт жюзге жууукъ илму статьяны авторуду. Аны къарачай-малкъар тилни тюрк тилле бла бирчалыгъын, башхалыгъын, энчиликлерин да тенглешдириу халда тинтген статьялары республикадан, къыралдан тышында да белгилдиле, саулай тил илмуда да даражалыдыла. Илмуну жолу жашауну къыйын жолларындан бириди, анда даулашлы соруула кёп тюбеучюдоле, алай Гузеланы Магометни жашы Жамал бюгюнлюкде да, табийгъат саугъалагъан фахмусун, жашау акъылын билим бла кючлей, илмугъа тийишлисича къуллаукъ этеди.

Гузеланы Жамал Къабарты-Малкъар илму араны гуманитар тинтиуге бардыргъан институтуну къарачай-малкъар филология бёлюмюне эм къарачай-малкъар тил бёлюмюне талай жыл таматалыкъ этгенди. 80-жыллыкъ юбилейине жетишген акъылман, илму жолдан таймай, жаш алимлеге билеклик эте, насийхат сёзюн айта, илмуну излемлерин, аны энчиликлерин ангылата, билими, акъыл сёзю бла да даражалы бола, этген ишин, адамлыкъ ёлчемге сыйындыра, кереклисича тамамлайды. Бир сёз бла айтханда, Гузеланы Жамал кесини атын къарачай-малкъар тил билимге угъай да, саулай да тюркологиягъа ёмюрлеге алтын харфла бла жазгъанды дерге боллукъбуз.

Бюгюнлюкде Гузеланы Жамал 80-жыллыкъ юбилейин белгилейди. Биз аны ол байрамы бла жүрекден алгъышлайбыз, тил билимге салгъан къыйыны ючюн энчи ырызылыгъыбызны билдирип, сау бол дейбиз. Илму жолда билеклик этгенлей тургъан устазыбызгъа, жүрек тынчлыкъ, узакъ ёмюр, саулукълу жашау тилейбиз!

Филология илмуланы доктору
УЛАКЪЛАНЫ Махти,
филология илмуланы кандидаты
МАХИЙЛАНЫ Людмила,
филология илмуланы кандидаты
ЛОКИЯЛАНЫ Жаухар.

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ КЪАДАРЫН
КЁРГЮЗТГЕН КЮЗГЮ

Хубийланы Хызырны жашы Исламны «Азап эмда азат» деген документли-суратлау чыгъармасына аны атасы Хызыр гитче сагъатында кёргенин, талай жылла озгъандан сора, жашы Исламгъа айтханындан жазылгъан хапарла киредиле. Талай хапардан къуралгъан бу чыгъармада Уллу Ата журт къазауатны заманында эмда онтёрт жылгъа созулгъан кёчгюнчюлюкде миллетибиз сынагъан къыйынлыкъла суратланадыла.

Халкъыбызны къыйын жашау жолуну юсюнден фахмулу жазылгъан чыгъармала китаплада, газетледе, журналлада басмаланыр керекли кълмагъандыла. Ол чыгъармаланы авторларыны кёбюсю кеслери кёрген, сынагъан затларыны юслеринден жазадыла. Исламны чыгъармачылыкъ жолу уа башхаракъды. Нек? Ислам, халкъыбыз сюргюнден кълйтхандан сора, 20 жыл чакълы бир заман озуп, 1976 жыл туугъанды. Аны айтханым, Исламгъа атасы (сабий кёзден къларап) эмда кългъанла кёчгюнчюлюкню юсюнден не кёп хапар айтып турсала да, Исламны кълолунда не кёп архив документлери болсала да, аны Аллахдан

келген фахмусу болмаса, бу чыгъармада айтылгъан хапарланы ол кёзю бла кёрюп тургъанча суратлаяллыкъ туююл эди.

Бу хапарланы бир-бир жерлерин окъуй келген тиширыу жиламай къаллыкъ туююлдю, бир ташжюрек болмагъан эр киши да тюгел кёз жашларын төкмесе да, бек мудах боллукъду деп акъылым алайды.

Исламны айта билген, суратлай билген фахмусуну юсюне да бу заманны излемине жууап берген билими, Аллах берген акъылы, аны юсюне да жашлай жашауну къалынын-жукъасын сынагъаны, уллу къырал къуллукълада ишлегени, бары бир бирине къошулуп, ма андан туугъанды «Азап эмда азат» деп келеди кёлюме.

Бу хапарланы окъуй бара, бир-бирледе кесим бла сёле-ше: «1814 жыл туугъан М.Ю. Лермонтов, 1828 жыл туугъан Л.Н. Толстой 1812 жыл Россей бла Францияны арасында болгъан къазауатны кёрмегенликге, бири «Бородино» деген назмуну, бири да «Война и мир» деген романны жазгъан эселе, бизни Ислам да кеси кёрмеген къазауатны, сюрюнню юслеринден жазгъанды», – деп сагъыш эте эдим. Бу айтыуум, тенгleshдирiuюм тамам къарачайча болур эди... Алай болсада, Хубий улуну «Азап эмда азат» чыгъармасы озгъан ёмюрню къыркъынчы жылларыны ал кезиуонден башлап, 1957 жылгъа дери халкъыбызны жашауун кёргюзтген кюзгюдю.

«Азап эмда азатны» окъуй бара, уллайгъан къауум, кесини озгъан жашау жолун кёзюне кёргюзте, жерни юсюнден миллетибиз тас болуп кетмегенине шукур этер; жаш төлю да, тёзюмлююкге, жигитликге юйренип, бушууну хорлай билер; аталарын, аналарын, туугъан халкъларын, жерлерин артыкъда бек сюерге юйренирле деп келеди кёлюме.

Бир Аллахха таза ийманы ючюн, халкъыбызгъа, къыралыбызгъа, жерде хар бир ахшы адамгъа суймеклиги ючюн, бу китапны жазгъаны ючюн, Хубийланы Хызырны жашы Исламгъа жюрек ыразылыгъымы билдире: «Акъылынг, фахмунг, билиминг ахшылыкъгъа къуллукъ эте, бек суйген адамларынгы къууанчларын кёре, терен къартлыкъгъа дери жаша!» – дейме.

ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт

ХУБИЙЛАНЫ Ислам

АЗАП ЭМДА АЗАТ

САБИЙЛИКНИ АУАЗЫ

Бизни юйдегиде Уллу Ата журт кьазауатны юсюнден хазна айтылмай эди. Атам Хубийланы Юзейирни жашы Хызыр уруш хапарланы онгсунмай эди. Ол угъай, бизни, сабийлени, «войнушка» деп ойнагъаныбызгъа, кьазауатха аталгъан кинолагъа барып кьарагъаныбызгъа да ыразы болмаучу эди.

Бир жол, юйде тургъанымлай, орамдан хыны селешген ауазланы эшитип, чабып чыкъдым. Атам, жумушакъ, ариу халиси болгъан адам, бек ачыуланып, бир галстуклу эр кишиге хыны селеше тура эди.

– Мени атам да жаула бла сермешгенди, кьазауатда ёлгенди! – деген сёзлени иги окъуна ауазын кётюртюп айтды атам.

Мен, жангы акъылбалыкъ болгъан жашчыкъ, кьазауат бла байламлы хапаргъа атам алай нек чамланнганын чыртда ангыламай эдим. Кеси аскерде къуллукъ этгенди, химик тахсачы болгъанды. Жууукъ-тенг аны журтуну патриотуна, ишни суйген тюз иннетли адамгъа санай эдиле. Урунууну ветераны, рационализаторчу – кьысхасы, элде ким да юлгюге айтырча киши... Ол кюн а мен, бир сабий, атама нелени эсе да айтхан, галстугу болгъан кишини юсюне учуп кьалыргъа хазыр болгъанымы сезип, башымы сылады да: «Кел юйге», – деп, алып кетди. Алай а сабыр атамы тепдирген ким болгъанын билирге суйдюм. Атам юйге кирген кезиуде, кёз марап, арбаздан сылжырадым. Мен кёп керюучю ол галстуклу адам арлакъда кимлеге эсе да тарыгъа тургъанын ангыладым. Кесин да бек кьоркъгъаннга ушатдым. Къуру да галстугу бла айлана эди да, бир оноучу болур деген оюмда тохтадым. Артда билгениме кёре, аны атасы кьазауатны ветераны, элде сыйы-махтауу болгъан аппа эди. Бир жол да саулай классыбыз бла участок больницада жатхан ветеранланы Хорламны кюню бла алгъышларгъа баргъаныбызда, ол да ала бла эди.

Атам ол галстуклугъа алай кьаты нек селешгенин да мен артда билдим.

Хорламны кюнюне аталып, мамматлыкъ иш болады. Бу жаш бла ичгиге эркин узалыучу негерлери талай шешаны агъызадыла. Алайда ол галстуклу эсиргени бла аны атасындан сора керти ветеран болмагъанча селешеди. Анычала кьазауат этген сагъатда бир-бир кьарачайлыла мында башларын сакълап айланнгандыла агъачлада дегеннге жетеди.

Ары дери бизни юйде миллетле бла байламлы сёз айтылып да билмейме. Мен кьарачайлы эсем, ол башларын сакълап айланнганланы миллетинден болуп чыгъама мен да. Къарт атам да аланы бирича кёзюме керюндю. Аны юсюнден сорсам да, манга толу хапар айтхан болмагъан эди. «Атам кьазауатда ёлгенди», – деп кьоюучу эди атам. Ол галстуклу

бла гыр-мыр болгъанларындан сора, мен – бешинчи классны сохтасы – къарт атам къайда болгъанын билирге артыкъда бек суюдюм.

«Юйге нек къайтмагъанды? Атамы алай ачыуландыргъан не болду?» – деген соруула мени жарсыта, орамдан арбазгъа киргенимде, атам жапманы тюбюнде олтуруп, жукъ къайгъысы болмагъанча, чаганы билеп кюреше эди. Акъырын келип, къатына сюелдим да, манга къаратгъанында: «Атам, ол киши бла туююшдюнгмю?» – деп сордум.

– Сора нек туююше эдим? Адам аракъы ичсе, тели болуп къалады. Эс бёлме бизни дауурубугъа. Эсиргени кетип аязса, кеси ангыларыкъды, – деди. Андан сора жукъ айтыргъа излемегенин сезип, мен да башха зат сормадым.

Жылла оздула. Ол кюн а эсимде къалып кетди. Кюнлени биринде атам бла сёлеше келип, аппаны юсюнден хапар айтырыгъын суюдюм.

– Билирге алай талпый эсенг, айтайым... Мен Къарт-Журт элде туугъанма. Хубийлары Къарачайда эрттеден келген эски тукъумладан биридиле. Ёмюрледен бери ол элде жашап тургъандыла, энтта анда жууукъларыбыз бардыла. 1957 жыл, Къазахстандан къайтхандан сора, ары барыргъа эди муратым. Алай а атамы юйюн бизни кёчюрген кюнлеринде тонагъандыла, артда от салып, кюйдюрюп къойгъандыла. Къарт-Журтда Хубийланы тукъум бла байламлы затла аз туююлдюле. Тукъумну жамауат къабырлары да андадыла. Атам, барып, дууа этдирип туруучу эди... – деди атам.

Хапарыны алайына жетгенинде, хуржунундан блокнотчугъун чыгъарып, анда жазылгъанланы окъуп тебиреди: «Мени атамы аты Юзейир, аны атасы Бекмырза, аны атасы...» – деп, ол халда сегиз атагъа дери санады да: «Бизни тукъум Амырхандан башланганды», – деди. Ма алай бла теренден-тереннге кире, сабийлигинден хапар айта башлады.

КЪАЗАУАТНЫ БАШЛАНГАНЫ

Уллу Ата журт къазауат башланганында, манга тогъуз жыл болгъан эди. Эр кишилени аскерге алып тебиредиле. Биринчилени санында мени ата къарындашларым Локъман, Зулкъарнай, Юнюс, Илияс, Харшым кетдиле. Атамы беш къарындашы бла юч эгечи бар эдиле. Атамы аскерге алмасала да, анга талай борч салгъан эдиле. Ол, Учкулан ГЭС-де ишлеп, Уллу Къарачайны юч элин электроэнергия бла мажарып тура эди. Техника жаны бла билимли, ишине жууаплы адам эди. Къайда да сёзюн ангылата, башхаланы да ангылай билгенин айта эдиле. Ол жетмей юч элде не бир той-оюн, не бир башха къууанч, жыйылыу болмай эди. Къазауатны аманлыгъын эсгере эдим. Андан письмола алып, ол ёлдю, бу ёлдю деп жияп, къара кийип айланган тиширыула кёпден-кёп бола бара эдиле. Мен атамы, анда болмай, мында болгъанына къууана эдим. Алай а аны аз кёре эдим. Баш ишинден сора да къазауат баргъан жерлеге жиберирге атланы хазырлау, кесини къошунда малларына къарау эмда башха жумушла кёп чыгъа эдиле. Мен атам урушха кетгинчи насыплы

эдим. Насып а кёп болмайды... Мени кьюуанчым да бошалды. 1941 жыл декабрь айда атамы да, дагъыда Юч Ёзенден иги кесек адамны да къазауатха ашырдыла. Мен юйдегини уллусу эдим. Кесимден сора да эки эгешчигим бла бир къарындашчыгъым бар эдиле. Кесими артыкъда уллу кёргюзторге итине эдим. Ол угъай, Учкуланда жашагъан къарт анама, Чотчалагъа затха къонакъгъа кетип къалыучум да эсимдеди. Аладан саугъала алып да къайтыучу эдим. Ала берген татлы затладан тийреде тенглериме да юлюш эте, юйде сабийлеге чачсам, бек кьюуана эдиле. Кёп турмай, кесимден гитчелеге атаны-ананы орунун да тутаргъа тюшеригин а билмей эдим.

АТАМДАН АЙЫРЫЛГЪАНЫМ

Ол кюн тюнене болгъанча эсимдеди. Орамда тенгчиклерим бла ойнай туруп, юйге кирдим. Анам, терезени къатында сюелип, бек мудах болуп, бир къагъытны окъуй тура эди. Атама повестка келгенин билдирди. Ол а таулада къошунда жылкъыдан къазауатха керекли атланы хазырлап кюрешгенини хапарын эшитген эдим. Анга жетер ючюн, иги ат бла беш-алты сагъатлыкъ жолну барыргъа керек эди. Анам, повестканы мени кёлек хуржунума салып, тюшюрюрге деп, къоркъуп, хуржунуму башын тикди. Машокга бир кийимле жыйды, къабарыкъла да салды.

– Жашым, энди сен эм уллу эр кишисе, – деди.

– Юйде? – деп сордум.

– Угъай, саулай элде да. Бу къагъытны къошха элтирге сенден сора эр киши жокъду, – деди анам.

– Сора мен элде эм онглу эр кишиме. Быллай къыйын ишни менден сора тындыраллыкъ адам жокъду! – деп, башым кёкге жетгенча болдум. Жыл да тюгел толмагъан гитче эгешчигими ол бир бёлмеде жилигъан тауушун эшитип, ары атладым. Мени кёргенинде, тохтады. Къарындашчыгъым аны бир бек сюе эди. Ол да жетди. Кеси да тёрт жылдан жангы атлагъан эди. Арлакъда менден бир жыл бла жарымлыкъ гитче эгешчигим Муслимат сюеле эди. Ол анам бла манга кезиу-кезиу къарай эди. Болумну бизни барыбыздан да иги ангылагъаннга ушатдым. Къалай да болсун, юйдегини барына да къоркъуу киргенча кёрюндю. Уллу адамча, ат бла атама барлыгъым себепли, жангыз мен эдим кьюуанган. Кёпден бери да уллула элтмей, кесим бир узакълагъа атланыргъа термилип тура эдим. Атам да аз бек кьюуанмаз... – деп келе эди кёлюме.

Барама. Ат, жолгъа жарашып, кеси элтеди. Элден чыгып, агъачха бурулдукъ. Анда жол, сокъмакъ зат жокъ. Ат алып барады. Бир кесекден тохтады. Неден эсе да къоркъгъанча эди. Бёрюле, чакъанла болурламы деп, тегерегиме къарадым. Эслемедим. Атны уа атлалмайма. Он атлам чакълы арлакъда уллу ташны кёрдюм. Анга тюшейим да, жүгенинден тартып барайым. Жолгъа жарашса, къалай-алай болса да, минерге кюреширме деген акъыл келди эсеме. Алай а ат ол уллу ташны тегерегине айланып тургъан болмаса, жууукъ барыргъа унамады. Алай эте туурургъа

ингир болду. Къамичи бла уруп да кюрешдим. Жиялган да этдим. Суу-ук сингип башлады. Ма алай бла ат жерни юсюнде жукълап къалдым...

Къаллайла эсе да атам бла нёгери, узакъдан эслеп, ким болгъанымы да билмегенлей, жетедиле. Сауду деп айтырча болмайма. Алай, арт-да атамы билдиргенине кёре, мешхут жыйылган чунгурну къатына элтедиле да мени, мешхутну къазып, аны жылыуу болушур деп, анга салып, бетимден къалгъанымы ары кёмедиле. Жылыуда манга жан кире-ди. Къошда тапчанны юсюне жатдырадыла. Бираздан аязып башлайма. Юсюмде атамы жюн кёлеги, мамукъ салынып тигилген кёнчеги, жюн чындайлары. Атам отну кесеулеринде бишген гыржын бла шекер къош-шылган айранны берди. «Аша, жашым», – деп, къучакълап, башымдан уппа этди. Аллай адети жокъ эди, биринчи кере этген эди алай. Нек кел-геними сорду. Айтып ангылатыр къарыуум а жокъ эди. Гыржын гютюу бла айранны да ашаргъа кюреше, бармагъым бла кёкюрегимде кёлегими хуржуну болган жерни кёргюзтдюм. Мени мешхутдан чыгъаргъандан сора, кийимлерими тышына атхан болур эдиле, атам эшикге ашыкъды. Мылы къагъытчыкъны келтирип, тепсини юсюне салып, нёгерин да чакъырып, кючден окъудула. «Мен эрттенбла эртте Микоян-Шахарда болургъа керекме. Кетдим...» – деди да, ашыгъыш кийинип башлады. Биягъынлай мени тёппемден уппа этди, къучакълады. Сора къошдан чыкъды да кетди. Олсагъатда мен атамы ахыр кере кёреме деп турмай эдим. Атам да алай болгъанына уа не сёз. «Артыкъда уллу къыйынлыкъ-ла аллыбызда сакълай кёре эдим», – деп жиялп къойду атам. Атам жиялгъанында, мени да сабий кёзлерим жиялямукъладан толдула. Алайын эсгерген атам, кесин терк къолгъа ала: «Кесеклеми тийгендиле да, не болган эсе да... – деп, кёзлерин сюрте, ауазын таукелирек эте, хапары-ны андан арысын айтып башлады.

МИЛЛЕТНИ КЁЧЮРГЕНЛЕРИ

Чырт эсимден кетмейди... Бизни Кавказдан Азиягъа кёчюрлюк кюнню аллында анам, бизни да алып, ата юйюне бара тургъанлай, бизни жолда тутхан эдиле. Минип барган арбабызны ичинде не бар эсе, ма ол затчыкъланы алган эдик къолубузгъа.

Къысхасыча айтыргъа, 1943 жыл ноябрьни 2-де сюрюп элтип, гуза-ба халда малла жыйылыучу вагоннга миндирген эдиле. Биз танымагъан бир адамла бла бирге бара эдик. Бизни къайгъылы ким боллукъ эди – хар бирини кесини къайгъысы да жете эди кесине. Къартла, тиширыула ахсына, сабийле жиялп, миллетден тыкъ-тыкълама эски вагонда – кир, аман ийис, сууукълукъ. Жолда адамла къырыла, 2–3 ыйыкъ чакълы барып, аманны кебинден бир жерлеге жетдик...

Тюшген жерибиз а «Пахта-Арал» совхоз эди – Къыбыла Къазах-стан областъда. Адамы да аз, таза сууу да жокъ, «Голодная степь» деп атына да алай айта эдиле. Къышы – бек сууукъ, жайы – адам чыдамаз-ча исси... Салкъынына къысылырча не бир терек, не бир кёкен жокъ,

учу-кыйыры болмагъан къум тюз... Биз кимден эсе да кългъан жер юйчюкде – алай айтсам да, къамиш бла башы жабылгъан бир чунгурда – жашап башладыкъ. Кёплени аллай юйлери да жокъ эди.

Ал эки жылында къарачай сабийлени – мында, анда туугъанланы да – 70 проценти кырылгъанын тергеп айта эдиле. Саулай юйдегилери бла ёлгенле да бар эдиле. Аланы асыраргъа аты-саны бир къарт табылып, аны ызындан тиширыула тизилип баргъанлары кёзюме кёрюне турады.

Анам, харип, тапхан адыргы затчыгъын бизге къапдырып, кеси ач къала болур эди да, бети-къуту бек аман болгъан эди.

АНАМДАН АЙЫРЫЛГЪАНЫМ

Атабыз атсыз-чуусуз болуп, андан чыртда хапар келмегенине ёлгенди деп тура эди анам. Тас болгъанын билдирген къагъытны алгъанында уа, асыры бек кыйналгъандан, тешекге тюшюп кългъан эди.

Анам ауруп жатып тургъан заманда, бек ач болгъаныбызда, ашарыкъ излеп, ферманы складаына тюшюп, бишлакъ кесек алгъан эдим. Юйно башы бла чыгып, къалауурну къолуна тюшерге да аздан кългъан эдим. Бишлакъны юйге келтиргенимде, къайдан алгъанымы билирге суйген эди анам. Аны кыйнаргъа суймей, ким эсе да бергенди деп кыйгъан эдим. Ауруп тургъан анам: «Биреу ыразы болуп берген эсе игиди, алай болмай, урлап, гюнях затны алып келген эсенг а, мен ёмюрде да ыразы боллукъ туйюлме...», – деген эди. Андан сора не кыйын болумгъа тюшсем да, сормагъанлай кишини затын алмагъанма.

Анам, харип, ма ол ауругъанындан эс кыялмай, бек жашлай дуниядан кетип кълды.

Анам ёлген сагъатда мен онбир жыл болгъан жашчыкъ эдим. Биз тургъан жерде не жууукъ, не таныш адамыбыз жокъ эди. Къоншубуз къазах къарт бла аны юй бийчеси манга анамы асыраргъа болушдула. Къартны бир аягъы жокъ эди. Ёрге, ким болса да болушуп, алай тургъуза эдиле. Ол да, таягъына таяна, бизге кёл эте, юй бийчеси бла мен да эски кийизге чулгъанган анамы къабырлагъа суйреп элтдик. Алайда къарт, къабыргъасындан таянып, къабыр къазып башлады. Биз да къарыуубузгъа кёре болушдукъ.

Анамы асырап, башы къамиш бла жабылгъан жер юйчюкге къайтханымда, къарындашчыгъым бла эгешчиклерим, чыпчыкъ балалача, бир бирлерине кысылып, къалтырап жилай тура эдиле. Киргенимде, анасыз кългъанларына кыйналгъанларындан тышында да, ачлыкъ кысып, къабаргъа жукъ келтирген болур деп, бетиме умутлу къарадыла. Мен да асыры ачдан, кёзлерим къарангы эте, кючден жыйылгъан эдим. Жиларыгъым тамагъыма тыгъылып, тышына къачдым. Къызчыкъладан тамата, ызымдан чыкъды да: «Ашаргъа жарарча бир жукъ тапсанг, ала-мат хант этерик эдим», – деди.

Мен, не этерге билмей, кьайры баргъанымы да билмей, кьуруп баргъан элчикни кьутсуз орамында, ауанача бара, бир ачы суратны кёрдюм...

Бир кьарачай жаш тиширыу кесини тыгъырыкьчыгъыны босагъа-сыннда ёлюп тура эди. Аны кьоюнундагъы гитче кьызчыгъы да, анасыны ёлюп тургъанын ангыламай, кьарылып, хырылдап, анасыны эмчегин эмерге дыгалас этип кюреше тура эди...

Мен кёрген затымдан шахшынлыча бола тебиредим да, дагъы-да: «Мени анам атылып турмайды босагъа юсюнде... биз анабызны асырагъанбыз... ол ёлген анасыны эмчегин эме тургъан кьызчыкь да мени эгешчигим тьойюлдю... мени эгешчиклерим да, кьарындашчыгъым да алкьын ёлмегендиле... биз саубуз... бизден кьыйынлыла да бар кёреме...», – деп, кесиме кёл эте, биягъы кьазах кьоншубузгъа бардым. Мени нек келгеними ангыладыла. Хуржунума сыйыннганыча бир пиринч кьуйдула, алгъаракьдан кьалгъан болур эди, кьатып тургъан гыржын жартыны бердиле. Кьарт дагъыда бир затла берирге сюе эди. Мен, алыргъа унамай, анга сау болугъуз деп, юйюбюзге мыллык атдым. Жолда чабып бара уа, бош алмадым бергенин деп сокьурана эдим.

Юйге келгенимде, бары да мени аллыма кьарап тура эдиле. Мен ары чыкьгъан кезиуде бир кьоншубуз, бизнича кёчюрюлюп, бери тьושген немец кьатын, кружка бла эчки сют, бишген затчыкьла келтирип кетген кёре эдим. Сабийле, алагъа тиймей, мени сакьлап тургъан эдиле.

Ма алай бла, тёрт ёксюз сабий кьуру тыпыргъа кьарап кьалдыкь.

ЁЛЮМНЮ АУУЗУНДА АЙЛАННГАН САБИЙЛЕ

Аталары кьазауатда ёлгенине кьагъытла келген ёксюз юйдегилеге ай сайын ахча бере эдиле. Мени атам башсыз болуп кьалгъаны амалтын аллай болушлукь да жокь эди.

Ач болгъан кюнлерибизде бир зат эсиме келиучю эди... Кавказда заманыбызда, кьарт атама башха элге тебирей башлап, анам алтын-кюмюш, башха сыйлы, керекли затларын бир ящикге жыйып, юйюбюзню чардагъына чыгъаргъан эди. «Бусагъатда ала бери тьошюп кьалсала, гыржыннга, пиринчге, уннга алышындырлыкь эдим», – деп айтыучу эдим...

Кавказда заманында хар неси да жетген, тенгчиклерине шекер гыртладан, конфет-кьалачдан юлюшле этген, кесини энчи миннген аты болгъан, кёлю ёхтемликден толгъан жашчыкь, энди уа кьарыусуз инсанчыкь, замансызлай уллайгъан бир назик балачыкь, бир сууукь жер юйчюкден чыгъа, ачдан инжиле, сууукьдан кьата, зыккыл кийимлери бла кесинден онгсуз эгешчиклери бла кьарындашчыгъына бир туурам гыржын табалсам деген кьайгъыда айлана эди.

Ёлгенлени санларындан тоймагъан желмаууз Пахта-Аралны кьутсуз жеринде айланнган ма ол ёксюз жашчыкь мен эдим. Ёлюмню ауузунда айланнган, жанлары седирей баргъан менича балала кёп эдиле анда.

Ёксюз сабийлени сабий юйлеге ашыра эдиле неда жууукъ адамлары болсала, ала эдиле. Башында айтханымча, кысылыр жерлери болмай, калак айланган сабийле жетише эдиле. Ала, кыауум-кыауум болуп, атылып кыалган чардакылада, жер юйледе кечине эдиле, базарлада гудучурукъ этип жюрюй эдиле. Мен артда билгеннге кёре, аманлыкчы адамла аланы кеслерине ийлешдирип, аманлыкчыны жолуна салыргыа кюреше эдиле. Аны амалтын НКВД, осуйлукъ органла ёксюз сабийлеге бек кыайгыра эдиле.

ОЛ ДУНИЯДА АНАМА НЕ ЖУУАП БЕРЛИК ЭДИМ

Бир кере эки эгешчигими да, кыарындашчыгымы да тас этерге аздан кыалган эдим. Энди аны хапарын айтайым...

Чыпчыкыла да жырлай, жылы жарык эрттенде сууукъ жер юйчюкюбюзден орамгыа чыгыбыз. Тёгерекде ырахатлыкъ, кыайгысыз болум. Бир заманда, кыайдан чыкды эсе да, бир эски жюк машина кыатыбызгыа жетип тохтады. Андан бир чырайлы, суйдюмлю тиширыу тышдю да, ышарып саламлашды, бизни бла орус тилде ариу сёлешип тебиреди. Мен анга жууукъ келдим, не излегинин билир акылы бла. Ол биягынынлай жылы ышарды, башымы сылада, ким бла жашагыаныбызны сорду. Тийишли, ачыкъ жууап тапмагыанында, чёгеледи да, сёлешгинин да тохтатмагыанлай, бизни атларыбызны, жылыбызны жазып тебиреди. Биз орус тилни кыолайсыз биле эдик, аны не айтханын иги ангыламай эдик. Алай болсада, Хусейн бла Мариямны сабий юйге кыоратыргыа, мени бла Муслиматны уа анабызны эгечине берирге суйгинин ангыладым. Мариямны жюрекчиги бир жукъ сезген болур эди, кычырыкъ этип, жияяп тебиреди. Тиширыу аны кыоюнуна алып, бир затла айтды, сора Хусейни да кыолундан тутуп, ол эски машина таба тебиреди. Аны кюбюрю уа тюрлю-тюрлю жылладагы сабийледен толу эди. Бизнича жазыкыла, ата-анасыз кыалган ач-жаланнгач насыпсызла. Аланы кёргенимде, мени жюрегими бир кыоркыуу кючледи, мадарсызлыкыдан кёзлериме жияямукыла урдула, санларымы кыалтырауукъ алды. Безгегим тутса тие эди манга аллай кыалтырауукъ. Не кюрешсем да, ол кыалтырауну тыялмадым. Бизге этилген сыйыннгысыз терслик эсима тышюп, кыолумдан жукъ келмегинин ангылап, тынгуолмеклик кючлеп, тузлу жияямукыла бетими жуудула. Алай а бу адамла бизни жазыкысынырла да, тынчылыкы кыоярла деген ышанмакылыкъ ёчюлмеген эди жюрегимде. Мен ол тиширыгыа: «Сиз алып кетсегиз, кыайдан табарыкыма? Аллах бла тилейме, кыоюгыз, мен кесим кыарарыкыма, жукъ керекли этерик туююлме», – деп жалындым.

Алай а мени сёзлерим, мени жалбаргыаным аны жюрегин эритмедди. Бюгюн, айхай да, аны ангылайма: бизни болумубузну кёрюп, ууакъ сабийлени ёлюмню кыолунда кыоюп кетерге кючю жетмей, бизни бир бирибизден айырыргыа оноу этген болур эди тиширыу. Алгыа Мариямны, ызы бла Хусейни машинаны кюбюрюне узатды. Анда олтургыан

ладан бир абадан кызычык Мариямны алып, кабинагъа жууугъурак олтуртду, Хусей арт жанында кълды. Шофёр бургъуч бла машинагъа от алдыра, манга кълун силкип, машинаны акъырын жолгъа жарашдырып, сюрюп тебиреди. Мен, симсиреп, бола тургъан ишге ийнаналмай, аны ызындан къарап турдум. Битеу дуня манга душманлык этгенча халда эдим. Машинаны кюбюрюнде баргъан ёксюз балачыккъла, аналарындан айырылгъан кюзучуккълача, мау-шау эте бара эдиле.

Мен алай тынч берип къяллык туююл эдим туугъан къарындашчыгъым бла эгешчигими бир тыш адамлагъа. Артда мен къайда изле-рикме аланы? Ол дуняда анама не жууап берлик эдим: «Къайдадыла?» – деп сорса.

Ызыма айланып къарагъанымда, чёгелеп, тобукъчукъларын къучакълап жилий тургъан Муслиматны кёрдюм. Олсагъатлай эс жыйып, анга: «Жилияма, мен аланы юйге къайтармай къяорык туююлме», – деп, полуторканы ызындан мыллык атдым.

Хырылдап, солууум тыйыла чабама. Хусей, машинаны кюбюрюнден манга къарап, жилип барады. Мени насыбыма, машина, чархлары жумушакъ къумгъа бата, акъыртын сюркеледи. Биринчи тикге жетип, ол андан да акъыртын болгъанында, мен, аны ызындан жетип, Хусейни, тартып, жерге атдым. Ол чарх ызгъа тюшгенинде, аны юсюне жатып, киши эслемесин деп, кесим бла жапдым. Машина бир кесек узайгъанында, Хусейге: «Къамишледе бугъун», – деп, дагъыда Мариямны къутхырыгъа машинаны ызындан чапдым. Кабинада олтургъанла кертиси да бизни эслемедилеми огъесе жазыксыныпмы этдиле да, тохтап кюрешмедиле. Мариямны да алдым машинадан. Мариям, кълтырап: «Хызыр, сен бу жолдан сора бизни кишиге бере турма да... Ачдан ёлсек, бирге ёлюрбюз да кълалырбыз... Анабызны къатында кълбырда жатарбыз да кълалырбыз... – деп жилий эди. Мен да, тыхсып, эгешчигим бла къарындашчыгъымы къяюнума кысып: «Бу жолдан сора мен сизни кишиге берлик туююлме... – деп, тёзалмай, жилий эдим.

АНАМЫ ЭГЕЧИНЕ КЕТГЕНИБИЗ

Ючюбюз да юйге къайтханыбызда, бизни къяуанчыбызны учукъыйыры жокъ эди. Ол кюнню ингиринде окъуна бир жаш бла бир тиширыу, анамы эгечи Супиятны эрини жууукълары болур эдиле дейме, арба бла келдиле. Ала эрлай бизни хапчукларыбызны арбагъа атдыла да, кълалыры эсе да тебиредик. Тиширыу, сейир болуп: «Сиз бу кюннге дери кълалы сау жеталгъансыз?» – деп сорду.

Ол жаш бла тиширыу къарачайча сёлеше эдиле, ол себепден биз алагъа ышанып, ырахатланып, ала бла кетерге ыразы болгъан эдик. Къоркъууладан къутулгъаныбызны сезип, биз, сау кюнню узунуна сынагъаныбыз татыгъан сабийле, эрлай жукълагъан эдик. Жолда да комендант патруль, башха ишекли адам тюбемей, ариу барабыз. Кече, кёзге тюртгенни кёрмезча, къарангыды. Арбачы жаш элледен башха жолла

бла атланы таукел сюреди. Ишексиз, биринчи кере толтура болмаз эди аллай таша ишлени.

Эртгенблагъа биз Супиятлагъа жетдик. Келгенлей, ол бизни ашатыт жатдырды. Бизни алып келгенле бизни Супиятны къолуна берип, алайдан тас болгъан эдиле да, аланы артда кёрмедик. Биз алагъа таза бюрекден ыразы болдукъ, Аллах алагъа саулукъ-эсенлик берсин.

Супият Къыбыла Къзаха областны «Пахта-Арал» совхозунда жашай эди. Былайда, адам аз къымылдагъан жерде, хауа болум тапсыз эди, къарачайлыла Кавказда жашагъан жерге чыртда ушамай эди.

Былайда асламысында мамукъ ёсдюрюп тургъандыла. Супиятны саулугъу къолайсыз болгъаны амалтын бу тукъум ауур иш анга къыйын тие эди. Болсада кече-кюн да мамукъ бахчадан чыкъмай эди. Аны эки гитче къызчыгъы бар эди, баш иеси да, бизни атабызча, урушда эди. Анга да, бизге да болушур адам жокъ эди.

Биз барыбыз да бирге жашагъаныбызгъа мен бек къууанама. Муслимат бла мен школга бюрюйбюз. Сабий юйге алабыз деп, энди киши келлик туююлдю.

Мен школну бек сую эдим. Мени бла бир классха бюрюгенлени жыллары менден гитче эдиле. Алай болсада, ала окъуй-жаза да биле эдиле. Билимни бизге къзаха тилде бердиле. Устаз, мени окъургъа итингеними кёрюп, тири, халал сабийге санап, бир-бирледе къалгъанлагъа юлгоге тутады.

Школ гитчечикди, талай кабинет бла тёрт класс бардыла. Китапла жетишмейдиле. Жазаргъа къагъыт жокъду. Эски газетлеге, картон къагъытлагъа жазабыз.

Супият бизге не жаны бла да болушургъа бюрешгенди, кесини сабийлеринден айырмагъанды. Барыбыз да эки бёлмечикге сыйынып тура эдик. Биз аны бек сую эдик, ол анабызгъа ушай эди. Мен да къолумдан келгенича анга болушургъа бюрешгенме. Эшикде ашаргъа жарулу жукъ тапсам, юйге ташыгъанма. Школдан чыкъгъандан сора, кесимден тамата жашчыкъла бла сабан тюзледе ишлет тургъанма.

Бир жол да, ашарыгъыбыз тауусулуп къалгъанында, бир бахчагъа кирип, жерден урлукъну къазып келип, кесимден гитчелени тойдургъанма. Сабийлени сютден тойдуруп ючюн, кимлени эсе да къойларын да саугъанма. Ашаргъа жарулу хансланы тамырларын къазып, юйге келтирип, барыбыз да ашап тургъанбыз. Мамукъну жмыхын да суююп ашай эдик.

Бир кере уа бир юйдеги талай айны атылып тургъан ат башны табып, биширип ашагъан эди. Бу тукъум ашарыкъ ашагъан миллетни саулугъу бек къолайсыз эди, кёплени къарынлары кёбюп, ичлери ётюп, палахха къала эдиле, ёлгенле кёп эдиле. Быланы барысын да эсима тюшюрсем, жаныбыз къалай да сау къалгъанды деригим келеди.

Бир кесекден биз къзаха ангылап башладыкъ. Тенглерибиз, шухларыбыз да болдула. Бизнича кёчюрюлген башха миллетле бла бирге биз уллу илипин къаза эдик. Аны топурагъын, арбалагъа къуюп, ташый

эдик. Тиширыула, къартла да кече-кюн демей ишлей эдиле. Мен таймаздан, жаныбызны кечиндирирча, бир ишчик табалсам деп, сагъыш этгенлей турама. Болушур адам болмагъанын ангылайма. Мен отха жарулу сабахланы жыйып, аланы бир бирлерине эшип, учуз сатама.

Эр кишиле фронтдан къайтып башлагъанларында, жашау мажалгъа айланды.

Биз да атабыз келлик болур деп, кѣп сакъладыкъ, алай а ол келмеди. Ол урушда башсыз болуп къалгъанды. Ол себепден, сау болур деп, умут этген эдик, алай а ол ызына къайтмады. Аталары сау-эсен къайтханланы юйлеринде той-оюн этиледи. Супиятны баш иеси да къазауатдан къайтмады, аны къарындашы былагъа ие болгъан эди. Супиятны сабийлери анга, аталарыча кѣрюп, бек къууандыла, ол алагъа саугъала да алып келген эди. Аны биз артдан билген эдик. Биз алагъа бек сукълана эдик, атабыз урушдан къайтмай къалгъанына къыйналып, жашыртын жилий эдик. Дунияда тюзлюк нек жокъду деп, сагъыш эте эдим мен. Анабыз ёлдю, атабыз къазауатдан къайтмады, биз кишиге керек туююлбюз. Бир-бирледе ёллюгюм келе эди. Ол дуняда иги болурму деп сагъыш эте эдим. Ёлсем, атама-анама тюберик болурма. Бизге бу дуняда къалай къыйын болгъанын алагъа айтырма деп, ичимден сагъыш эте эдим. Мен атама повестканы нек берген эдим деп сокъурана эдим. Повестканы алып, къошха бармасам, сау къаллыкъ болур эди деп кюйгенлей тура эдим.

АБАЙ АППА

Эсимдеди, бир жол бир гитчерек чатырны къаты бла озуп бара, аны жанында юзгереди кѣп къозуну эслейме. Жуугъуракъ барып, ол сейир къозучукълагъа къарап, кирпич къакъмай, сабий акъылым татлы сагъышлагъа бѣленеди. «Эх, ала меникиле болуп къалсала, кютюп айланырыкъ эдим, аш берлик эдим, суу ичирлик эдим, ол сагъатда уа этибиз, сютюбюз да боллукъ эдиле». Ач бѣрю балача къарайма алагъа, ала уа керпесленип ойнайдыла, ары-бери чабадыла, жигейчиклерин къымылдатадып, аналарын эмедиле. Къарт-Журтда къой сюрюуюбюзню эсиме тюшореме. Къуйрукълу къарачай къойла. Бир къауумла къуйрукъларын жюрюталмасала, атам Юзейир чархчыкъла салыучу эди. Къуйругъу асыры женггенден ал аякълары кѣтюрюлген эте эдиле...

Чатырдан бир уллайгъан киши чыгып, мени таба атлады. Къатыма жетерге, гуппур сыртын тюзетирге кюреше:

– Эй, бала, бош нек сюелесе, манга болушсанг а, – деди къазах тилде.

– Не этерге керекди? – деп сорама.

– Къозуланы къойладан айырыргъа керек эди.

Къойчуну маскесича, сюрюуюн ары-бери юркюте, къозуланы бирем-бирем тутаргъа дыгалас этеме. Ахыры къозуланы энчи жыйгъаныбызда, къарт къозлагъан къойланы саууп, сютлерин алайда ыргъакъгъа тагъылып тургъан уллу челекге жыйды.

Саууп бошагъанлай, мен къозуланы къойлагъа бошладым. Ала, тѣзюмсюз макъыра, аналарына мыллык атдыла. Къартха иги болушуп, аны къуандыргъанча кѣзюме кѣрюндю.

Чатыргъа кирди.

– Тѣрге олтур, – деп, таягъы бла кийизни кѣргюзтдю да:

– Бу кийиз юйню сен къонагъыса, – деди.

Сора къонакъбай, жерге бир башха кийизчикни жайып, тепси къуруп, мени ашаргъа чакъырды. Туурамда олтуруп, къарт бир хапарны айтады. Мен билген сѣзле кѣп тюбегенликге, тилин хазна ангылаялмайма. Ол а мени толу ангылап баргъаннга ушатдым – айхай да, бир бирине жууукъ тиллени жюрютебиз. Мен да кесими юсюмден анга хапар айтдым.

Алай бла экибиз танышдыкъ. Аппаны аты Абайды, мени атымы уа ол былай кѣргенлей да соргъан эди.

Бизни халкъны, аны къыйын жазыууну юсюнден, эшта, ол эшитген болур да, аны ючюн сюеди манга болушургъа деген акъыл келеди башыма.

«Къыдыр бала (Хызыр дегенлигиди), мени бла ишлерикмисе, къозуланы кютерикмисе?» – деп сорду ол ушагъыбызны ахырында. Мен, сагъыш да этмегенлей, «хо» дедим, алай а окъууума да жюрюгеним себепли, бѣлмей ишлеп туруп мадарым болмагъанын да билдирдим. «Аны оноун табыча этербиз», – дегенни айтды ол, ышарып. «Болсун», – деп, къол тутдукъ.

Бир кесекни тынгылап туруп:

– Алай эсе, тамбла дерслерингден сора мен сени сакълайма. Кел да, ишле да башла. Аякъ алышынгы кѣрейик, – деп, къолума ѣтмек да, шекер кесек да тутдуруп ашырды. Юйде мени аллыма къарагъан адамларымы сыйларгъа ашыгъа, къууанч тыпырлы болуп, чабып кетдим.

Абай аппа тамам ачыкъ, жарыкъ, огъурлу адамча кѣрюндю кѣзюме, аны бла шуѣх боллугъум, болушуругъум келди. Ол угъай эсенг, бизни эт адамларыбыздан эсе да, ол манга жууукъ болур деген бир сезим тууду къайда эсе да жюрегими теренинде.

Аны бла бирге Абай аппаны мени къарт аталарыма ушамагъан бир тюрлю сыфаты бар эди: узун жукъа сакъалчыгъы, сарыракъ, тѣгерек сыйдам бети, хыйла, къысыкъ кѣзлери. Къуру ышарып тургъанча кѣрюннген бет тюрсюннуден бир тукъум бир жылыу ура эди.

Жюрегим ахшы умутладан толуп, къанатла битгенча болуп, ол кюн юйге учунуп къайтхан эдим. Алай башланган эди урунуу жолум.

Къозуланы кече кютерге керек бола эди. Жукълап, сюрюуюмю тас этмез ючюн, узун жыжымчыкъны бир къыйырын къолума, ол бир къыйырын бир къозуну аягъына байлаучу эдим. Къозула арлакъ кете башлагъанларын жыжымчыкъ билдиргенлей, теке къалкъыудан терк аязып къалыучу эдим. Алай бла танг атдыра эдим. Эрттенбла уа Абай аппа къойланы сауа эди да, мен, жылы сютчюкню чапханлай юйге сабийлеге жетдирип, школгъа кете эдим.

Абай аппа бла мен иги шуёхла болдукъ. Аны кызы, туудукълары, жууугъу-тенги бар эдиле, алай а мени да кесини жашыча кёре эди. Юй бийчеси эртте ауушхан эди, кызы юйдегиси бла башха элде жашай эди. Ёмюрю сюрюучю болуп ишлегенди ол, жаныуарны, малны, бютюнда бек тюеле бла атланы бек сые эди. Жаш заманында Абай жылкычы болганды. Эмилик атланы юйретгенини, кёкпар тартыргъа бек суюгенини юсюнден кёп хапар айтычу эди.

Ким биле эди, кесим мында жетген жаш болуп, Орта Азияны халкъларында бурундан келген ол ат оюнну – ётгюрлени, жигитлени оюнуна тергелген кыйын оюнну – устасы болуп кьаллыгъымы. Сёз ючюн, Къыбыла Къзахстан областны эл мюлке урунганларыны арасында, айып этмегиз, эм кючлюлени бирине саналгъан заманым бар эди. Къзахлыла, кыргъызлыла окъуна хорларыгъымы билип, мени эришиуге кьошулуругъуму суюмеучю эдиле. Артда партияны райкомуну биринчи секретарыны ёчю ючюн бардырылгъан чариште кишини алгъа жибермей, «Абсолютный победитель» деген атха ие болгъан эдим.

Алай болсада, ол затла артда боллукъ эдиле.

КЪАРАКЪУРТ

Бир жол мен Абай аппаны кьаты кьоркьгъан кычырыгъын эшитип, аны кийиз «куркасына» чабып кирдим. Ол, эки кьолу бла аягъыны балтырын тутуп, кьалтырай-титирей: «Аны табаргъа керекди. Эй, балам, кьурт, кьурт, кьурт, изле аны!» – дей эди. Мен, тобукъланып, не излегеними да билмегенлей, излеп башладым. Бир кесекден кийизни тюбюнде жарты эзилген, бир жийиргенчли губуну – кьаракъуртну – тапдым. Мен аны таякъ бла эзип ёлтюрюрге башлагъанлай: «Ёлтюрме, алайда жипчикни ал да манга бер!» – деди кьарт.

Мен тегерегиме кьарадым да, халыгъа ушаш бир затны бердим. Ол аны алды да, ариу кюрме этип, жарты ёлген губуну аягъына илиндирди. Халыны бирси учун туюреуючге такъды, сора манга: «Муну ма ары илиндир!» – деп, «курканы» баш жанын кёргюзтдю. Мен ол айтханча этдим.

Кьартны кьарыусуз бола баргъанын кёрдюм. Ол сыртындан ауду да, ынычхап башлады. Бир кесекден терлеп, юсуне суу кьуюлгъанча болду.

Мен, «куркадан» чабып чыгъып, болушургъа адамланы чакъырып башладым. Кьатыбыз бла озуп баргъан эки киши, иш тапсыз болгъанын ангылап, эрлай «куркагъа» чабып кирдиле да, не эсе да бир мадарла этип башладыла. Кьартны кьаракъурт кьапахан жарасын кюйдюрген эте болур эдиле дейме. Сора бири фельдшерге чапды. Аллахха шукур, бары да бирге кюрешип, Аллахны кючю бла Абай аппаны сау кьалдырдыла. Ингир ала аны жууукълары келдиле да, мен ала бла танышдым.

Абай аппа, сау болуп, жюрюй башлагъанында, мени «куркасына» чакъырды да, ол мен ёргеде такъгъан кьаракъуртну кёргюзтдю. Кьурт кьатып тура эди. Кьарт Абай: «Сен аны ары такъмасанг, аны

къалай къыйналгъанын кѳрмесем, мен ёллюк эдим. Алай бла сен мени къутхардын, ай балам!» – дей, ышарыучусуча, хыйларакъ, жарыкъ ышарды.

АБАЙ АППАГЪА АХЫР КЕРЕ ТЮБЕГЕНИМ

Бир жол сабан ишден тамам арып келе, иги шуёхум Абай аппагъа къайтыргъа оноу этдим.

Аны эски кийиз ююю биягъынлай элни къыйырында тура эди. Учу-къыйыры болмагъан къазах тюзле алайдан къол аяздача кѳроне эдиле. Анда-мында жокку-жокку ёсген саксаул юлкуюле бла ачы къыз-гъалтакъла (къызыл шах-шахла) болмасала, алайда кѳзге илинирча зат жокъ эди. Къартлыгъы женгнген Абайны энди къойчулукъ бла кюрешир къарыуу къалмагъаны амалтын алайдагъы базны ичи бош эди. Былайда къозуланы къойладан айырып кюрешуучю кюнлерибизни эсге тюшюре, тансыкълай, бир азны сюелип туруп, кийиз юй таба атладым. Ичине кирирге эркинлик сора, Абайны атын айтып къычыргъанымда, орта жыл санлы бир тиширыу чыкъды. Женгил-женгил келип, къартны юй жумушуна болушуучю тиширыуну таныдым. Аны аты Айбану эди. Унутмагъан эсем, ол анга келин бола эди, къарт бла бирге тургъан къарындашыны юй бийчеси эди. Андан эсе, жууукъ адамларындан, тап кесини къызындан окъуна, Абай аллай бир хатер кѳрмей эди. Ол мени танып къычакълады, юйге киргизди да: «Аллай бир заманны келмей нек турдунг, жашчыкъ?» – деп эркелетди. Кеси жанындан хапар айта, къууанырча зат бизде да азды деген магъанада къолун силкди.

– Къарт бек ауруйду тѳшекге тюшгенди, – деди, аллымда юйге кирип бара. Сора босагъадан атлагъанлай, ауазын жарыкъ этерге кюрешип:

– Абай аке, къарачы къаллай къонакъ алып келеме. Хызыр шуёхунг келгенди бизге. Ёсгенди кеси да, башыбыздан энишге къарагъанды. Тюнене сау ингирни аны сагъынып турдунг ушайды. Бусагъат сизге бир жукъ къапдырайым, маш палауум да, айраным да барды... – деди.

Абай аппа, онг къабыргъасыдан жатып, къабыргъагъа къарап тура эди. Къачан эсе да аны къапхан къаракъурт губуну ёлтюрюп, мен халы бла тагъып къойгъан жерчикде эдиле аны кѳзлери. Мутхуз къарамы ёчюлюрге жетип тургъанча эди. Аллыма атлап, къартны энишге ийилип къычакълагъанымда, боонумдан къаты къысып, ышарыргъа кюрешип, сабыр ауазы бла былай айтды:

– Эй, Къыдыр балам, ёмюрюмю ахырына жетдим. Мен бек сейир жашауну жашагъанма...

– Абай аппа, энтта жашарыкъсыз, экибиз алыкъын ат белинде кѳп жортурукъбуз, – дедим мен да, аны кѳлнѳн жапсарыргъа кюреше.

Мутхуз, алай а акъыллы къарамы бла бетими сылай:

– Алай тюйюлдо, ай балам... Хар нени да кесини заманы болады. Аллах Утагъала бизден оноу сормайды, Кеси биледи нени да. Мени ёлюрюмю излемегенинги ангылайма. Алай а биз, суюсек-суюмесек да, ёлмю

дегенинг ол хакъды. Санга, манга да игиси – керти дунягъа ийманым, сыйым бла барсам тийишлиди. Жаным анда ырахат болур. Сен алыкъын жашса, битеу жашауунг алынгдады. Бала, сен кѳрген азап талай адамгъа да кѳплюк этерикди. Мындан ары сени къадарынг тюзелип, жашауунг бек дамлы, сейир болуруна мен ышанама. Сен Ата журтунга къайтмай къаллыкъ туйюлсе. Ёсюп жетип, халкъынга жарар кюнлеринг кѳп болурла, Аллах айтса. Менича терен къартлыкъгъа жетип, туудукъларынгы тобугъунга алсанг, олсагъатда ангыларыкъса мени. Жетип келген жаш къауумгъа жол къоя, Аллахны буйругъу бла керти дунягъа заманында кетгенден игиси жокъду. Ол жашауну жоругъуду, андан кеталлыкъ туйюлсе. Бир кюн ёлюп къалсам, манга къыйналмасса, жаным. Билип къал, анда – кѳкледе – сени ананга тюбесем, къаллай аламан жаш болгъанынгы, керти эр кишича кесинден гитчелеге къайгъырып кюрешигенинги айтмай къоярыкъ туйюлме. Энтта айтама, къоркъмасса, жилигъан да этмезсе, ёлсем. Мудахлыкъны хорлап, тап къууанган окъуна этерсе. Къартла кете, сабийле тууа баргъаны – ол къууанырча затды. Къартха мындан ары ёлюмден сора жукъ къалмайды. Къыдыр балам, сен Аллахдан тиле, биз жаннетледе тюбеширча. Мен юйретгенча дууа эт, мен юйретген суураланы окъу, эр киши бол.

Энтта бир затны эсинге алып къой: ёмюрде сыйынгы тюшюрме, намысны сакълагъанлай тур. Жашауда тыйгъычлагъа тюртюлгенлей, жунчуп къалма, тюнгюлюп тохтама – ол гюняхды. Хар неге кимден да юйрен, алай а биреуге ушаргъа итинме, кесинглей къал. Миллетинги суй, жуукънун-тенгни багъалат, къуру къатларында бол. Тюзлюк хорлап, тамбласында къарачайлыланы журтугъузгъа Кавказгъа къайтарсала, сен сагъыш эте турмай, кетип къал. Мында не аламан болса да, ызынга бурулуп къарама. Хар миллетни, хар адамны журту, туугъан жери бирди. Аны сатаргъа неда къарт тюени атханча атып кетерге болмайды.

Къыдыр, сен мени эм жууукъ адамымса, жашыма санайма сени. Эсингде болсун, кесинг насыплы болур ючюн, биреуню насыплы этерге керексе. Бюгюн манга келдинг да, мени насыплы этдинг. Бек къууандым, къартны унутмагъанынг ючюн. Кѳп турмай туудукъларым келирге керекдиле, тансыкъ болуп алларына къарап турама. Сау бол, келгенинг ючюн, Къыдыр балам», – деди Абай аппа.

Къартха къарап туруп, жазыкъсындым. Жюрегим такъыр болуп, кѳзюме жилимукъ урду. Аны сѳзлери ахыр сѳзлеча, осуятча, кеси кесини жилиуун этгенча эшитиле эдиле манга.

Келини Айбануну босагъадан аглагъан тауушу ушагъыбызны бузду. Бизни кѳргенлей, жарып, жылы ышаргъанында, аны тѳгерек бети сабий таурух китапдагъы кюннге ушады.

– Ай, мени багъалы жигитлерим, сиз алгъа бир иги ашагъыз да, арта ушакъ этерсиз... – деди да, сора къарамын менден къартха кѳчюре: «Абай аппа, сабийни алай нек къоркъутханса, бети кетип турады. Хар не да иги боллукъду. Бусагъатда мажалса да кесинг да? Хызыр бла сен

алыктын мамукьда канар машокланы ташырыкьсыз. Кертда деп жарсып кьалма! – деди.

Кьарт, эрлай болумну ангылап, манга ышарып, айтды:

– Аша, балам, аша. Кюнорта азыкьдан иги кьапханма да, бусагьатда ашарыгьым келмейди.

Мен ач эдим, алай а тамагьымдан аш барыргьа унамай эди. Кьарт бла ушагьыбыз жюрегими кьайгьылы этип, сау кюнню иссиде ишлеп арыгьаным да анга кьошулуп, амырым тутмагьанча кьроне болур эдим. Абай аппа ёлюп, энтта бир багьалы адамымы тас этгенча кьрөндю кёзюме. Сора жукьудан уянганча, ол сагьышдан айырылып, тюз аллымда: «Аша, Кьыдыр бала, аша», – дей тургьан кьартны кьргенимде, аман сагьышла башыма жюрегим кьыйналгьандан келгенлерин ангылап, кьууандым.

Абай аппа, мени кьоркьутханын ангылап, иш этип ышарыргьа кьорешди, тап аны бла да кьалмай, алгьын этиучюсюча, эки аягьын чалдишдирип, кийизге олтурду.

– Кьыйналма аллай бир, мен сау боллукьма. Биз экибиз алыкьын ат белинде кёп жюрюрюкьбюз. Эсингдемиди ат иерде олтурургьа мен сени кьалай юйретгеним. Биринчи нени билирге керекди? Ат иерни юсюнде кесинги тюз тута билирге, ат бла бир болуп, бир затча кьрөнюрге керекди. Жыгьылыргьа аз кьала, ат юсюнде ары бла бери женге баргьан атлыланы бир-бирде эслеучюме. Ала кеслери да кьыйналадыла, атны да кьыйнайдыла, – деди кьарт, сёзню бир жанына бурургьа излей.

Алай а мен, сабийлик этип, болумну иги ангылап бошамай, олсагьатлай кьобуп, кьартны эшик аллында жюрюрюгюн излеп тохтадым. Кьарт женгил сау болуп кьаллыкьды деген сабий акьыл бла этгенлигим эди алай.

– Абай аппа, орамгьа чыгьып, бир кесек жюрюрюмю эдик? – дедим. Абай да:

– Чыгьайыкь, – деп, сабыр жууап берди, алай а, жатып, кёзлерин кьысып, тынгылады.

– Сен солу, артдаракь чыгьарбыз... – деп, ушакьны тохтатмазгьа кьорешдим.

– Болсун, жашчыгьым, алай этербиз, – деп шыбырдады да, узун тынгылаугьа кёчдю.

Мен кетип кьалалмай, кёп олтурдум. Ичинден бир дууаланы окьуй, Абай аппа кьолуму сылап турду да, жукьлап кьалды.

Айбану, сёзге кьошулмай, арлакьда олтуруп, чындай, башха зат эсе да, жюн иш бла кьореше эди. Кьартны кьалкьыгьанын кьргенинде, кьол ишин алай салып, кьатыма келип:

– Санга да жер этейим, арыгьанса кесинг да, мында кьалып кетерми эдинг? – деп сорду.

– Угьай, барыргьа керекме, сабийле ачдыла, – деп, мен ёрге турдум.

– Ма алайды, балам. Этер мадар жокьду, жыл жетсе. Ол угьай эсенг, биз да кьарт болгьанбыз. Эсимдеди Абай аппаны мени тоюмда тепсе-

гени, ойнагъаны. Олсагъатда окъуна жууукъларыбызны ичинде жылы бла барындан да тамата эди. Бусагъатда уа иги танг къарт болгъанды. Барыбыз да бек сюебиз аны... – деди Айбану.

«Ахшы кечели», – деп, кетерге тебиредим, алай къартны жукъусун бѣлмез ючюн, уятмадым. Кийиз юйден чыкыгъанлай, Айбану манга къапдырыргъа деп, бир затланы къагъытха чулгъап, ызымдан чыгъарды. Мен, аны къолундан тутуп, тохтата:

– Угъай, андан эсе, мен сизни сыйлайым, къарагъыз къаллай бир нартох унум барды, – деп, чатырны эшигинден кирген жерде къойгъан хуржунумдан бир кесек къуяуп бердим. Ол, бек къууанып:

– Ма энди къартха мажальыракъ аш бир къапдырайым ансы, жазыкъны къуру бишген машха таяндырып къойгъанбыз. Ёз тутарча ашыбыз жокъду. Бек сау бол, бала! – деди.

Кеч болуп, адам аякъ тыннган заман эди. Толгъан айны кюмюш жарыгъы тѣгерекге чомарт тѣюле эди. Кюндюзгю иссиликден суууп къалмагъан жерни эки аягъым бла сезе бара эдим жолда.

Ахыры юйге жетдим. Сабийле жукълап тура эдиле. Муслимат, шыхыртха уянып, къайгъылы болуп, сорду:

– Оти, къайда эдинг? Биз къоркъуп турдукъ.

Мен, къайда болгъанымы айтып, аны кѣлюн басдым. Экибиз да, эрлай тылы басып, нартох гюттючюкле этип, сууда биширдик. Муслимат аладан къабып, жатып жукълады. Гитчелени уятып айланмадыкъ – танг атаргъа кѣп къалмагъан эди. Кесим да ашаргъа соймедим, нек десенг, юйге жыйылгъанымда ангылагъан эдим, къусарыгъым келип, санларым къызып, бир къужур халгъа тюшюп тургъанымы. Къайры кирирге билмей, эм ахырында эшик аллына чыкъдым. Анда да хауа жетмей, бир кесекни ары-бери жюрюп турдум. Кюйюп-бишип, къарыусуздан-къарыусуз болуп барама, эс ташлайма деп да къоркъама. Тап алай окъуна болду, жугъуму билмей, жерге жыгъылдым. Ким эсе да мылы буштукъ бла мангылайымы сюрте тургъанына уяндым. Кесим да палтон жаулукъгъа чулгъанып, медпунктда ундурукъда жатып тура эдим. Мени кѣтюрюп, бери къолларында алып келген эр кишиге фельдшер: «Жаймашуакъ соккы (башына кюн чапханды – авт.)», – деп ангылатханын эшитдим. Кѣзлерими ачханымы кѣрюп:

– Эй, къарачай бала, кюн тюбюнде кѣп нек турдунг? «Къажет берик кийиндир» (бѣрк киерге керекди да – авт.), – деди ол.

Жууап къайтарыргъа къарыуум жокъ эди. Жангыз Абай аппаны: «Ёлсем, анда ананга тюберикме», – деген сѣзлерин болмаса, эсиме жукъну тюшюралмай эдим. Ары женгилирек ёлюп къалсам, анда анама кесим тюбеп, кѣкюрегине къысылып, ол да жумушакъ къоллары бла, къанатлы баласын къанатлары бла жапханча, мени бу къыйынлыкълардан бугъундурууна термиле эдим. Сабий аркъама жюкленген ауур жюкню тюбюнде быллай сагъышла мени жокълар ючюн къалмай эдиле.

Алай а жашаугъа Аллах берген суймеклик, баш сакълау дыгалас, андан да бек гитче эгешчиклерим бла къарындашчыгъымы манга аманат

болуп тургъанлары тыя эдиле ол асылыкъдан, жазыу салгъан чалдыу-лагъа къарамай, алгъа барыргъа кюч-къарыу бере эдиле. Ма бу жол да Аллах мени, къолума къарап тургъан гитчелерими да жазыкъсынды да, жанымы алмай сакълады.

Алай бла медпунктда эки кюнню жатдым. Фельдшер манга бир суусун дарманны ичире эди. Къара хансны тамырларындан этилген зат болур эди дейме, не да болсун, ол мени аякъ юсюне салды.

ДОМБРА

Бизден узакъ болмай бир чыгъармачы адам жашай эди. Аны аты Бейбут эди. Аны ююю бла мастерскоюна от тюшюп кюйгенлеринден сора, ол кесини юйдегиси бла бирге бери бир башха райондан кечгенди. Ол белгили къазах жазыучуну, шайырны, халкъ жырчыны туудугъуду деп, Бейбутну юсюнден алай айта эдиле. Аны къарт атасыны атына Чокъан дей болур эдиле дейме.

Къарт атасыча, Бейбут да назмула жаза эди, домбраны уста согъа эди, фахмулу тепсеучю эди. Бизни элге кечюп келгенинде, аны сохталары кеп болдула. Ол аланы домбра согъаргъа юйрете эди, элчилени да макъамлары бла, назмулары бла эмда башха чыгъармачылыкъ ишлери бла танышдыра эди. Бизни элде домбра согъа билгенле бары да согъаргъа ол закий артистден юйреннгендиле деп, чыртда аккыллы болмай айтыргъа боллукъ эди.

Бейбут кеси домбрала да ишлей эди. Андан домбра сатып алыргъа жер-жерден адамла келе эдиле. Ол аланы сатып, кесине гыржын кесек таба эди. Андан сора да Бейбут бизни элде, къоншу элде да байрам этиу ишлени бардыра эди. Ол керти да байрам адам эди, жарыкълыкъ, къууанч жая эди. Уллу-гитче да аны ючюн сую болур эдиле Бейбутну. Бейбут жырлап башлагъанлай, шыхыртсыз болуп, къараучула аны ариу ауазына тынгылай эдиле. Жашладан кеп адам, аланы ичинде мен да, Бейбутча, жырларгъа, домбра согъаргъа бек сую эдик. Мен талай жырны келден да биле эдим. Аланы къуру жырларгъа, сызгырыргъа да кюреше эдим, алай а, ай медет, мени не ауазым, не эшитген макъамымы алып къоярча, аллай фахмум жокъ эди. Халкъ айтханлай, къулагъымы айыу басхан болур эди.

Бир жолда мен, Бейбутча барып, домбра согъаргъа къалай бек сюйгеними, итингеними айтдым. Ол ышарды да: «Хызыр, сен согъаргъа керти алай бек сую эсенг, юйретирбиз, юйренирге итин ансы. Эм алгъа сени кесинги домбранг болургъа керекди, аны этерге мен болушурма, андан сора сени не билгенинге къарарбыз...» – деди.

Мен домбра ишлерге нюзюр этдим. Бир кюн Бейбут бла бирге агъач кесерге бардым. Акъ агъач юргени тёнгегин кесе, бутакъларын затларын ариулай, биз талай сагъатны олтурдукъ. Ишибизни да эте, Бейбут да манга тюрлю-тюрлю хапарла айта эди. Домбраны (эки къылы болгъан

кыыл кьобузну) юсюнден бурунгу кьазах хапарны айтханы мени ююрегиме сингип кьалгъан эди...

Бу эртте болгъанды – кыыл кьобуз тёрт кыылчыкылы болгъан заманлада. Бир жерде кьаты жүреккли, аяусуз бир уллу хан болгъанды Темучжин деп. Ол, уллу кьазауатла бардырып, кёп халкъланы кючлеп алгъанды. Аны Жучи деп тамата жашы болгъанды. Хан бек кьаты, гырыхы адам болгъанды. Аны ачыуланыуундан жаула угъай эсенг, кесини адамлары да кьоркьуп тургъандыла.

Бир кере аны суйген жашы Жучи уудан кьайтмай кьалгъанды да, хан тюзге кьуугъуннга атлыланы ийгенди. Ханны жашыны ёлгенин билгенлеринде, кьуугъунчула ханнга барып, хапар айтыргъа кьоркьуп, ызларына кьайтмагъандыла. Хан, ачыуланып, кесин ары-бери ургъанды, чапханды, дыгаласха кьалгъанды: «Кьаллай болса да, бир хапарчыкь келтиригиз жашны не болуп тургъанындан», – дегенди. Алай а, не кюрешсе да, хапар билалмагъанды. Ханны адамлары, аман хапар келтирип, башыбыз палахха кьалады деп кьоркьгъандан, бушуу этген ханнга тюзюн айтыргъа базмагъандыла.

Сора ол заманда ханнга кьарт назмучу келгенди. Кёп жылланы жашагъаны себепли, ол ёлюмден кьоркьмагъанды. Ийилип, ханнга салам берип: «О, дуняяны уллу ханы! Сени тюзлюгюнню чеги жокьду. Мени домбрама тынгыласанг, сен жашынгы хапарын билликсе...», – дегенди. Ханны ыразы болгъанча кёргенинде, сора домбраны согъуп, «сёлешдирип», бушуулу, мудах хапарны айтдырып тебирегенди. Домбрадан чыкьгъан ол макъам ханны жашы Жучини уугъа кьалай баргъанын, атып кийиклени бирин кьалай ургъанын, жаралы кьулан (тай), ачыудан кьутуруп, уучуну табаны бла уруп кьалай ёлтюргенин суратлап баргъанды. Чырмаулу ууну юсюнден хапар айтдыра, кёп заманны сокьгъанды жырчы кьарт домбрасын, кёп заманны тегюлгендиле кьатыжюрек ханны кёзлеринден да жилимукъла...

Сора кьарт хан жырчыгъа туююл, домбрагъа азап салыргъа буюргъанды. Домбраны юсюне чолпу бла кьызгъан кьоргъашинни кьуйгъандыла.

Домбра ынычхагъанды, сынсыгъанды, кыыллары ахыр кере зынгырдагъандыла. Тёрт кыылны экиси ачыгъанларына тёзалмай, юзюлгендиле. Андан бери домбраны кьуру эки кылы барды, алай ол энтта алгынча жырлайды...

Домбраны юсюнден кёп хапарла бардыла, бу да ол хапарланы бириди, – деди Бейбут, хапарын бошай.

Бейбутха тынгылагъан сейир эмда хайырлы эди хар нени ангыларгъа, артыксызда ишлей тургъан заманда. Сабийле бла бирге анга барып, биз, хар ким кьадалып, кесини домбрасын ишлеп кюреше эдик. Ол бизге ишден бош заманыбызда бир тюрлю, суйген затыбыз бла кюрешген кружокча эди.

Биз мастерскойгъа эчки, кьочхар чегилени келтире эдик, кепдирип, аладан кыыл кьобузгъа кылла эте эдик. Жукьгъа жарамазча, келиш-

мегенча кёрюннген кир чегиледен ариу макъамла чыгъаргъан кылла болгъанлары бек сейир эди.

Арадан ай чакълы бир заман озгъандан сора, ахырында биз мени домбрамы этип битдиргенибизде, Бейбут аны кьолуна алды: «Аман туююлдо, энди муну тюз согъулурча этерге керекди», – деп, бургъуш-чукъларын буруп башлады. Кылларыны таууш чыгъыуларын тюзетип, согъуп башлады. Аны бармаклары домбраны билегинде асыры женгил кымылдагъанларындан, мен аланы къайсысы къалайын басханларын эслеп баралмай эдим. Ол сокъгъан да, жырлагъан да эте эди. Сабийле бла бирге олтуруп, биз эсибиз кетип тынгылай эдик анга, ол фахмулу адамгъа.

Жырлап бошагъанында, ол инструментни манга узатды да, былай айтды:

– Хызыр, энди санга ишни эм азчыгъы къалады – согъаргъа юйренирге. Сени домбранг хазырды, тауушу игиди. Мен этгенлени араларында бу эм игилени бириди дерге боллукъду.

Билмейме, керти да алаймы эди, огъесе ол мени кёлюмю кётюрюп болушургъа деп, кётюртюпмю махтагъан эди, къалай-алай да, манга, сабийге, къууанч эди ол – мени домбрам ол ишлегенлени ичинде эм игилени бири болгъаны.

Бейбут бир талай макъамны домбрада къалай согъаргъа керек болгъанын кёргюзтюп кюрешди. Андан сора домбрамы кьолума алып, мен да ол этгенча этерге кюрешдим. Биринчи кере, айхай да, иги да дейсе, эталмадым. Алай а бу меники болмагъанын, музыка жаны бла ишим Крыловну «Музыкантла» чыгъармасында жигитлериникича болгъанын ангыладым. Бейбут мени кьулагъымы айыу басханын аллындан окъуна биле болур эди, алай а ол мени жүрегими кыйнамаз ючюн, манга аны айтмай кьойгъан болур эди. Бек адепли, жумушакъ адам эди.

Домбрамы мен юйге келтирдим да къабыргъагъа такъдым, артда уа аны бир фахмулу къазах жашчыкыгъа саугъагъа берген эдим. Аны юсюнден артда бир хапар айтырма...

МАДАК АННЯ

Мен санга айтыргъа суйген башха кыйынлыкъ а бизни юйдеги бла байламлы эди. Сен анангы аннясын, сени къарт аннянг Аминатны эсгерала болурмуса, биз анга Мадак дей эдик. Ол сен гитче заманда ёлген эди. Ол бизге кьонакыгъа келиучю эди, бек акъыллы, ариу, Аллахха бек ийнанган, дин ахлу тиширчу эди.

Мен аны сабырлыгъын, кимге да игилик излегинин, жумушакълыгъын, акъыллылыгъын бек жарата эдим. Ол ким бла да бир бирин ангылап къазанлаша эди. Жыл саны иги окъуна келсе да, аны эси мутхуз болмагъан акъыллы, алапат тиширчу эди. Мадак ання бла тюрлю-тюрлю затланы юсюнден ушакъ этген бек сейир эди. Сени къарт аннянги

школ окъуу болмагъанлыкъгъа, ол къыйын задачаланы, алгебра бла геометриядан эсеплени этала эди. Мен ол затны ангылаялмай, бек сейир-сине эдим. Мадак амманы адам хыйсапдан тышында болгъан фахмусу, кючлю жюрек сезими болгъанча кёрюне эди. Ол къарыусуз, ауруучу, назик амма болгъанлыкъгъа, кесини башхалагъа ушамагъан сейирлик жигит халиси бла сейирсиндириучю эди бизни.

Бир жол сени къарт атанг Кипкеланы Умар, бек сейирсинип, Орта Азияда кёчгюнчюлюкде этген бир ишини юсюнден хапар айтхан эди. Энди аны айтайым.

Арбагъа битеу хапчугубузну да жюклеп, ууакъ сабийлени да миндирип, чексиз кюу тюзледе сау эки кюнню барып турургъа керек болду. Бир жерде кече къалыргъа тохтадыкъ. Мен эрлай гитче куркачыкъны (кийиз юйчюкню) къурдум да, бизни юйдеги ары сыйындыкъ. Мадак амма тышында, ачыкъ кёкню тюбюнде, арбада жукъларгъа ыразы болду.

Эртгенбла, алыкъын бары да жукълап тургъан заманда, эртген намазны этип, олтуруп, мен мындан ары жолда къалай барлыгъыбызны сагъышын эте тура эдим. Билмей тургъанымлай, къарасам, мазаллы уу жилин, учхан жилин болур эди дейме, Мадак амма жукълагъан арбадан акъырын сюркелип тюшюп келе тура. Мен, эрлай таякъны сермеп алып, аны ёлтюрюрге арба таба тебиредим. Мадак аны кёрдю да:

– Умар, къой, бу жилиннга тийме, бу сау кечени мени къатымда жатып тургъанды, манга тиймегенди, къой, жашасын! – деди.

Болумну тапсыз кёрюп, ууакъ сабийлерибизге къайгъы этип, мен бек къоркъдум, бутларым къыйылыргъа аз къалдым. Жерге чёкдюм да, кёзбау этилгенча, къымылдаялгъан да эталмай, сюркелип кетип баргъан жилиннга къарап турдум. Ол узакъдан-узакъ кетип бара эди, кезиу-кезиу тохтап, башын кётюрюп, бизни таба буруп къарай эди, бизни бла саламлаша кетип баргъанча. Алай эте барып, къыйырсыз-чексиз тюзледе ташайып кетген эди, – деп, эсине тюшюре эди Умар хажи.

Аныча кёп хапарланы айтыучу эдиле Мадак амманы юсюнден.

Бир жол мен ишден къайтып келдим да, къарасам, Мадак амма арбазда терек тюбюнде шинтикчикге олтуруп, акъырын-акъырын минчакъ тарта тура эди. Артда ол минчакъланы мени анам Зулфрузгъа саугъагъа берген эди да, анам аланы энтта кесинде тутуп турады.

Мен Мадак аммагъа бардым да, саламлашыи, къучакъладым.

– Хызыр, жаным, не эте тураса? Жашым, жаным, сен бек иги адамса, халалса, мен къуруда санга да, сени сабийчиклеринге да тансыкъ болуп турама. Исламны ауазчыгъы къуру къулагъыма келгенлей турады. Ма кёремисе, бу таякъчыкъ ол сен сюрмелеген таякъчыкъды, бир бек тапчыкъды, женгилчикди. Мен муну къолумдан тюшюрмейме, аякъларым онгсуз болуп, сюелип туралмайма бусуз, – деди. – Сен ёксюзсе, атангдан, анангдан эртте айырылгъанса, алай а жюрегинги къыйнап, мудах болма, кесинги сабийлерингсиз къалсанг, андан да къыйынды. Бизге юлюшге быллай ачы жазыу жетгенди, жауубузгъа да тилемезча

быллай кюнлени. Хызыр, мени тюз ангыла, мен кеси ёмюрюмде та-
рыкъмагъанма кесими жашаумдан, ауурлукъларымы, къайгъыларымы
кишиге айтмагъанма. Сени жашауунг тынч болмагъанын билеме да,
манга да жашауда не сынауланы кёрюрге тюшгенин айтыргъа сюеме.

МАДАК АННЯНЫ АТАМА АЙТХАН ХАПАРЫ

Тёрт баламы къабыргъа къалай салгъанымы хапарын айтайым...
Жашым Мухаммат бла сени къайын ананг Байду сау кългъандыла.
Къазауатха дери биз курорт Тебердиде тау тюбюнде жашай эдик.
Алайыны аты Абайханланы хуторду. Мени атам Къочхарланы Къара-
мырза мени бек жаш заманымда Абайханланы Зекерияны жашы Идрис-
ге эрге бергенди. Аланы юйдегилери бек иги юйдеги эди – жумушакъ,
халал. Мен эрлай окъуна аланы бири кибик болуп кългъан эдим. Ала
мени бек сюе эдиле.

Бизге алты сабий туугъан эди. Эки жашчыкъ бла тёрт кызчыкъ :
Байду, Салих, Мухаммат, Зулихат, Кюлсюн, Ариу.

Абайханлары иги жашай эдиле, маллары, ырысхылары да кёп эди.
Совет власть келгенинде, алагъа кулак ат атап, зорлукъ бла болгъан мал-
ларын, ырысхыларын сыйырдыла. Курорт Тебердиде мени къарт анамы
атасы Абайханланы Идрис ишлеген юй бусагъатда да оюлмай турады.

1943 жыл, битеу къарачайлыланы барынча, бизни юйдегибизни да
Орта Азиягъа ашырып жибердиле. Мени баш ием Идрисни, къыралгъа
къаршчу оюмчуду, халкъны жауу деп, тутмакъгъа ашырып ийдиле да
ёлтюрдюле.

Сюргюнню заманлары бизни халкъыбызны барына да бек кыйын,
ауур жылла болгъан эдиле. Кёчгюнчюлюкню битеу ауурлугъун сен ке-
синги юсюнде сынагъанса, барын да менден эсе да, иги билесе. Мен
санга къуру Азияда кесими сабийлерими ёлюмден къалай сакълап сау
кълдыргъанымы, неге бек ачы сокъуранып кыйналгъанымы айтайым.
Алай а бизге ол ауур, кыйын сынаулагъа тёзерге къарыу бергени ючюн,
уллу Аллахха шукур этерге керекди къуруда.

Бизни, он чакълы кёчюрюлген юйдегини, Къыргызстаннга былай
элтгенлей, бир эски баракга салдыла. Аланы кёбюсю тиширыула бла
сабийле эдиле, сора юч къарт киши да. Ол къартла элчилеге ишлерге
жюрюп, алай бла бизге болушургъа кюреше эдиле.

Мени тамата жашым Салихге онюч жыл бола эди. Ол да къартла-
ны биргелерине ишлерге жюрюй эди. Бир кюн ишден бек ауруп келди
да, терк окъуна ёлоп кълды. Ол а, суусапдан тёзалмай, суу жыйылып
тургъан гитче кёл кибикден кир сууну ичген кёре эдим, таза суу табал-
май. Андан къарын ауруу тийип, терк ёлдо да кълды. Харипчик манга
болушургъа бир бек дыгалас эте эди. Ол кюн ингирде биз, юч тиширыу
болуп, аны юсюндеги кийимлери бла, тешиндирмегенлей, адет зат да
этмегенлей, асырадыкъ, айтыргъа, чунгургъа басдырдыкъ.

Мени жашчыгъымдан сора да сюргондегиледен кѣп сабий ѳле эди да, мени жашчыгъымы ѳлгени да, бола тургъан ишлени бири кибик, сансыз къалгъан иш болду.

Ѓлгенни асырагъан къарыуунгу алгъан ауур кюнден сора бек кыйналгъандан, мен кѣп заманны кѣз кысалмай, жукълялмай, ачы жилимукъларым кыуолуп турдула. Къызчыгъым Кюлсюн жукълялмай, ары-бери бурула тургъанын да сезе эдим. Ол манга бурулду да былай сорду:

– Анам, Салихни ѳлгенине сен бекми кыйналдың?

– Угъай, кыйналмадым, нек десенг, биз барыбыз да къачан болса да, ѳллюкбюз, ѳмюрлюк жашауда тубеширикбиз, анда анга игиди. Хайда, жанчыгъым, кѣзлеринги кыс да, жукъла да къал.

– Анам, мен а бек кыйналдым, ма мени былайым кюе тургъанча болады, – деп, мени кълуму кесини кѣкюрегине салды. – Мени суу ичеригим бек келеди, – деп тиледи Кюлсюн. Алай а хар ким бары да бек арыгъан эдиле да, кишини уятырыгъым келмей, анга былай айтдым:

– Къызчыгъым, бир кесек тѣзерге кюреш, кѣп турмай биз эрттен намазгъа къобарыкъбыз, мен санга суучукъ келтирirme. «Болсун», – деди да, ол ары жанына бурулду. Къуру бир керечик солууун тышына чыгъарды да, ѳлдю да къалды. Мени жюрегим аны олсагъатдан сезди, аны ары-бери кымылдатып, эс жыйдырыгъа кюрешдим, алай андан хайыр болмады, ол ѳлюп тура эди.

Мен Кюлсюнню кесиме къаты кысыдым да, анга да, жашчыгъыма да жилип башладым. Бираздан аны санчыкълары сууудула. Кесим бла ѳлген къызчыгъымы ортабызгъа жууургъанны салып, къызчыгъымы кыучагъымдан иймей турдум. Танг атханында, мен бушуууму юйдегими барына да билдирдим, аны Салихни къатында асырадыкъ.

Хызыр, ма алай, бир сутканы ичинде мен жашым бла къызчыгъымы къабыргъа салдым. Мадак амма, акъыртынчыкъ жилимукъларын сюрте, кесини бушуу хапарын айта эди.

Мен аны сѣзюн башха жанына бурургъа кюрешдим, алай ол жюрегинде жыйылып тургъан ачы бушууларын кимге болса да айтыргъа сюе болур эди да, аны сѣзюн бѳлмей, олтуруп, тынгылап турдум.

Талай замандан бизни юйдегибизни баракдан бѳлмени эшиги бирине ачылгъан эки бѳлмели юйчюкге кѣчюрдюле, – дей, хапарын андан ары айтды Мадак, – ол бѳлмелени биринде ары дери бир жыл саны келген узун бойлу тиширыу тургъан эди.

Аны бла биринчи кере танышханыбызлай окъуна, бизге тюрлю, огъурсуз, адамладан кенг турургъа излеген кылыгы болгъанча кѳрюннген эди. Бизни ары кѣчюрюлгенибизни сюймегени белгили эди. Жашар жерни биз кесибиз сайлап алмагъан эдик, берилгеннге ыразы болуп, кыуаннган эдик, орамда жашамайбыз деп.

Биринчи кече окъуна ол тиширыуну чыракъ жандырыргъа сирнек тартхан тауушуна уяндым. Сора ол гитче чемоданчыкъдан бичакъчыккыны алып, бизни бѳлме таба тебиреди. Ол кезиуде мен, бир тапсыз зат бола башлагъанын сезип, мени аякъ жанымда жатып тургъан Зулихатны

аягъым бла тюртдюм. Ол кьутсуз тиширыу бизни ундурукъну къатында полда жатып тургъан Байду бла Мухамматны юслерине келип сюелди. Мен кычырыкъ-хахай этерге сабийлени жанларын алып къояма деп къоркъдум да, ундурукъ кибикден терк тюшюп, ол тиширыуу сабийлеге хыянаты бола тебирегенлей, анга мыллыгымы атаргъа хазырландым. Сабийле тынгысыз халдан уяндыла. Зулихат а жилияды. Ол тиширыу ызына къайтды да кесини ундуругъуна олтурду. Бир талай замандан, сабийле тынч болгъанлай, ол дагъыда бизни таба тебиреди. Мен, сермешге хазырлана, эм гитче кызычгъым Ариуну кёкюрегимден айырдым. Ол а, эмчекден айырылгъанлай, кычырып башлады. Тиширыу нелени эсе да мурулдады да, юйден чыгып кетди. Экинчи кюн мен аны юсюнден къартлагъа хапар айтдым да, ала манга сабийлерим бла бир башха юйге кёчерге болушдула.

Артада уа мен ол тиширыуу маньяк болгъанын, бичакъ бла алайда жашагъанланы талай сабийлерин ёлтюрнгенин билдим. Аны, кесини бичагъын кесине сугъуп, ким эсе да ёлтюрнген эди да, ёлюгюн къабырлада тапхан эдиле.

Мени кыйынлыкъларым аны бла бошалып къалмадыла. Мен сабийлерими сау сакъларгъа не дыгалас этдим эсе да, ёлюмню ауузундан къутхаралмадым. Кёп турмай Зулихат бла Ариуну да къабырлада асырадым. Ала да, Салихча, къарын ауруудан ёлген эдиле.

Кесини бушуулу хапарын Мадак амма ол сёзле бла бошады.

ЖАНГЫ ЖЫЛ

Мен жашаумда аллай къарлы кышны кёрмеген эдим. Къалын къар талай кюнню жаууп турду, битеу жолланы куртла басдыла.

Къоншуларыбыз 1951 Жангы жылны байрамларгъа хазырлана эдиле. Бизни юйдегиде ол байрамны этген адет жокъ эди. Алай а бу жол не эсе да кесими гитчелериме жангыжыллыкъ тепси къурап, къууандырыргъа кёлюме келди.

Эрттенбла эрттерек, сабийле жукълап тургъанлай, базаргъа бардым да, къарыуума кёре, саугъачыкъла, тюрлю-тюрлю татлы затчыкъла алып, къууанып, ызыма къайтдым. Келсем, Хусей юйде жокъ.

– Къарындашыбыз къайдады? – деп сордум Муслиматха.

– Аны шуёхлары келдиле да, ала район аралыкъгъа, жангы жылгъы назыгъа, кетдиле, – деди Муслимат.

Мени кичи къарындашым район аралыкъгъа манга айтмай кетгенине мен къайгъылы болдум. Хусей, алкъын жаш сабийчик, сормай, юйден жукъгъа чыкъмаучу эди. Къара сен алагъа – жангы жылгъы назыгъа, район аралыкъгъа деп кёлюме келди.

– Хызыр, шо, Хусейге урушма, ол эрлай къайтыргъа сёз бергенди, байрамгъа барыргъа бек суйген эди да, мен анга жашчыкъла бла барыргъа къойгъан эдим. Ма кёрюрге, онеки сагъатха къайтырыкъды, – деп къошду сёзюне Муслимат.

– Охо, урушмазма. Алай а бу адамла ёрелеген байрам кюн юйде турса иги эди. Муслимат, мен сизге бек кьайгылы болуучуму сен билесе да. Майна Мариям да кеси аллына орамгъа ойнаргъа кетди да, ит кьапды. Кьоншула керюп, ол аман итни андан кыстамасала, кьалай боллукъ эди, бир айт...

Ол ит бла болгъан иш эсима тюшдю. Мариямгъа ол заманда жети жыл болгъан эди. Ол орамда айлана, иесиз, калак итге тюртюлюп кьалгъан эди да, ит аны кьапхан эди. Сора, мен ол итни ёлтюрюп, аны терисин сыдырып алып, Мариямны жарасына салып, сау этерге керек болгъан эдим.

Кьзахлыланы халкъда жюрюген багъыу мадарлары кёп эдиле. Адамны кьапхан уу губуну ёрге тагъып, аны кьалай ёлгенине кьарай эдиле, бирде уа ол кьапхан итни терисин сала эдиле жарагъа, бирде уа ол итни жюнюнден кесекни кюйдюрюп, аны ачыкъ жарагъа себе эдиле. Ит адамны кьапды эсе, аны амалсыз ёлтюрюп, терисин сыдырып алып, андан кесекни ол кьапхан жерине кьаплап салыргъа керекди деп, адетлери алайды. Алай этилсе, жара женгил сау болады, ол угъай, кьутургъан итни аурууу да ол адамгъа жукъмайды деучю эдиле.

Аллай багъыу мадарлагъа мен керти кёлум бла ийнанмай эдим, ууу ёлтюрюучю, кьарт Абайны кьапхан кьаракьурт губуну ёрге такъгъаным да да. Алай а мен тюз оюм эте болмаз эдим. Кьзахлыла, бурунгулу эмда акъылман халкъ, бек эрттеледен бери да чексиз кенг азия тюзледе кьауумла болуп жашап туруп, бу кьыйын табийгъатха кьанлары, жанлары бла да юйренип, жан сакълауда уллу сынам алып, бай халкъ медицина кьурагъандыла.

Ол жол, Мариямны ит кьапханында, мен бек ачыуланган эдим, халкъ дарманчылыкъгъа ийнанмагъаныма да кьарамай, мени гитче эгешчигими да, дагъыда талай сабийни да кьапхан огьурсуз, жийиргенчли итни дуккул-дуккул этерге хазыр эдим.

Ол огьурсуз итни табып ёлтюрюрге сау кюнню жартысын кьоратдым. Атып уруп ёлтюрюгенимде, ит буз тюбюне тюшдю, аны баргъан суу алып кетди. Суудан ит мыллыкны кючден-бутдан чыгъардым. Итни терисинден кесеклени ол ит кьапхан башха сабийлени да, Мариямны да жараларына салдыкъ. Кёп турмай, ала бары да сау болдула. «Сау болургъа буюрулгъан эсе, кьайсы медицина да болушады, алай тюйюл эсе, дарычы да болушмайды», – деп сёз барды.

Бу сагъышла мен эркинлик бермегенлей, юйден кетген Хусейге кьайгы этгеними эсимден кетералмай эдиле. «Мени кьарындашчыгъыма жукъ болгъандан, Аллах сакъласын», – деп, ичимден алай сагъыш эте эдим.

Ала не бла кетгендиле, ким бла? Район аралыкъгъа дери отуз километр чакълы бир барды. Ол алай узакъ бармаучу эди менсиз. Кесиме кёп тюрлю соруула бере эдим. Алагъа ышангылы жууап берирча адам а жокъ эди. Кеси кесиме кёл этерге кюреше эдим. Алай а ич кьоркьууум бла ангылашынмагъан кьайгы сезимим ёсгенден-ёсюп бара эдиле.

Билмей тургъанлай, къарасам, – Хусейни шуёху Азиз чабып келе тура, аны ызындан да – ким эсе да бир жашчыкъ. Ала манга жетгинчи да тэзалмай, кесим алларына чапдым.

– Хусей саумуду? – деп сордум, къоркъгъандан жан солуу эте.

– Хо, сауду, алай а аны трактор басханды, – деди Азиз.

Ол сёзле, аланы къужур магъаналары манга ангылашынмай эдиле. Асыры къоркъгъандан, мен эшитгеними магъанасын женгил ангылаялмадым. Былайда тракторну не иши барды, ол Хусейни къалай басарыкъды деп, кёлومه келди. Кесек эс жыйып, къарындашчыгъым сау болгъанын ангылап, эрлай секирип, атыма минип, бу сабийле чабып келген жанына чабып тебиредим. Базаргъа баргъан узакъ жолдан сора атым арыгъан эди да, къар басхан жолда женгил чабалмай, тамам къарыуун тауусду. Жолну жарымы чакълы бирге жетгенимде, алайда атылып тургъан гусеницалы тракторну кёрдюм. Бу мени къарындашымы басхан трактор эсе, аны неси къалгъан болур деп, кёлومه келди. Бир жанымдан къолу бла алай арыны кёргюзте тургъан эр кишини тауушу эшитилди. Ол къычырып не эсе да айтды да, мен аланы жууугъуракъда юйде болгъанларын ангыладым. Ол юйню табып барып, ары киргенимде, анда ундурукъда жатып тургъан къарындашымы кёрдюм. Къатында уа – аны тенглери бла тракторист киши. Тракторист, мени танып, мен жукъ да соргъунчу, къоркъа-къоркъа, не къалай болгъанын айтып башлады. Хусей а къыйналгъандан ауур ынычхап жата эди. Къанны тама тургъанына кёре, ала къанны тохтаталмагъандыла, аортагъа (жюрекни сол жанындан чыкъгъан уллу къан тамыргъа) заран жетгенди. Мен эрлай байлауаны тешдим барын да, аягъын тобугъундан ёргерекден бау бла къаты тартып байладым. Мен кёргеннге аякъ дерге да къыйын эди, ол туююлген этге ушай эди. Хусейни бетини агъаргъанына, аны къарыусузлугъуна кёре, кёп къаны кетгени ангылашына эди.

Жууаплылыкъдан къоркъзуп, совхозну таматарлары жанындан сорууладан да жанларгъа дыгалас этип, элни фельдшер пунктуна Хусейге медицина болушлукъ кереклисин билдирмеген эдиле, мен келгинчи.

Жангыдан байлаула этерге заман къората тургъандан хайыр жокъ эди. Уста медицина болушлукъ керек эди да, мен къарындашымы район больницагъа элтирге ыразы болдум.

Трактористни иги жан аурутмагъан сансызлыгъы ючюн терслеген да этмедим. Жангы жылгъы назыгъа женгилирек жетерге жолну къысхартыр ючюн, тракторну фаркопуна миндир деп, андан сабийле кеслери тилегендиле. Ачыкъланнганына кёре, Хусей тракторну онг гусеницасыны жанындан фаркопну къыйырына секиргенди. Аны кийими гусеницагъа илинип, къанатыны туюбуне тартханды, сора секундланы ичинде ол къарап-къарагъынчы тракторну туюбуне тюшгенди да, трактор Хусейни аягъын тобукъ табасындан басханды.

Тракторист, бу ишге бек ачып, манга болушургъа кюреше эди. Ол ат бла чана тапды да, къарындашымы больницагъа элтирге ишни манга тынч этди. Бизге насыпха, ол жангы жылны кечесинде больницада битеу

областьха белгили уста хирург дежурный болуп, ол Хусейге талай сәгатны ичинде операция этди. Кертиси бла да, ол мени кыарындашымы аягыны сюегин кесекчикледен жарашдырып жыйды, аякны сыдырылган этини орунуна, башха жерлеринден алып, кечюрюп салды, алай бла Аллахны буйругу бла жаны сау кьалды.

Мени жашауумда ол Жангы жылгъа манга эм иги саугъа кыарындашыгъым Хусейни сау кьалгъаны болган эди.

ТЮРМЕ

Бек гитчелигимден бери да мени шуэхларым жыл санлары бла менден уллула болуучу эдиле. Аны ючюн бек эрттеден акыылбалыкь болган жашха ушай болур эдим. Мени сабийлигим болмагъанды деп кыояргъа боллукьду.

Кызахстанда кеп халкыладан адамла болгъандыла мени тенглерим. Бизни совхозда: кызахлыла, узбеклиле, оруслула, тюрклюле, ингушлула, немислиле, курдлула, татарлыла, чеченлиле эмда башхала бар эдиле. Кыачан да болуучусуча, бек жуукь тенглени шуэхлукь белеги да бар эди. Ала, санасанг, бармакыларынг жетерча бир эдиле: кызах жашчыкьла – Халил, Азиз, Жюсюп, дагыда талай жашчыкь. Биз бушууну да, кыуанчны да, кыабарыкьны да ала бла бирге юлеше эдик.

Кызахстанда, Сибирьде, Орта Азияда да бизни – зор бла кечюрюлгенлени – аз санлы, кыауум-кыауум этип, гитче элчиклеге неда бош, жалан тюзлеге жерлешдирген эдиле. Бизни элде кыарачайлыла аз болгъанлары амалтын, кыарачай тенглерим бла танышларым да бек аз эдиле. Ала да мени кыайгылы туююл эдиле. Мени кибик ала да жарлыла, баш кыайгылы, кеслерини жумушлары кыайгылы эдиле. Кысыхасыча айтханда, ала да кыарыулары жетгенине кере, жан сакыларгъа кюреше эдиле.

Бир жол базарда мен, чыртда акылымда болмай турганлай, кыарачай жашха тюбеген эдим. Экибиз танышдыкь, ушакь этдик. Аны аты Ахмат эди. Ахмат кечгончюлюкге дери мени аттям – анамы атасы Исса-Алий – жашаган Кызыл Октябрь элде жашаган эди.

Мени анамы тукьуму Ижаладан болгъанын билгенинде:

– Хызыр, мен мында, Пахта-Аралда, Ижаладан эки туугъан кыарындашха тюбегенме. Таматасыны аты Ханапийди, кичисини аты Хасанбийди. Ала сени жуукыларынг болургъа болурла. Сен аланы терк табып, танышыргъа керексе. Ала былайдан узакь болмаган немис элде жашайдыла. Мен алгын ала бла мамукьда бирге ишлеген эдим, энди Ханапий – тракторист, Хасанбий да мал кюте болурла дейме. Хызыр, кесинг жангыз жашаргъа жарамайды. Кесинги жуукыларынг бла кыазанлаша, тюбеше турмасанг, бир кесекден кесинги тилинги да, айтыргъа ким болгъанынги, кыайдан болгъанынги да унутурукьса. Сени кыайда эсе да жуукыларынг болургъа керекдиле, аланы табаргъа, кесинги хал-

кынг бла, жууукъларынг бла байламлыкъ тутаргъа керексе, алайсыз бу чексиз тюзледе тас болуп къаллыкъса... – деген эди Ахмат.

Бу жаханым жерде бир къарачайлыны къадары биринден жилаулу болгъаны амалтын, мен Ахматха ауур хапарларымы айтып, жууукъларымы излеялмагъаным ючюн, аны аллында кесими ариуларгъа излемедим. Аны айтханына сабыр тынгыладым да, ол айтханны барын да тюзге санагъанымы айтдым. Ол жашладан манга хапар билдиргени ючюн, анга ыразылыгъымы билдире, сау бол деп, кесими жумушларыма кетдим.

Энди мени муратым Ижаладан ол Ахмат айтхан эки жашны табыу болду. Ала Ижаладан болгъанларындан тышында да мени кысха жууукъларым болурла деп келе эди кёлюме.

Итил сууну жагъаларындан зор бла кёчюрюлген немислиле жашагъан элге бардым. Ижаланы жашланы кёп излеп кюреширге да керек болмады. Ол элде жашагъанла ала иги, халал, къарыулу жашла болгъанларын айта эдиле. Алагъа тюбегенимде, аллайла болгъанларын кесим да кёрдюм. Мени жангы танышларым ючюн къууанч, бёлеклик сезимден башым кёкге жетгенча болдум. Ала мени тюбегенлей окъуна, юйлерине чакъырдыла. Анда олтуруп, тюбегенибизни къууанчын, къурманлыгъын этдик. Мен юйдегибизни хапарын айтдым. Ала мени анамы атасы Ижаланы Исса-Алийни таныгъанлары ачыкъ болду, манга бизни жууукълугъубузну ангылатдыла. Андан сора ала бизге кёп келиучю эдиле, биз да – мени кичи эгешчиклерим бла къарындашчыгъым – алагъа къонакъгъа барыучу эдик.

Мен Хасанбий бла артыкъда бек шуёх болдум. Хананий бизден таматаракъ, бизден эсе, оюмлу болгъаны ючюн алай болгъан болур эди. Алай а Хасанбий бла мени неге айырып эс бёлюучюбюз, жүрек излемлерибиз да бек ушаш болгъанлары ючюн да болгъан болур эдик биз бек татлы шуёхла. Ол да, менича, атланы бек сюе эди.

Жашырмайма, Хананий бла Хасанбий бла танышханымда, мени керти, тынгылы жагъым, болушлугъум болгъанын сезген эдим. Ала бизге хар не бла да болуша эдиле, кётюре эдиле, жакълай эдиле. Ижаланы Хасанбийге Къызыл Октябрьге атам бла биз барыучу эдик. Тюбесек, атам Хызыр бла Хасанбий Къазахстанда болгъан жаш заманларын эслерине тюшюре, сагъатланы узагъына ушакъ этип туруучу эдиле. Мени эсимде Ижаланы Хасанбий бийик бойлу, ариу сыфатлы, къызыл жаякълы, акъ сакъаллы, жумушакъ аппача къалгъанды.

Мени жүрегими Хасанбийча киши да ангылаялгъан болмаз. Мен да анга тынгыларгъа, болушургъа кюреше эдим. Кёлюмде болгъанымы, таша оюмларымы да мен къуру Хасанбийге ышанып айта эдим. Ол манга керти тамата къарындашлыкъ эте эди. Хасанбий бла мени юсюбюзден мен бек кёп хапар айтыргъа боллукъма. Ол адепли, тюз ниетли, намыслы адам эди. Бек къарыулу адам болгъанлыгъына, Хасанбий кишини жанына тиймей эди, хар кимге да болуша эди къолундан келгенича. Аны хар ким да бек сыйын кёре эдиле, айтханын жерге тюшюрмей эдиле.

Бизни бла болгъан бир ишни юсюнден бир айтайым.

Бир жол Хасанбий сюрюочю болуп ишлеп тургъан къошха бардым. Жукъну сан этмегенча, Хасанбий сабыр сюелип тура эди. Жыл санлары келген, мен танымагъан эки киши юйден хар неси жарашхан ат жерни дагъыда да бир затланы чыгъарып, кеслерини арбагъа жюклей тура эдиле. Мен Хасанбийге не бола тургъанын, была кеслерин алай уятсыз нек жюрютгенлерин сордум. Ол къоркъаракъ болгъанча, ала аны ат жерин алып кете тебирегенлерин айтды. Бу кишиле айтхандан, кѣчгюнчюледен ким эсе да биреулен (къайсы миллетден болгъаны белгисиз) быланы ат кереклерин, ат жерлерин дагъыда башха затларын урлап кетгенди. Была манга: «Аланы ким урлагъанын сен билесе. Гудучуланы атларын айт! Айтмай эсенг, сени затларынгы алабыз!» – дейдиле. Мени терслигим болмагъанын биле тургъанлай, мени затларымы ала турадыла. Тюзю ол гудулукъну бизни адамла этмегендиле, къарачайлыланы ичинде гудучулукъ бек аз тюбейди, ол бизде бек айып ишди. Ариу келинликни къачырыгъа неда иги атны урларгъа – ол бир жукъгъа да келишеди, биреуню хабур-чубурун къарачайлы урларыкъ туююлдо, жийиргенирикди. Хызыр, бу экиси милицияны штатдан тышында къуллукъчулары болгъаннга ушайдыла, аны амалтын, сен да жукъ айтма, тѣз. Алмагъа къой, аймыса, алсынла, артда биз закон бла айырырбыз арабызны», – деди, кеси уа, бу бетсизлени сатлыкъ ишлерине тѣзалмай, кесин кючден тыйып тура эди.

Хасанбийни жүрек жаргъычлары кеслерин бек уятсыз, ёхтем тутта эдиле. Ала Хасанбийни эркинликсиз кѣчгюнчю болгъанын, комендантдан жакълыкъ тапмазлыгъын ариу биле эдиле. Кишилени бири, Хасанбийни тѣзюмюн тауусуп ачыуландырыр ючюн, ауазын кѣтюрюп, сыныкъдырыу, хылымылы сѣзлени айтып башлады. Алай а Хасанбий, эшитмегенча этип, жууап къайтармады. Алай артыкълыкъны кѣтюралмай, мен, сѣзге къошула:

– Сиз къаллай эркинлик бла ала турасыз мени къарындашымдан ат керекле бла жерге керек затланы? – деп сордум.

Соргъаныма бек хыны, сѣгюм халлы жууап алдым. Олсагъатдан, ыйлыкъдырыу сѣзлени андан ары сакълай турмай, кѣп сагъыш этмей, атымы юсюнде ат жерден узалып, ол кишилени къамичи бла экисин да кезиу-кезиу сопакълап башладым. Ызы бла атдан тюшдюм да, сенекни сермеп алып, бизни ыйлыкъдырыгъа кюрешген, Хасанбийни ат жерин алып, аны кесини арбасына салгъан киши таба тебиредим. Жууукъ барып, буюргъан ауаз бла: «Алгъан затынгы барын да ызына къайтар да, алгъан жеринге сал! Алай туююл эсе, мен экигизни къарынларыгъызгъа да сенекни чанчама! Женгил, мен ойнап айтмайма!» – дедим.

Нѣгери, къоркъуп, жеринде сын къатып сюелди, ол а, мен айтханымча этерик туююлме деген умут бла кесини жигитлигин кѣргюзте, манга мыллыкъ ата тебиреди. Кеси да хылымылы, аман сѣзлени айтды манга да, Хасанбийге да. Ызы бла къуру бизге туююл, битеу къарачай халкъгъа аманны къуюп башлады: «Бандитле, адам ашаучула, сизден кишиге тынчлыкъ жокъду, сиз алай игиле болсагъыз, кесигизни юйлеригизде

олтурур эдигиз», – деп бардырып тебиреди. Ол сёзлени эшитгенлей, мени акылым кесек да ишлемей тохтагъан болур эди. Сора Хасанбийни кычыргъанын эшитдим: «Хызыр, кьой, алай этме, сабырлыкъ сал кесинге!» – деп. Алай а мен кесими тыялмай эдим. Мен, бек ачыуланьп, къутуруп, бу сатлыкъны, аманлыкъчыны ёлтюрюп къоярча болгъан эдим. Ахыр кезиучюкде мен, кесими битеу къарыууму жыйып, бир кесек кёлюмю баса, ол алгъанларын сыйырыргъа суюдюм. Алай а ол огъурсузуракъ, мен анга къоркъуу болмагъанымы сезип, манга жууукъдан-жууукъ келип башлады. Мен, болмазлыкъын ангылап, анга сенекни чанчдым. Анга да, манга да насыпха, ол адам эрлай бир жанына бурулгъан эди да, мен аны сол къуйрукъ дуппушуна чанчып, бир жанындан бир жанына ётдюрген эдим. Ол адам таууша ушамагъанча, алай ачы кычырды. Боллукъ болгъандан сора, мен сенекни аны жумушакъ жеринден бери тартып алыргъа ашыкъмадым. Аны ары-бери эки жанына тартып башладым. Мен сенекни къайсы жанына бурсам, бой салып, ол ары бара эди. Ол тишге чанчылгъан тишликге ушай эди.

Аны нёгери эрлай окъуна Хасанбийден алгъанларын арбадан быргъады да, кеси арбагъа минип, атын сюрюп тебиреди. Бизни сёгюучю, сабий кибик, жияп башлагъанында, мен сенегими аны къуйрукъ дуппундан тартып чыгъардым. Ол эрлай, акъсай, арбаны ызындан чапды, ары минди да, ала, бизни узакъдан къоркъутургъа кюреше, къарамдан ташайдыла.

Хасанбий бек мудах болгъан эди. «Тёзерге керек эди, алай бек нек ашыкъдын, энди бизни тюрге атарыкъдыла. Жылын жетмегени ючюн, сени тутмазга да болурла, манга уа тюрге къоркъуу керти барды», – деди.

– Хасанбий, сора сени нек саллыкъдыла тюрге? Сен быллай уллу, кючлю болуп, мени – жылым жетмеген жашчыкъны – кылыкъсыз иш этгенден тыялмагъанын ючюн саллыкъдыла? – дедим, жунчугъан Хасанбийге, кюле-кюле.

Алай айтханымда, Хасанбий ышарды, менден уялды. Аны жукъ этмей тургъанын мен къоркъакълыкъгъа санарыкъды деп, кёлуне келип тура болур эди. Сора быллай айтды:

– Да къайгъырмаз, не болса, ол болур, сен тюз этдинг, бетсизлик, зорлукъ ючюн жууап берирге кереклисин билсинле.

Хасанбий къоркъакъ адамладан туююл эди. Ол аланы къуру бир къолу бла да хорларыкъ эди, алай а ол жарашылулукъну суюген, оюмлу адам эди. Мени оюмсузлугъум бла женгилигим амалтын аны мураты толмады.

Арта ачыкъ болгъанына кёре, ким эсе да бир жашчыкъла ат жерни урлагъанларын Хасанбий билгенди, алай а ол ат жер кимники болгъанын билмегенди. Была аны ат жерин алсынла да кетсинле деп, аны ючюн ырахат тёзюп сакълап тургъанды. Ол, керти терсле бла ортаны кеси айырып, урланган ат жерни иесине къайтарып, кесини затларын ызына алып муратлы болгъанды.

Кёп турмай, милиция келип, бизни тутдула, административ терслеу халда онбеш сутка тюрме азап салдыла бизге.

Ма алай Хасанбий бла мен онбеш сутканы тюрмеде турдукъ.

Юйге къайтхандан сора, Хасанбий гудучуну тапды. Урланнган ат жерни сыйырды да, аны иелерине къайтарды. Алай а ол не алагъа, не милициягъа биз ким ючюн жарсыгъаныбызны айтмады. Мени шуёхум эмда къарындашым Хасанбий аллай огъурлу, онглу адам эди.

КЁКПАР

Бизни заманыбызда телевизорла, клубла, театрла жокъ эдиле. Кёп-чюлюк болгъан жерде ана тилибизде сёлеширге, жарыкълыкъ миллет ишлерибизни этерге эркинлик жокъ эди. Алай болгъанлыкъгъа, кёч-гюнчюлюкде, адамла, ауур ишледен не аз да солурча заман тапханлай, той-оюн эте эдик, мадаргъа кёре, миллет шартларыбызны унутмазгъа кюреше эдик.

Къзахлыла уа кеслерини бай адетлери, культуралары, миллет оюнлары болгъан жарыкъ, къууана билген халкъ эдиле. Ала къаллай болса да, бир байрамны бардырсала, ала бош заманларын къалай ашыргъанларына, концертлерине, ат чапдырыу эришиулерине, кёкпар оюнларына биз бек суйюп къарачу эдик.

Бир-бирде биз да – кёчюрюлгенле – ол байрамланы бардырыгъа къошулуучу эдик. Атлада спорт оюн – кёкпар – бек белгили оюн эди, ол оюнну битеу азиат халкъла да бардыра эдиле. Ол оюнну мен да бек жарата эдим...

Мен гитчеликден да атланы бек сую эдим. Кавказда къалгъан биринчи атымы къуруда эсиме тюшюргенлей туруучу эдим. Ол къарачай тукъумлу, ишлерге суйген, сабыр ат эди; тау жоллада таукел, тири бара эди; мени бек сую эди, тыш адамланы уа къатына къоймай эди. Мен, юй-юбюзге къайтыргъа тансыкъ болуп, туугъан элим Къарт-Журтну эсиме тюшюре эдим. Ол кезиуде суйген атыма минип, бизни ариу ёзенибизде чабып баргъанча, анга аш сала тургъанча, Минги таудан келген таза, чокъуракъ суудан анга ичире тургъанча кёзюме кёргюзтюучю эдим. Мен ол умутларым бла жашай эдим, ала мени жылытхан да эте эдиле, сау жашаргъа къарыу да бере эдиле. Ала бары да манга келир, боллукъ замандагъы затлача, кёзюме алай кёрюне эдиле да, ол себепден кесими да, кесимден гитчечиклени да сау сакъларгъа керекди деп учуна эдим. Ол учунмакълыкъны, ышанмакълыкъны жюрегиме берген затларыны бири атлагъа суймеклик эди. Ма аны ючюн мында атла бла байламлы бардырылгъан оюнланы, чаришлени бек сую эдим.

Кёкпар бардырыу бизни совхозлада, элледе жашагъанлагъа бек уллу къууанч иш эди. Кесини энчи башхалыкълары бла, борчлу жорукълары болгъан бек сейир-тамаша оюн эди. Аны эм баш магъанасы уа – жаш адамла кеслерини атда баргъан усталыкъларын, къарыуларын, эбликле-

рин, хыйлалыкъларын, жигитликлерин, дагыда башха ахшы шартларынын кӛргюзтюрге бола эдиле.

Бу керти эр киши оюнда, башха оюнладача, эм кючлю хорлай эди. Бу эришиуледе хорлагъанланы къараучула бир тюрлю бир «жулдузлагъа» санай эдиле. Кесими махтагъаным адеплик да туююлдю, алай болсада айтайым: бизни округда белгили кӛкпарчылагъа саналгъанланы бири мен эдим. Ненча кере хорлагъаным эсимде да жокъду, алай а он кереден аз туююл эди, тап андан да кӛп кере хорлагъан болур эдим. Жашчыкъ заманымда окъуна манга эришген, менден керти кӛллери бла къоркъгъан, тап суймегенле да бар эдиле. Кючлюге санап къоркъа да болур эдиле. Кӛкпар ойнаргъа келсем, алагъа жан аурутханла, мени бармакълары бла кӛргюзюп, ачыуланып: «Ит Къарачайны баласы келди, бусагъат барын да хорларыкъды, аны иги аты барды», – дей эдиле. Мени жакълап, манга кӛл этгенле да бола эдиле. «Хайда, кавказ къуш, быланы барына да къаллай къарыуунг болгъанын кӛргюзт!» – деп кычыра эдиле ала.

Оюн кӛбюсюне кюнортагъа жууукъ заманда башлана эди да, ким болса да, хорлагъынчы бар эди.

Кӛкпаргъа теке мыллык хайырландырыла эди. Текени териси кючлюге саналады, аны жыртхан алай тынч туююлдю.

Адетдеча, биз эки командагъа бӛлӛне эдик, бир-бирде жыйырма шар атлы да бола эдик. Жорукъгъа кӛре, командала элlege неда совхозлагъа, районлагъа кӛре къурала эдиле, къачан къалай табы тюшсе, алай.

Текени мыллыкчыгъын сюдю тюзню ортасында кюя эди, командала андан жюз метр чакълыгъа, эки команда эки жанына кете эдиле. Андан сора сюдю белги бергенлей, бары да теке мыллыкга чабыша эдиле. Мыллыкны биринчи сермеп алгъаннга, эришгенле бары да чабыуул этип, андан мыллыкны сыйырып алыргъа кюреше эдиле. Ма ол кезиуде башлана эди керти къазауат. Бир къауум халсиз ойнаучула башхаланы къамичи бла туююп да башлай эдиле. Алай бла бир-бирде туююш ачылып да къала эди. Алай а хорлагъаннга сюд этмейдиле дегенлей бола эди. Ол адет бла ойнаргъа керек бола эди манга да. Къайсы тюрлю спортдача, бу оюнда да женгил, тюз оюм этерге, эбли, уста, таукел, тӛзюмлю, кючлю болургъа керекди. Тюрлю-тюрлю узакълыкъгъа чапханда хорлаучу атланы кӛкпарда, чыдамлылыкълары жетмегени амалтын, иги хорламлы болалмай эдиле. Чабыучу атланы халлери да келишмей эди кӛкпаргъа.

Аны ючюн бу оюннга атланы иш этип юйретирге керек бола эди. Алай болмаса, бу оюнда этер зат жокъ эди.

Биз ойнагъан жорукълагъа кӛре, мыллыкны жерден сермеп алыргъа, футболда ойнагъанла топну бир бирлерине атханча, кӛкпарны бек кючлюге берирге неда сермеп алгъан мыллыгынгы кесингде тутуп, мурат этген жеринге дери, жууукъдагъы юйге чабып жетип, мыллыкны аны арбазына атаргъа керек бола эди.

1950 жыл, кезиую жетип, кӛкпар боллукъду деп, хапар билдирдиле. Бу жол тюрлю-тюрлю районладан, узакъ элледен, бизни районну сов-

хозларындан эм кючлю кёкпарчыла келдиле. Оюннга кьошулгъанланы жыллары тюрлю-тюрлю эди. Оюн «Талас районну баш чемпиону» деген сыйлы ат ючюн бардырыллыкъ эди. Кёкпаргъа кьошулдукъ адамла эллиден артыкъ болдула.

Сюдю белги бергенлей, мен да биринчиле бла бирге жетдим мыллыкга, алай а аны жерден сермеп алалмадым. Кёкпарны жерден кётюрюп алып, бир бирлеринден тартып башлагъанлай, мен ол алып баргъанны кьолундан мыллыкны тартып алып, ол уллу жыйынларындан эрлай ычхынып, айырылып, эл таба чапдым. Теке мыллыкчыкъны тобугъум бла кысып, атымы чабалгъаныча чапдырып барама. Ызымдан сюрюп келгенни сеземе, эришип чапханланы бирини аты мени ажирими кьуйругъуна жетип келеди. Ызыма айланып къарагъанымда, ол Батырбек деген къазах жаш болгъанын эследим. Ол бла мен таныш эдик, ол къарыулу, отуз жыл чакълы болгъан киши эди. Батырбекни аты бизни жетгенинде, мени атым къайгылы болуп, ачыуланып башлады. Батырбек менден кёкпарны тартып алыргъа кюрешди, алай а алалмады, нек десенг, мен теке мыллыкны тубюме салып, аны ат жериме бау бла кысхан эдим. Аны ангылап, бек ачыуланып, Батырбек мени сыртымы кьамичиси бла сопакълап тебиреди. Бир бирибизге дау айта туругъа неда туююшюрге кереклиси жокъ эди чабып бара тургъан заманда, ол кеси да менден эки кереге тамата, кючлюрек, саубитген адам эди. Аны ючюн мен, кьамичи бла ургъанларына тёзюп, чабып баргъанымы бузмадым, ол да манга жукъ эталмады, кёкпарны сыйыралмады. Болмагъанында, ол кычырып, манга аманла айтып башлады, туююшюрге алландырыргъа дыгалас этип. Мен а анга тынгылагъан зат этмедим да, жюгенни бошлап, андан бир кесекни айырылдым. Сол жанымда, жарны тубюнде, ючжюз метр чакълы бирде, юйню эслеп, атыма кьамичини жетдирдим. «Хайда, шуёхум, ай аман кесинг, мени хорлатма!» – деп, жардан энишге кетдик. Ай медет, жерге тюшген заманда атым тобукъларына дери кьумгъа батды да, ал аякълары сынып жыгъылды. Мен, ат иерден учуп, чёмелтаякъ бурулуп тюшюп, бир жанына тёнгередим, кёкпар да ол бир жанына тюшдю. Ол бек кыызгъаным бла, мен не болгъанын эрлай ангылап кьоялмадым, санларымы ачыгъанларын да сезмедим. Жыгъылып тургъанлай, тёгерегиме къарап башладым. Къарасам, тикни башында Батырбек, сюелип, башын ары-бери чайкъай, манга да не тели эдинг дегенча къарап тура эди. Ол жууукъдагъы юйге менден алгъа чабып жеталмазлыгъын ангылап, бурулуп, кьолун да силкип, тас болуп кетди. Сора мен кьопдум да, мыллыкчыкъны кесим алып, ол юйге жаяу тебиредим, жыйырма–отуз метр чакълыгъа. Юйню иелери мени аллыма чабып чыкъдыла, мени кьучакъладыла, кьууанып, алгъыш этдиле, болушургъа суюдюле. Алай а мен кёкпарны юйге дери кесим элтдим да жерге атдым. Юйню иеси, кюле-кюле:

– Мен сен бизни арбазыбызгъа ат бла учуп кирликсе деп тура эдим, «кавказ кьуш», – деди.

Мен а кюлюр къайгылы туююл эдим, сакъат болгъан атымы къутхарыргъа керек эди. Кечмеклик тилеп, эрлай атыма чапдым. Мени ызымдан да ол юйню – байрам юйню – иелери келдиле. Атыма келгенимде, тер басып, кёкюрегин жерге салып, онгсуз болуп, аякъларына сюелирге дыгалас эте, ауур солуй, пырхылдай тура эди. Кёзлери жилимукъдан толуп эдиле, сынсый, манга жалынганча къарады. Ол манга не эсе да айтыргъа излегенча кёрюндю. Манга аны алай кёргеним бек къыйын, ауур тийди. Жюрегим бек къыйналды. Жазыкъсынмакълыкъ, ачыу, ёп-келеу, ышангылы шуёхуму аллында терслик сезим мени абызырагъан ангымда бир бирин алышындыра эдиле.

– Кеч, шуёхум, мен сени сау сакъламадым, – дедим кючден-бутдан.

Кёкпар оюнда мени ахыр хорламым ма аллай бушуулу болду. Ол хорламны манга багъасы – суйген атымы тас этгеним болду. Атымы сау этер мадар болмады.

Андан сора мен кёкпар ойнагъанымы къойдум.

«Биреу келин келтиреди, биреу да атын ёлтюреди» деп Къарачайда нарт сёз барды. Алай меничалагъа айтыла болур.

АТ АКЪЫЛЛЫ ХАЙЫУАНДЫ

Энди атланы юслеринден кёлюме келген бир-эки оюмуу айтайым.

Ат – ол бек акъыллы хайыуанды, иги эси барды. Аны чыртда жукъну унутмагъанына мен кёп кере ишексиз болгъанма. Ол сени айтханынгы этди эсе, аны амалсыз махтаргъа, шекер бла сыйларгъа керекди. Сейири неди десенг, ол жокей излегенни этмегени ючюн, иеси аны терслесе, аны нек терслегенин ангылагъан этеди. Ат сени кесини сюрююню келечисине санайды, анда уа эм къарыулу таматалыкъ этеди, ол себепден сен андан къарыусуз болгъандан Аллах сакъласын, алай болсанг, сен кесинги хорланганна сана. Сен хорланган болсанг, ат сени айтханынгы ёмюрде да этерик туююлдю, сени буйрукъларынга бойсунрукъ да туююлдю. Ол угъай, санга таматалыкъ этип башларыкъды. Суйген заманында сени къапхан да этерикди, табаны бла урлукъду неда сени жукъгъа элтирге унамай къоярыкъды. Айтып къояргъа, не этерге, къалай этерге кереклисини оноун кеси этерикди.

Андан да аманы уа – юйретилген ат аман къылыкъ алса. Аллай атны юйретгенлигинге, тюзелгени хазна болмайды. Алада да, адамладача, аман къылыкъны кетерген къыйынды, бир-бирде уа алай эталлыкъ да туююлсе. Аллай атла къуруда къыйналып турадыла, адамлагъа да аладан тынчылыкъ болмайды.

Атланы юйретиучюге эм баш, эм керекли шартла – сабырлыкъ, тёзюмлююк эмда кючлю хал. Ол усталыкъгъа китапла бла юйреналмазлыгъынгы ангыларгъа керекди. Бу илмуну онглау ишле кёп кере жыгъылыу бла, жараланыу бла, ачыуунга кёп къатылыу бла, дагъыда ол акъыллы хайыуанлагъа уллу суймеклик бла, аланы къылыкъ, адеп, къазанлашыу жорукъларын хайырландырыу бла мажарылады.

Атланы юйретип кюрешген заманында аланы тиллеринде сёлеширге керекди, ол себепден азаплау неда саугъалау кьуруда дурус болуп бармайдыла.

Сёз ючюн, бир-бирде ат юсюне минерге кьоймайды, минсенг а, сени буйрукъларынгы этмейди. Аллай кезиуде сен анга кьамичиними жетдиресе, шекерними ашатаса, башхасы жокьду – ол сени айтханынгы этерик тьойюлдю. Ол заманда анга жангы кьылыкь жорукь берип, аны кереклисича юйретирге керекди.

Бир кере аллай бир зат да болгъан эди... Бир атны, мине тебиресенг, тегерек бурулуучу адети бар эди. Аны, тохтатып, юсюне мине тебирегенлей чочуй эди. Ол атдан талай адам жарсыгъан эдиле да, ахырында андан кьутулургъа сьойдюле.

Мен ол атха жазыкьсындым. Аны кесип кьоярыкь эдиле. Талай кюнню юйретиу ишлени бардырып, мен анга минерге тьюзелдим. Ат иерге былай олтургъанлай, анга эрлай шекер кесек бере эдим да, ол атны эсинде мени анга миннгеним бла шекер бергеним бир кезиуде болуучусу орналгъан эди. Талай замандан ол миннгениме юйреннген эди да, анга шекер берирге керек да болмай эди. Ма аллай хьйялалыкь эди ол.

Мен атланы тюрлю-тюрлю сезимлерин кёрюп тургъанма. Ийна-ныргъа да кьыйынды, алай а ала да, адамлача, кьууана, жияй, сени кьууанчынга кьууана, бушууунга да кьыйнала биледиле. Аны себепли мен чьырда, не бек ач болсам да, ат эт ашамагъанма.

Мен тьезде, ачыкь кёкню тьобюнде отлауда жылкьыла бла бирге ненча кюнню, ненча кечени айланнганымы бир Аллах биледи. Атла бла сёлеше да билеме, ала бир бирлери бла сёлешселе, мен аны барын да ангылайма деп, бир-бирде мени кёлюме алай кёрюнючю эди.

БУЛАН

Бир кере мен зоотехник бла аны тенгини ушакъларына шагъат болдум. 97-чи номерли белгили Луговчу ат заводдан ат алып келгенлерини юсюнден айта эдиле ала.

– Залим ажир, кийик, эмилик атча жюрютеди кесин. Киши миналмайды анга. Мен акьыл этген бла, аны тьюз юйретмегендиле да аны ючюн аман кьылыкь алгъанды, талай адамны да ачытханды, – деп, андан ары хапарын бардырды зоотехник. – Совхозну директоруну эгечинден туугъан жарсыгъанында, ол ачыуланып: «Атны уруп, этге ий-игиз», – деп буйрукь бергенди. Эх, бир кесек жашыракь болсам, аны юйрете биллик эдим. Жыл бла жарым болуп келеди ол кьатына кишини кьоймай тургъанлы... Аллах сакъласын, бир ычхынса, аны туталлыкь адам жокьду. Аны ючюн ажирни баугъа жьйып, тышындан кирит салып турадыла, – деп, ахсынды зоотехник.

– Ол сен хапар айтхан ажир кьайдады? – деп сордум мен.

– Хызыр, сени атладан хапарынг барды, сен аны жаратырыкь эдинг, – деди ол.

- Келчи биргеме, кез жетдирип кёрейим анга, – деп ашыкьдырдым.
- Кьоншу элде жашлагъа сорсанг, ала жол тюзетирле, – деди ол.

Мен ажирни кёрюрге асыры кызыннганымдан кече кёзюме жукьу кирмей, танг атдырдым. Эрттенбла мени бла эки кьарындашдан туугъан Ёскагъа зоотехник хапарын айтхан сейирлик ажирге барып кьараргъа, жаратсам, сатып алыргъа суюгеними айтдым.

Ёскагъа хапарымы айтып бошагъынчы, атамы кьарындашы Юнюс, келип:

– Къайры тебирегенсе? – деп сорду. Хапарымы айтып башлагъанлай, мени сёзюмю белюп:

– Хызыр, эсингде болсун, юйреннген ат аман кылыкь алса, аны кьатына барыргъа жарамайды. Аллай ат бир туягъын жетдиргени бла да ёлтюрлюкдю адамны неда кьабып сакъат этерикди. Сени жашауунг энтта аллындады, юйюнг-юйдегинг, сабийинг жокьду, сакъат болсанг, атылып кьаллыкьса. Ол баш ауруу санга неге керекди? Жылкынг барды, сайла да жүрегинг излегенни тут да мин. Кесинги атынгы нек жаратмайса? Ненча чариште хорлагъанды. Тилеп айтама, ол ажирни кьой. Тайчыкьны ал да, жүрегинг суюгенча юйрет. Ол ажирни унут, ол санга керек туююлдо. Умарны кесинми кьоюп келгенсиз жылкыгъа? Анга болушугъуз, барыгъыз да, – деди.

– Ол ажирге кьарарыгъым келеди, жаратмай кьоярыкь эсем да билмейме, – дедим Юнюсге.

Ёска бла мен, атларыбызгъа минип, жылкы отлагъан жерге тебиредик.

– Ол ат эсимден кетерге унамайды, бир кез жетдирип келейим, ата кьарындашларым Зулкьарнай бла Харшымгъа жукь айтма, урушурукьдула, – деп Ёскагъа, аны Умаргъа болушлукьгъа кьоюп, ажирге кьараргъа кетдим.

Ат оруннга жууукьлашханымда, аны кьатында талай элчи жашны эследим. Аtdан туюшюп, ала бла саламлашып:

– Сизде этге ат сатылады деп эшитген эдим. Адам ёлтюрген хапары да барды, – деп, кюлюп, чам эте сорама. Жашланы бири:

– Барды аллай ат, ёлтюргени бла кьалгъанын билмейме, эти уа иги ёгюзнюкюча боллукьду. Сатып аллыкь эсенг, кёргюзтейик, – деди.

Биз ат орун таба тебиредик. Ол жаш манга:

– Сен жылкычы болуп ишлейсе да? Мени атым Олжасды, – деп, кьолун узатды.

– Хо, мен жылкычыма, атым Хызырды, – деп жууап бердим.

– Хызыр, мен санга атны кесерик эсенг сатарыкьма, юсюне минерге жарарыкь туююлдо. Сен жылкычыса, аман кылыкьлы кийик ажирлени юйретгенден хайыр жокьду, кесинг билесе, – деди.

– Тюз айтаса, – дедим. Эшикни кьатына жетгенлей, Олжас:

– Ма былайдан ушок бла уруп, андан сора кесерге керекди. Жашла болушурукьдула. Башха атха алышындырыргъа да боллукьбуз, юсюне бир жукьчукь (ахчачыкь) кьошсанг, жаратсанг, – келиширбиз, – деди.

Мен эшикни тешигинден ажирге къарайма, ол да къулакъларын къайгылы кымылдата, бизден кёзюн алмай тура эди. Сора мен эшикни башы бла иги къарайма. Ол бек ариу эди, териси – саргылдым къум бетли, иги тукъумлу ажир болгъаны белгили эди.

– Булан, – дедим мен. Ол кюнден башлап, ажирни аты Булан болду. Биз Булан бла, бир бири кёзюбюзге къарап, бир бирибизни ангыладыкъ.

– Берлик ахыр багъагъыз неди? – деп сордум атны иесине. Ол багъасын айтды. Ненча тенге болгъаны эсимде кълалмагъанды. Атны орунуна жыллыкъ эки тай бла бир уллу къойгъа келишдик. Бичагъымы да ол жашха саугъа этдим. Алай бла Олжас бла келишип, къл тутдукъ.

Жылкы тургъан жерге къайтып келгенимде, Ёска бла Умар ингир азыкны аузлана тура эдиле.

– Хызыр, ажирге къарадынмы, кълаллайды? – деп сорду Ёска.

– О, сен бир кёргю эдинг, кълаллай ариу битген ажирди, женгил-аякъ болур деп акъылым алайды. Зоотехник аман кылыкълыды дейди. Мен оюм этген бла, аны иги юйретирге керекди. Бек къарыулу, эрке багългъан атды, юйретгенле, андан къркълуп, ишлерин тийишли мажармагъандыла. Энди жылкыдан эки тайны айырып, тамбла иесине хакъын тапдырып, ажирни кшошха жыяргъа керекди. Кесими атымы сатарма да, тайла алып кшошарма жылкыгъа. Ёска, Умар, кишиге хапар айтмазгъа сёз беремисиз? – деп, аладан сёз алдым. Экиине да кесиме ышанганча ышанама.

Экинчи кюн танг атар-атмаз, кесим этген аркъанны алып, эки тайны да сюрюп, Буланны алып келирге тебиредим.

Мен кшошха жууукълашыр заманнга сюрюочоле, малланы отлаугъа сюре, ийнек сауа тура эдиле. Мен келишген жаш:

– Эки тайны баугъа жыяйыкъ да, аузланыргъа барайыкъ, ажирни кечирек кесербиз, – деди. Биз олтуруп, аузланып, ушакъ этгенден сора, ажирни кесер акъылым болмагъанын, кесими жылкыма кшошарыгъымы айтдым.

– Хызыр, сен кесинг сынамлы жылкычыса, не этгенинги кесинг биле болурса, биз болушурукъ зат бар эсе, къарайыкъ, – деди ол. Мен сау болну басып, къойну башха кюн келтирirme деп сёлешдим. Алай бла ат орунга бардыкъ. Мен аркъанны алып, кесими атыма олтуруп, ат орунну эшигин ачдым. Эшик ачылгъанлай, ажир ёрге секирип, арт аякълары бла бауну аралыгъына урду. Артда арт аякъларына турама деп, башын аркъаугъа жетдирди. Эки кёзюн жандырып, хырылдап, тыпырдап, кишнеп, тишлерин гыжылдатып кюрешди. Аны алайлыгъын кёрген къркълурча эди. Ат орунда ажирни туталмазлыгъымы ангылагъанымда, орамгъа кыстап, арыгъынчы бир сюрюр акъыл бла, Олжас да болушуп, аны эшик аллына чыгъардыкъ.

Ат орундан бошланганлай, ажир чабып-жортуп, ойнап башлады. Кюнде саргылдым тюгю алтыннга ушаш жылтырай, мангъалайында тегерек акъ тамгъасы, аллындагъы сол аягъындан кългъан юч аягъы акъ бетли болгъанын кёрдюм. «Бу ажир туйюлдо, суратды!» – деген

акъыл келип, къуанчым ичиме сыйынмай, ат белинде ызындан барама. Корейлиле пиринч ёсдюрген сабаннга жууукълашханыбызда, мен атымы ашыкъдырып жетип, Буланны боюнундан аркъанладым. Булан алынып, къутуруп, ёрге секирип, арт аякъларына сирелип бошланыргъа кюрешеди. Аркъанны экинчи къыйырын олтургъан атымы ат иерине байлагъаным себепли, Булан бошланыргъа суююп, къачхан заманда атым жыгъылыргъа аздан къалды.

Ахырсы, оюм этгенимча, Буланны мырдылы жерге сюреме. Алайда ол скойгенича чабаргъа, жортургъа мадар тапмай, женгил арыды.

Ма алай бла Буланны юйретиу биринчи кюн окъуна башланды. Экибизден бирибиз хорларгъа керек эдик, айхай да, ол да мен болсам, иги боллукъ эди деп, умут эте барама. Ол муратыма да жетдим.

Буланны белинде атамы къарындашы Зулкъарнайгъа келгенимде, ол, къолун силкип, башын булгъап: «Сени къоркъутурукъ бир зат болмаз», – деди.

Талай замандан мен Буланны ойнатып башладым. Ол мен айтханны этип бара эди. Мен аны бла кёп заманны ашыра эдим, быхы, чюгюндюр, картоф, арпа ашатып, тюрлю-тюрлю затлагъа юйретеме. Жамбул районну эм иги атларындан хапарлы эдим да, Булан аланы барын да озарыгъын биле эдим.

Чабыучу атны иги юйретир ючюн, эки жыл толургъа керек болады. Буланнга эки жыл бла жарым болгъан эди, чаришге къошулуур заманы жетген эди. Алай а иги юйренмегени ючюн, мен аны чапдырыгъа ашыкъмай эдим. Арадан бир жыл озгъандан сора, районну биринчилиги ючюн чаришде чапдырып, биринчи ёчноу алгъан эдим. Булан ауузгъа тюшдю, жамауатны арасында аты айтылгъан белгили ат болду. Мени да аны бла жаным бир эди. Андан сора чаришледе бизни озгъан чыкъмады.

ТЕНГИМИ ТОЮ

1957 жыл январь айдан башлап, къарачайлыла Кавказгъа журтларына къайтыргъа хазырланып башлагъандыла. Ол заманнга Къарачай-Черкес автоном областны къуралыууну, кёчюрюлген халкъланы туугъан журтларына къайтарыууну юслеринден законла алынып, къыралны власть органларыны указлары чыкъгъандыла.

Спецкомендатурала да акъырын-акъырын ишлерин тохтата башлайдыла. Биз таукел, къоркъмай-юркмей, башха элlege, районлагъа, областлагъа къонакъгъа, иш бла да барып-келип турабыз. Къарачайлыланы эркинсизликлери бла хайырлана, бизни сындырыргъа, тюшюндюрюрге, комендатны аллында туююшдюрюрге суйгенле да шош болгъандыла. Жергили властьяда таматала да бизге жумушагъанча кёрюнедиле.

Талай къарачай юйдеги, властьядан официал эркинлик бериллигин, хакъсыз улоуланы да сакъламай, тапхан багъаларына мюлклерин, малларын берип неда атып, кеслерини кючлери бла туугъан жерлерине

Кавказгъа жыйылыргъа кюрешедиле. Биз да биргебизге элтмез ючюн, адам кёз илинир затыбызны учуз-учуз сатдыкъ. Алайда жашагъанла, мадарсыз болгъаныбызны билип, хар затны алайлай алыргъа суюдиле.

Мен тенгим къарт Абайны сёзлерин эсиме тюшюреме. «Мында не алапат эсе да, мадар болгъанлай, Кавказгъа мыллыгынгы ат», – деп юйрете эди ол. Кертиси бла да биз ол заманнга иги аякъ юсюне суюелген эдик. Тенглик, танышлыкъ къурагъан эдик. Мен ишлеген да, ингирги школда окъугъан да эте эдим. Анабызны да мында асырагъанбыз. Алай а жүрегибиз Кавказгъа, Къарт-Журт элибизге, кёлленеди. Атам сауду, юйге къайтырыкъды деген акъыл эсимден кетмейди. «Башсыз къалгъанды» деген извешение болмаса, ёлгенди деген къагъыт келмегенди, алай бла биз умутубузну юзмей, хар кюн сайын Аллахдан аны юсюнден тилек тилейбиз.

Биз журтубузгъа кетерге кезиуюбюзню сакълагъан заманда бир кюннге Келес районнга барып, анамы къабырын излеп келир акъыл алгъанма. Ссылканы биринчи кюнлеринде жашагъан совхозубузда адамла да бизге бек жууукъ болгъан эдиле.

Эрттенбла танг атмай, Буланнга олтуруп, тенглериме тапханымы жыйып, саугъачыкъладан артмакъларымы толтуруп, Пахта-Арал таба жол тутам.

Келсем, мында болгъан тюрленип, «Пахта-Арал» совхоз къум тюзде терек бахчалары жашнагъан шахар, мамукъ чыгъарыуда алчы сынамыл школ болгъанды. Адамла да алгъындан иги, бай жашайдыла, къайры къарасанг да, жангы ишлене тургъан юйлеге тюртиюледи къарамынг. Айбат орамла, жолла...

Мен анамы эгечи жашагъан юйге жетип, арбазгъа кёз жетдирдим, кирген а этмедим, киеуюме кёлкъалдым энтта чёкмеген эди. Къабырлагъа барып, анамы къабырын кёп изледим, алай а табалмадым. Ол асыралгъан жерде жангы къабырла кёп эдиле, аланы кёбюсюню сын ташлары да жокъ эдиле, алгъаракъда асыралгъанланы къабырлары тоналып эдиле. Анамы асыралгъан жерин не этип тюзеталмадым. Бек къыйналдым, дууа этдим да тенглерим жашагъан таба кетдим. Мында мени тенглерим кёпдюле.

Биринчи мен тюбеген Хусейни тенги Манап болду. Оналты жыл болгъан жаш эди ол. Мени танып къойду. Манап бла Хусей татлы тенгле эдиле, ала бирден жожек, юй къоян ёсдюргендиле, чабакъ тутаргъа баргъандыла.

Эсимдеди сабий заманларында сугъарыучу каналда жууунургъа барыргъа оноулашып, кишиге жукъ айтмай кетип къалгъанлары. Экиси да ары сылжырап кетип баргъанларын къоншула кёрюп, манга айтхан эдиле. Мен, тынгысыз болуп, ызларындан чапдым. Каналгъа жетер заманнга аллыма сабийле, чабып: «Хусей бла Манап суугъа бата турадыла», – деп къычырдыла. Суугъа жууукълашханымда, Хусейни акъ кийиз бёркюн суугъа кёмюле тургъанын кёрюп, жүрегим чанчды. Алай а сабийлени къутхарыргъа керек эди. Ол кюн мен «къарындаш», «бир

къан» деген сёзлени магъаналарын толу ангылагъан болур эдим. Биринчи сагъышым Хусей эди. Андан сора Манап. Кийимлерими тешип, сабийле таба башымы атдым. Ким къайда болгъанын сезерге излейме. Алай а къамишден кёралмайма. Жюзерге кюрешедиле, алай а суу алып барады аланы. Ала болгъан жерге жууукълашып, къамишни юсю бла суугъа секиреме. Жюзюп биринчи Хусейни, ызы бла Манапны суудан чыгъарама. Ала кеслери асыры кьоркъуп къалтырагъандан иги да урушалмайма. Гитче къарындашчыгъымы къутхаргъаныма асыры къуаннгандан анамдан жангы туугъанча болама ол кюн.

Ма алай да болгъанма бир кере мен Хусей бла, Манап бла. Энди уа Манап уллу жаш болгъанды. Атдан тюшюп, жюгенден тутуп, Манапха да тынгылай, эм иги тенгим Халилни ююю таба барама. Халилlege жетгенимде, жашагъан жерибизни адресин жазып берип, Манап бла саламлашып айырылдым. Ол тенги Хусейге уллу салам берди. Халилни анасындан сора юйде киши жокъ эди. Ол мени кёргенинде, юйге чакъырды, тепси къурады, кеслерини жашауларындан хапар айтды, бизден да хапар сорду. Халилни юйдегилендирирге суйгенлерин да айтды.

– Хызыр, Жусипни эсинге тюшюр, юч къарындашы бла Жанагюл деген эгечи бар эди да. Бизни келинлигибиз Жанагюлдю. Жусип бизден жыл саны бла иги да уллу жаш эди, юйдегилеринде да тамата эди. Жанагюл жангыз къыз, юйдегиде эм гитче эди.

– Ангыладым. Къачан этебиз тенгими тоюн? – деп сордум.

– Эй балам, бюгюн келтирсегиз да келинни ыразы эдим, – деди Халилни анасы.

– Келтириу эсе, келтириу, – деп ёреледим. – Азиз тенгибизни да табаргъа керекди. Мени заманым бек азды, бюгюн ызыма къайтыргъа керекме. Бюгюн окъуна келтирип къояйыкъ келинчикни, – деп, юйден чыгып башладым. Халилни анасы, ыразы болгъанын билдире, башын къагъады. Ол заманнга Халил келип, экибиз да Азизни табабыз. Башха жашла да Халилни арбазына жыйыладыла. Алай а ала мени келгеними эшитип келгендиле, тойдан хапарлары да жокъду. Арбазда олтурабыз, иги къарангы болса да, чачылыргъа киши ашыкъмайды. Биз, сабийлигибизде этген хаталарыбызны эсибизге тюшюре, харх болабыз. Сора мен:

– Жашла, бюгюн Халил тенгибизни юйдегилендиребиз, чачылмагъыз, – дейме. Манга ийнанмагъанча этедиле.

– Азиз, мен, Халил келинчикни алып келейик барып. Ийнанмай эсегиз, Халилни анасына да соруугъуз, – десем, бираз ийнанганча да этедиле.

– Халил, мени атыма олтур, Азиз бла мен аны атында барайыкъ, сиз а былайда сакълагъыз, – деп жашлагъа, келинликни ююю таба кетебиз.

– Хызыр, не залим жюрюшлю атынг барды, быллай атха жашауумда олтурмагъанма, – дейди Халил. Мен аны атымы халисин айтып кьоркъута айланмай, былтыр чариште биринчи оруннга чыгып, партияны райкомуну секретарыны ёчюн алгъанын айтама.

Жусипни юйюню къатына жууукълаша башлагъаныбызда, Азизге: – Былайда сакъла бизни, кёрсенг, бизге чабышырса, – деп, андан ары Халил бла жаяу тебирейбиз.

Юйге жууукълашханда, мен акъырын къабакъ эшикни ачып, ар-базгъа киреме, Халил ызымдан келеди. Бир ит юсюме атылады. Мен кърккъгъандан, жаным багъалы кёре эдим, итге мыллыгымы атып, боюнундан бууама. Халил бел бауун алып, итни жаякъ сюеклерин байлайды да, хунагъа тагъабыз. Къоншу итле тынчайгъынчы туракълайбыз. Насыпха, ит тиш ызларын къойгъан болмаса, уллу хата салмагъанды. Итле шош болгъандан сора, юйге киребиз. Биз билгенден, бюгюн Жанагюл, анасы, гитче къарындашчыгъы юйде кеслеридиле. Юйге кирсек, юйню ичи бла бир адам. Эшик юсюнде аталары бла аналары жукълап, арлакъда Жусип бир къарындашлары бла жатып, экинчи бёлмеде Жанагюл жукълап тура эдиле. Ызыбызгъа жол болмагъаны себепли, биз жукълагъан адамланы юслери бла атлап, Жанагюл таба барабыз. Жууукълашханда, Халилге кёзюм-къашым бла: «Аякъ жанындан тут», – деп, кесим тешекни баш жанындан тутуп, кётюрюп башлайбыз. Ол уянады, мен, аузун кълум бла жабама. кычырмазча, женгил юйден чыгъабыз. Къызны тылпыуу тыйыла башлагъанын сезип, бираз бошлайма кълуму, ол, тамагъын бошлап, кычырыкъ этеди. Аны сёзлери ёмюрлюкге эсимде къалгъандыла.

– Ой экей, ой апас, ой Жусип (атасын, анасын, Жусипни), – деп, болушлукъгъа чакъыра эди ол.

Бизни насыбыбызгъа, Азиз атла бла къабакъ эшикни къатында тура эди. Жанагюлно ат аллына алып, мен баралгъанымча барама. Тенглерим ызымдан келедиле. Жанагюлге болумну ангылатханымда, ол кёлюн басып, тынч болады, Халилни юйюне элтебиз аны. Жанагюлно къарындашларын сакъламай, мен алларына барама. Халилни юйюнден бир ючжюз метр чакълы узакълыкъда эки атлыны кёреме. Кече юч сакъатда эгечлерин излей келген Жанагюлно къарындашлары болгъанларын ангылайма. Тюбеп саламлашабыз. Жусип, мени танып:

– Хызыр, сенми урлагъанса бизни эгечибизни? – деп сорады.

– Ким эгечигизни? Бусагъатда келе турама. Санга кьонакъбайлыкъ излеп бара турама. Бу жерледе эрттеден бери болмагъанма. Сиз а кечеге къарап къайры тебирегенсиз? – деп сорама. Кесим а, кюллюгюмо тыялмай, къуш-муш болама. Жусипни гитче къарындашы Жуман, сескекли болуп:

– Хызыр, болду. Эгечибизни къайдагъысын айт, – деп къадалады. Мен а лакъырдамы тохтатмайма.

– Жукъугъа башыгъызны атып, эгечигизден къуру къалгъан эсегиз, мен не бла болушайым? Оллахий, ким урлагъан эсе да, тёрт къарындашдан да тириди. Юйюгюзге чакъырып, кьонакъбайлыкъ этмей эсегиз, кече къалыр жер излейим сора, – дейме.

Жусип, сора:

– Бар, атам бла анам юйдедиле, бек кыйналып кьалгъандыла бизден. Эгечибизни тапханлай, биз да кыйтырбыз, – дейди.

– Жусип, манга тынгыла, сени эгечинг Жанагюлню иги тенгибиз Халил къачыргъанды. Ол кеси ыразы болуп келмесе, мен кесим кьолум бла элтип, юйюгюзге саллыкъ эдим. Мен сизге кызыгъыз бизде болгъанын айтыргъа бара тура эдим. Аллах аланы бир насыплы юйдеги этсин, – дейме.

Жусип, асыры ачуланнгандан кълкълды болуп, жилип кьойду.

Экинчи кюн биз Жанагюл бла Халилни юйдегиленнген тойларын этдик. Ма алай бла юйдегилендирдим тенгими. Алгъышлада айтылырча, бир юйдеги болуп, кеп жылланы жашадыла ала.

Аланы тойларында иги тенгиме суйген атымы Буланны саугъа этдим.

Арадан бир ай кетип, биз журтубузгъа, Кавказгъа, кыйтдыкъ.

АТА ЖУРТ

Киши журтладан Кавказгъа кече тебирегенде, мен, къарындашым Хусей, эгечлерим Муслимат бла Мариям биринчиле бла Къарачайгъа кыйтдыкъ.

1943 жыл ноябрьде, туугъан жерибизден зор бла кыстагъан сакъатларында, барыбыз да сабийле эдик. Мен – таматарлары, кесиме да тогъуз жыл толмагъан эди. Гитчебиз Мариямгъа эки жыл болгъан эди. Ол кыйынлыкъла нек болгъанларын сабийле угъай, уллула да ангыламай эдиле. Биз Къызыл Октябрь элде къарт атабызгъа кьонакыгъа бара тургъанлай, кьолларында сауутлары бла аскерчиле тыйып, ашыгъыш жюк ташыгъан машинагъа миндирдиле. Алайдан темир жол станциягъа элтип, адамла тыкъ-тыкъма болуп, солургъа хауа жетишмей тургъан вагонлагъа атдыла. Нек этгенлерин билмеген миллетни кыйры эсе да ашырдыла да ийдиле.

Жылла оздула. Биз, кечгюнчюлени сабийлери, киши журтлада ёсе, туугъан жерибизни, ана тилибизни, культурабызны унута башладыкъ. Манга, юйде менден гитчелеге Къазахстан ата журтубузча болду. Сабийлигим, акъылбалыкъ болгъан заманым да анда ётдюле, танышла, тенгле да кеп болдула, уллуланы даражаларына жетип, урунуу жолум да башланды. Атам къазауатда тас болгъанын билдирдиле, анам харипни да асырадым. Тыш адамла кыйгъырыр, болушур ючюн кьалмадыла, не келсин, ала атамы-анамы, журтуму орунун туталмадыла.

Алай болсада, Аллахха шукур, не кыйын болумлагъа тюшдюм эсе да, миллет шартланы, ана тилибизни, культурабызны, эрттеледе керти дуниягъа кетген эт адамларыбызны, Хубийланы тукъумну жети атагъа дери тарых жолун эсде тутдум. Кесимден гитчелеге да ол затланы ангылатдым, юйретдим. Аланы унутханны адамлыгъы кьалмайды, мурдору таяды, жел кыйры урса, ары баргъан хансча болуп, жашауда тийишли жер тапмайды. Аллай адам тамыры кьуу терекча болуп кьалады. Ол

халкыны, журтуну патриоту деген даражагъа чыгъалмайды. Кесинги, юйдегинги, тукъумунгу, миллетинги суймей эсенг, башха адамланы, халкъланы да сюерик туйюлсе, журтунгу сыйын да кёраллыкъ туйюлсе, аны магъанасын да ангыларыкъ туйюлсе. Аллаиланы тойгъан жерлери ата юйлери болуп къалады. Бу затланы эсингде тут, Ислам.

Ол оюмланы юслеринден мен бек суйген Абай аппа да айтханлай тура эди. «Къзазахны жеринде не алапат болса да, кесинги журтунга, Кавказгъа, бар. Хар адамны жашаргъа, сабийлерин ёсдюрюрге, урунургъа, ата юйюню жылыуун сакъларгъа кесини журту болургъа керекди», – деп юйрете эте эди ол.

Ызыбызгъа къайтыргъа тап тюшгенлей, къысха заманны ичинде хар небизни учуз багъасы бла сатып, жолгъа чыгъып къалдыкъ. 1957 жылны жазында, Жёгетей Аягъында темир жол станциягъа келип тюшдюк. Алайда оруслула, черкеслиле, абазалыла, ногъайлыла, башха миллетледен да адамла, той-оюн этип, туздам бла тюбедиле. Журтубузгъа жыйылгъаныбызгъа къууанчыбыз ичибизге сыйынмай, къарамыбыз бла тегерекни аулай эдик. Къартла да, Аллахха шукур эте: «Тюзлюк тюзде къалмайды», – деп, жамауатны алгъышлай эдиле.

Жазны ол кюню, байрамча, ёмюрлюкге эсимде къалды. Чууакъ кекден кюн алтын нюрлерин юсюбюзге чомарт себип алгъышлагъанча, тау аязчыкъ ура, тегерекде терекле, кекенле ариу чагъып, саулай табийгъат бизни сау-эсен къайтханыбызгъа къууанганча кёрюне эди. Талай кюнню жолда келген арыгъан-талгъан да этеди. Мен аллай жукъ сезмедим. Онтёрт жылны кюсеп тургъан Къарт-Журт элиме чабып барырга санларымда бир женгиллик, жүрек учунмакълыкъ бар эди. Туугъан, суйген жерибиз бла тюбешгенибиз хар кимни кюнчоне кюч къошхан эди. Алай а озгъан жылланы эслерине тюшюрюп, жилимсырагъанла да кез аллымдадыла. Мени сартын, къуш балачыкъны ауда тутуп, анда ёсгенден сора бошлагъанча халгъа жетип къалгъан эдим. Кёп жылланы айырылып тургъан журтубузгъа келип тюшгенибиз адамланы дуниягъа жангы туугъанча этген эди.

Поезд тохтагъанлай, халкъ перроннга къуюлуп, бир-бирле бауурларындан жатып, жерни уппа этгенлери да анга шагъатды. Жырлагъан, жилигъан тауушла бирге болуп да, ол кюннге дери эшитмегенме. Бир орус киши, эшек арбачыкъ бла флягалагъа Къобан суудан алып келип, адамлагъа ичиргени да эсимдеди. Ол Василий Городковну атасы болгъанын артда къоншугъа тюшюп, аны бла тенглик жүрюте тебирегенде айтдыла.

Туугъан элиме, атамы, къарт атамы къабырлары болгъан Къарт-Журтха барып, аланы ыстауатларында мурдор салыргъа эди акъылым. Алай а тукъумубузда таматаланы бири, Зулкъарнай, тыйды.

– Хызыр, Къарт-Журтда юйлерибиз къазауатны заманында кюйгендиле. Ол себепден бу тегерекде къалсакъ игиди. Знаменка деп жарашып тургъан эл барды. Барыбыз да бирге алайда мурдор салайыкъ да, артда жашау кеси билдирип къалайда тап болгъанын, – деди.

Олсагъатда асыры онгсунмагъанла болсала да, Зулкъарнай акъыл оноу этгенин узаймай ангыладыкъ. Элде юйлени бир къаууму кюйген, бир къаууму оюлгъан, сауларында да тыш адамла жашай эдиле. Аланы да къырал кечюрюп келтиргенди, юйледен чыгъып кетер акъыллары жокъ. Артда эшитгенибизге кере, бизден бир къауумла кеслерини юйлерин сатып ала эдиле.

Мен, чыдаялмай, юйюбюз болмагъанына да ийнанып къалалмай, Къарт-Журтха бардым. Болгъан оюлуп-чачылып, кюйюп, анда-мында бир сау межам, аланы арасында бизни юй жокъ эди. Отун этип къыйналмаз ючюн, хазыр агъачланы, къангаланы къобарып, отха салып тургъандыла. Орамлада ары-бери бардым, суугъа тюшюп, андан да ичдим, асыры къыйналгъандан жиялумукъларым бетими жуууп баргъанларын артда сездим. Хар не да къазауатны аллы жыллада болумгъа келсе эди деп, термиле, тегерекге къарадым, аллай мадар жокъ.

Бир кесек ёрге чыгъып, къая ташха олтуруп, ариу табиьгъатдан кез алалмай, иги кесекни къарап турдум. Эки-юч жол айырылгъаннга жетип, къайсы бла барыргъа билмей тургъан адамгъа ушатдым кесими. Кеп сагъыш этип, Зулкъарнайны оноун тюзге санадым. Ол барыбызгъа да игилик излегени хакъды.

Ызыма къайтдым, Знаменкада юй сатып алып, жангы жерде, жууукъланы арасында жашап башладыкъ. Не аз да таплыкъ тюшгенлей, ёлген ахлуланы къабырларын жокълап турдукъ.

Мен Гитче Къарачайны Первомай элинде зооветтехникумда окъуп, усталыкъ алып чыкъдым. Андан сора Ставропольда сынамымы ёсдюрюрге, курслагъа ийдиле. Аскер къуллукъ да этип къайтдым.

Ма былай башланды журтубузда жангы жашауум.

МАЛКЪАР МАДАНИЯТНЫ ФАХМУЛУ КЕЛЕЧИСИ

Малкъар халкъны маданиятыны айныунда белгили жазучу Боташланы Иссаны (1925–1991) кыйыны уллуду. Ол себепден «КЪМАССР-ни искусствосуну сыйлы къуллукъчусу», «РСФСР-ни искусствосуну сыйлы къуллукъчусу» деген атлагъа тийишли болгъанды, кеп сыйлы къагъытла бла да саугъаланнганды.

1958 жылда СССР-ни жазучуларыны Союзуну члени болгъанды. 1959–1964 жыллада Москвада Горький атлы Литература институтда окугъанды, анда бийик литература курсланы бошагъанды. Кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора, миллет маданиятны аякъ юсюне салыргъа уллу себеплик этгенди. Республикада драма театркъа, андан сора сурат музейге башчылыкъ этип да тургъанды.

XX-чы ёмюрню 50-чи жылларыны экинчи жарымында миллетибизни къыраллыгъы къайтарылгъаны бла байламлы маданиятыбыз жангыдан айнып башлайды. Малкъар халкъны жашауунда жарыкъ тюрлениуле жазучулары жангы чыгъармачылыкъ жетишимлеге кёллендиредиле. Аллайланы санында Боташланы Исса да болады.

1958 жылда драматургну «Таулада танг жарыйды» деген пьесасына кёре сахна оюн кёргозтюлюнеди, чыгъарма «Шуёхлукъ» деген альманахта да басмаланады. Ол революция бла инсан урушха жораланады. Пьесада тау эллени бири Кёнделенни Серебряковну аскерлеринден азатлау суратланады. Ол заманда адабиятта тохташхан төрелеге кёре, чыгъарманы мурдорун класс сермеш, чюйреликле къурайдыла. Драматург жигитлени ич дунияларын, инсан урушда аланы жигитликлерин, таукелликлерин ачыкълайды. Жазучу Хызырча, Дауутача, дагъыда башхаланы сезим къолайлары ёсген жолларын кёргозтюрге, энчи илишанларын ачыкъларгъа итинеди, аланы юслери бла миллетни адеп-къылыкъда, турмуш жашауда энчиликлерин суратлайды. Жигитле эки къауумгъа юлешинедиле: тюз (Смирнов, Ахмат, Келлет, Фаризат эм башхала) эм терс къылыкълыла (бай Таумырза, эфенди Хажос, акъ офицер Кабанов, байланы тилчилери Азвор, Салим эм башхала). Боташланы Исса сахна чыгъармада, тохташхан эстетиканы жорукъларына бойсунуп, хар бирин акъ неда къара бояула бла суратлайды, ол себепден бир-бир жигитлени сыфатларын толу ачыкълаялмайды.

Болсада, чыгъарманы сюзгенде, аны суратлау жетишимлерини юсюнден да айтыргъа тийишлиди. Чыгъармада тынгылы къуралгъан

Боташланы Исса артистле бла

сыфатла да бардыла. Аллаиладан бири таулу тиширыу Фаризатды. Жазычу аны тарых болумлада дунягъа къарамы, ангылау къалай тюрленнгенин кѣргюзтеди. Кюрешни жолун сайлардан алгъа, пьесаны тюз къылыкълы жигитлери тюрлю-тюрлю болумлада сыналадыла. Сѣз ючюн, жарлы жаш Хызыр бла къарт Дауут кѣп чойреликледен бла чурумладан ѳтедиле. Жашау кертиликни терен ангылагъандан сора уа, азатлыкъ ючюн кюрешге чыгадыла. Боташланы Исса белгиленнген жигитлени сыфатларын къурауда жашау кертиликге жууукълашдырады. Жанр жаны бла къарап кесаматлагъанда уа, Иссаны бу чыгъармасы жигитликге жораланнган чыгъармады дерчады.

1960 жылла малкъар халкъны сахна чыгъармачылыгъы тири айнып башланады. Драматургла бусагъат заманда адамны жашау халине эс бурадыла. Боташланы Иссаны («Солтанны къадары», «Урланнган жигит»), Маммеланы Ибрахимни («Феодал», «Кѣзлери болгъан сюзмеклик», «Тойдан сора»), Залийханланы Жанакъайытны («Ёгюз бла Желмаууз»), Къулийланы Къайсынны («Дуняда сюзмеклик барды»), Согталаны Адилгерийни («Хожа») сахна чыгъармалары жамауатны жашауунда адеп-къылыкъ бла байламлы соруулагъа жораланнган драматургиябызда биринчи сынаугъа саналадыла.

Боташланы Иссаны «Солтанны къадары» (1961) деген кюлкюлю лирикалы сахна чыгъармасыны баш жигити таулу жаш Солтанды. Адабиятда эрттеден суратлана келген сыфатды: ол эринчек, ичгичи эм жаншакъ адамды, колхоз жашаугъа терс кѣз бла къарайды, шахарда жа-

Боташланы Исса маданиятны сыйлы келечилери бла

шаугъа сукъланады. Шешаны башы дайымда хуржунундан къарап айланган Солтаннга элни адамлары чамланып, тырман этедиле. Боташланы Иссаны сахна чыгъармасында суратланган болумланы бушуулугъу жаланда Солтанны эринчеклигинде туююлдо. Сылтау башхадады: ол тюз жолгъа тюшерге, аман кылыкъларындан азатланыргъа итинмейди, тегерке адамланы асламысы да аны жарсыгулу къадарына сансыздыла. Чыгъарманы баш жигитлеринден бири Лейла былай айтады: «Адамгъа ийнаныу болмаса, анга андан уллу насыпсызлыкъ жокъду... Аны тас этген адам – кысыр къаяда жангыз битген терекге ушайды. Ол терекни туугъанындан, ёсенинден не кесине, неда адамгъа хайыры тиймей, къурп, жокъ болуп кетгенча, аллай адам да, кишиге керек болмай, жокъну орунунда болады» (1. С. 184–185). Аллай насыпсыз жангыз Солтан туююлдо, адамгъа ийнаныулары болмагъанла Хажи-Мусса, Кериуанчала, тырмандан башха жангылгъан адамгъа болушлукъ эте билмейдиле. Жаланда Лейла ийнанады Солтанны тюзеллигине. Жаш да ангылайды терслигин: «Барыгыз да керти айтасыз, мен терсме. Къайсы жанындан алып къарасанг да – терсме. Къаратор мени хатамдан жоюлду, алай, Хажи-Мусса, манга атамагъан чам атыгыз къалмагъанды: хауле, тели, къаукалакъ, ичгичи – аланы барын да мен къайдан санайым! Алай сиз мени жюрегимде не къайгым, не муратым болгъанын соруп кёргенмисиз? Мен туугъан элиме, колхозума къайтып келгенме. Энди кеси адамларым мени атмазла, болушурла, тюз жолгъа салырла деп, сизге къолуму узатханма, сизден а урушхан, хыликкя болмаса, бир ариу сёз

Къайсын, Исса, Керим, Къазийланы Билял, Думасар бла баш иеси

эшитмегенме. Не аманлыкъны да манга жагъып, жүрегими кѣп къыйнагъансыз» (2. С. 186). Ол ич сѣзюн айтыргъа къарыу таба эсе, аны иги жанына тюрлениую ишексизди. Кертиси бла да чыгъарманы ахырында Солтан адам улуну намысын сайлайды. Аны бла бирге башха жигитлени къылыкълары да тюрленедиле.

Белгиленген кезиуде тарых болумланы бла жигитликни суратлагъан сахна чыгъармала да магъаналарын тас этмейдиле. Аланы санында Боташланы Иссаны бла Байрамукъланы Халиматны Уллу Ата журт урушха аталгъан «Таулу тиширыуну жигитлиги» деген драмасыды. Чыгъарманы баш жигити батыр къарачайлы тиширыу Эркенланы Залийхатды. Сюжетни партизанланы немисли фашистлени бла кюрешлери къурайды. Залийхатны къылыгъында жаланда бир шарт белгиленеди – дертчилик: ол немислилени къолларындан жоюлгъан къарындашлары ючюн дерт жетдиреди, болсада ич дунясы уа, ачыкъланмай, кем къалады. Ол халда башха жигитлени Веберни, Альбрехтни, Исламны да сыфатлары толу кѣргюзтюлмейдиле.

Алай жазыучуну чыгъармачылыкъ усталыгъыны айныууна шагъатлыкъ этген шартла да аз туююдюле. Сѣз ючюн, Мурат бла Томайны алсакъ, экиси да сатхычлыкъ жолну сайлап, немислилеге къуллукъ этедиле. Муратдан эсе, Томай алгъа ангылайды жангылгъанын. Артдаракъ Мурат да сатхычлыкъны жолундан азатланады. Фашистле таулу жашны полицияны башчысы болургъа чакъырадыла. Алай ол, жауну мурдарлыкъ ишлерини юсюнден хапарланы эшитип, жангы къуллукъгъа алданмай, партизанлагъа къошулады.

Боташланы Исса жазычула бла

Сахна чыгъармада тынгылы кьуралгъан сыфатладан бири Томайды. Ол терс кыылыкълы жигит болса да, драматург аны этген ишлерини сылтауларын ачыкълагъанды. Томайны кыылыгъын сатхычлыкъ, кьуллукъгъа жутлукъ белгилейдиле. Немисли полицияны таматасы болуп тургъан заманында да ол байлыкъгъа итинеди. Кесини жутхучулукъ сезимини юсюнден Алий эфендиге жашырмай айтады. Душман, хорланып, къача башлагъанда, Томай жунчуйду, ичин кьоркьуу алады. Къыйынлыкъда ол кеси кесин аякъ тюп этгенин да ангылайды. Немисли комендант Альбрехт бла ушагъында аны бушуулугъу толу ачыкъланады. Чыгъараманы ахырында жашауун учуз, сыйсыз, ажымлы этдюргенин сезип, ахырында кеси кесине азап жетдирирге таукелленеди.

1960 жылланы ортасында малкъар сахначылыкъда жангы жигитлени эм драма чюйреликни излеу бла байламлы магъаналы тюрлениуле болгъандыла. Ол жаны бла Боташланы Иссаны «Къушла бийикни сюедиле» (1965) деген чыгъармасын белгилерчады. Драматург республикада молибден эм вольфрам хазырлау бла байламлы Тырныауз комбинатны юсюнден хапарлайды. Ишни заманында адамла кеслерин къалай жюрютеди, инсан борчларын къалай ангылайдыла дегенча сорууланы юсюнден оюмлайды жазычу.

«Къушла бийикни сюедиле» деген пьеса жашауда болгъан иш шартлагъа кёре кьуралгъанды. Ол себепден анга тарых кертиликни суратлагъан драмасыды дерге тийишлиди. Аны жигитлери Бетал Калмыков, Виктор, Вера дегенча жашауда болгъан адамладыла. Ала бла бирге Чомай, Харун, Махай эм башха жигитлени сыфатлары да кьуралады-

ла. Жигитлени кылыкларыны юсю бла жазычу заманны энчилигин кёргюзтюрге итинеди. Сахна чыгъарманы хар оюн бёлюмю энчиди: биринчи кесекде жигитле магъадан излейдиле, экинчиде – күүлукъчу Харун бла кюреш бардырадыла, ючюнчюде урушну кезиюу эм андан сора жашау суратланадыла.

1960 жылланы ахырында миллет сахначылыкъда жангы тарых-шагъат кыагъытлы ыз белгиленеди (историко-документальное направление): эртте тохташхан эстетикалы төреледен азатланыр муратда жазычула ишлеринде жангы тюрлениулеге итинедиле. Шагъат (документ, архив) кыагъытла бла хайырланыу адабиятны жангы излемине бойсунады.

Бу иште Боташланы Иссаны атын энчи айтырчады. Ол чыгъармаларында белгили тарых болумлагъа таянады, чыгъармачылыкъыны андан ары айныуунда белгиленген ызны сакълайды. Шагъат кыагъытлагъа кёре, чыгъарманы тынгылылыкъы жазычуну «Абирек» (1969) деген сахна чыгъармасында да ачыкъланады. Аны баш жигитлери инсан урушха кыатышхан Асланды эм Къалабекланы Солтан-Хамитди. Сахна чыгъарманы автору бу белгили адамланы юслеринден халкъда айтылган хапарланы, аланы ишлери бла байламлы шагъат кыагъытланы жыйганды, ала бла тынгылы шагъырей болганды, алагъа кёре сыфатланы да кыураганды.

«Абирек» деген чыгъармада Асланны ниет ёсюю да суратланады. Жазычу, тарых болумланы тинте, баш жигитни жаланда ала бла байламлы этип кыоймайды, жашау кертилик жигитни ич дуниясыны юсю бла ачыкъланады. Сабий жылларын жалчылыкъда ётдюрген Аслан тюзлюк ючюн кюрешни кыйын жолун сайлайды. Аны абирекликге халкъына жетдирилген кыйынлыкъны ачыуу чыгъарганды. Болсада сайлагъан жолу тынч туююлду. Бир талай замандан Аслан жангызлай бардыргъан кюреш магъанасыз болганын, халкъны эркин жашауу ючюн жамауат кюрешге кыатышыргъа кереклисин ангылайды. Чыгъармада сыфатны айныуу, жигитни ич дуниясыны тюрлениуюу кёрюнеди: сахна чыгъарманы ахырында тарых тюрлениуледе жигитни кёз кыарамы, ич дуниясы, халкъ ючюн кюрешни ангылауу да тюрленедиле.

Драмада сыфатланы кыаууму суратлау мадарланы кючу бла тынгылы кыуралганды. Аны мурдорун класс чюйрелик кыурайды. Ол себепден ишге кыатышхан жигитле бир бирге келишмеген эки кыауумгъа юлешинедиле: бир жанында – халкъны эркинлиги ючюн кыажау кюреш бардыргъанла – Аслан, Зулкыай, Сергей, комиссар Омар, Тахир; башха жанында – Элкыурат, Таубий, Атабек, Гордеев, Кыурман эфенди.

Жазычуну «Танг аласында» (1975) деген чыгъармасы «Таулада танг жарыйды» деген трилогияны экинчи кесегиди. Аны жаза, автор кыара-акъ бояула бла хайырланыудан азатланмаганды. Белгиленген чыгъарманы мурдорун заманны байламлыкълары кыурайды. Халкъыны тарыхында болган уллу тюрлениулени суратлай, Боташ улу ол болумланы туудургъан жашауну энчилигин да тинтеди, аны бла бирге келир заманны келирине ийнаннганын да кёргюзтеди. Чыгъарманы сюжет

ызларыны кьуралыуларына кёре, ишге кьатышхан жигитлерини кьа-дарлары бирча болмагъанча, жашаугъа кёз кьарамлары да энчидиле. Жазыгучуну жигитлерини ниет ёсюулерин (Салим), кьылыкьларыны осал шартларын да (Маштай, Кьындыр) кёргюзтюрге кьолундан келгенди.

Чыгъармада сыфатлары жетишимли кьуралгъан жигитледен бири Салимди. Ол жахил, саясат ишледе ангылауу болмагъан адамды. Кьындыр башчылыкь этген бандит кьауум бла бирге жангы жашаугъа кьажау кюреш бардырады: кьошлагъа от салады, колхоз малны урлап сюреди. Болсада, башха «ниет» шуёхлары бла тенглешдиргенде, Салимни халинде намыс, адеп шартла белгиленедиле. Ол эслиди, этилген ишлени сылтауларын ангыларгъа итинеди. «Мен жарлыны ызыгъыздан тагъа кетдигиз да, жамауатымы аллында аман бет этдигиз», – деп тырман этеди тюз жолдан ажашхан Азноргъа (3. С.70). Саясат жаны бла кьарангы болгъанлыкьгъа, Салим Кьындырны бардыргъан ишини магъанасызлыгъын, этген умутларыны толмазлыкьларын ангылайды. «Угъай, таулула Кьындырны аллына кьурманлыкьла бла чыгъарыкь тьойюлдюле. Ала энди ким ат, ким эшек болгъанын ангылагъандыла! Большевикле жанлы болмай, ала сизни жанлы боллукь тьойюлдюле», – дейди таулу жаш ахырында (4. С. 59–60). Боташланы Исса жигитини оюмларыны ёсюулерин, тюрленгенлерин ачыкьлауда усталыгъын кёргюзтеди.

Чыгъармачыны сейир кьуралгъан жигитлеринден бири Фаризатды. Ол ГПУ-ну кьуллукьчусуду. Жангы жамауат жашаугъа кертичиди, таукел адамды. Алай Фаризат асыры сагъайгъан адамды, кесинден башхалагъа ышанмайды, ишеклиди, ишинде женгиллик этеди. Сёз ючюн, класс душманла бла бирге ол дин тутхан кьартны да, большевиклеге кьаргъыш этген тиширыуну да бирча кьара чёпге алады. Партияны буйругъун толтурама деп, жамауатха хата жетдиреди. Ол «буйрукьну оздуруп толтурургъа» итинеди. Болсада жазыгучу жигитни ич дуниясында иги жанына тюрлениулени, тиширыуну ётюрюк сезимлеринден азатлана башлагъанын да кёргюзтеди. «Эшта, мен ГПУ-да ишлеяллыкь болмам. Бу душманлагъа жүрегим асыры кьызгъандан, бир-бирде кеси ауанамы да душман сунуп кьояма. Андан эсе, манга бир башха иш... окьургъа жиберигиз», – дейди Фаризат, сагъыш этип (5. С. 59–60).

Боташланы Исса ёз заманыны жазыгучусу эди, анга кертичи болгъанды. Чыгъармачылыкьгъында суратлау жаны бла бир кьауум кемчиликле болсала да, аны суратлау оюмуну, даражасыны ёсююне шагъатлыкь драмаларында жангы шартла да белгиленгендиле. Толгъурланы Зейтунну айтханына кёре, «Ганг жарыгъында» деген пьесасында кьуралгъан бир-бир сыфатла драматургну кёз кьарамыны кенглиги эм теренлиги тынгылы болгъанына шагъатдыла. Ол себепден жазыгучу ишексиз жетишимлеге жетгенди, класс кюрешни, адеп-намыс ангылаулары ара-ларында чьйреликни тынгылы ачыкьлагъанды, душманны, аны огьурсузлугъун азайтмагъанды, уруш-тйююшню жютюлюгюн кьучлендиргенди (6).

«Таулада танг жарыйды» деген трилогияны ючюнчю кесеги «Тюбеширбизми?» деген жигитлик драма 1980 жылланы башында Уллу Ата журт урушда Уллу Хорламны кыркжыллыгына аталып жазылган эди.

Сахна чыгармачылыктан сора да Боташланы Исса каламын назмучулукта да сынаганды. Аны «Жюрегимден жырлайма» (1957), «Таула сакълайдыла» (1968), «Ёмюрюм» (1981), «Айланч-кыйланч жолла» (1989) деген назму жыйымдыктары миллет окъуучуланы жюреклерине жол тапхандыла. Энци да халкъ чыгармачылыкны төрелерине кёре кьуралган «Кулистан», «Мудах жаш», «Эгер» деген поэмалары аланы эслерин бийлегендиле. Иссаны сураглау сёзге фахмулулугу бла шагърей болургъа башха миллетли окъуучуланы да онглары болганды: жазыучуну назму эм сахна чыгармаларындан кьуралган китаплары орус тилге кёчюрюлюп басмалангандыла: «От дома к дому» (1965), «Горы ждуд» (1978), «Поет зурна» (1981), «Орлы любят высоту» (1985).

Алайды да, Боташланы Иссаны чыгармачылыгы малкъар адабиятны тарыхында тийишли жерни алганды, аны магъаналы кесеги болганды. Фахмулу жазыучуну ниет хазнасы бююнню эм келлик төлюлеге миллет маданиятыбызны жетишимлерини ёлюмсюз юлгюсюча кьаллыкды.

Хайырланылган литература:

1. *Боташланы И.* Пьесала. Нальчик, 1972. Б. 184–185.
2. Анда. Б.186.
3. Анда. Б. 70.
4. Анда. Б. 59–60.
5. Анда. Б. 59–60.
6. *Толгуров З.* Преодоление традиции // Кабардино-Балкарская правда. 1974. 8 октября.

САРБАШЛАНЫ Алёна,
филология илмуланы доктору.

Боташланы Иссаны «Сени жулдузунг батмаз» пьесасы
биринчи кере басмаланады.

БОТАШЛАНЫ ИССА

СЕНИ ЖУЛДУЗУНГ БАТМАЗ

Эки актлы жигитлик драма

Улду Ата журт урушуну чынтты
жигити Батырбийланы Омарны
эсгерип

ОЮННГА КЪАТЫШХАНЛА:

Омар – партизан.

Магомет – партизан.

Зайнаф – Омарны юй бийчеси.

Шамшият – Омарны эгечи.

Топай – партизан.

Дюге – колхозчу тиширчу.

Бехлер – штурмфюрер, гестапochу.

Мюхленхейм – гестапochу, офицер.

Молль – гестапochу, обер-лейтенант.

Иш 1942 жылда тау элледен биринде барады.

БИРИНЧИ АКТ

Биринчи сурат

1942 жылны жайы. Бийик акъ къаяланы алларында уллу тау эл. Элни кюнлюм жанында Омарны юйю. Отоу. Отоуну ортасында тегерек стол. Столну тегерегинде шинтикле. Бир къабыргасында таулу кийиз. Бирси къабыргасында Омарны фронтдан жиберген сураты. Элни ортасы бла тау суу шорхалап барады.

Жабыу ачылганда, Зайнаф юйлени жыя турады.

Ш а м ш и я т (*эшикден кирип*). Э кыыз, келин, къопханмыса?

З а й н а ф. Кел, кызыбыз, кел. Къопмай а, шендюго дуняда къопмай, эндиге дери ким туралыкъды!

Ш а м ш и я т. Сабийле уа?

З а й н а ф (*Шамшиятха шинтик бере*). Ала дуниядан не ангылайдыла?! Жукълайдыла. Кызыбыз, аругъанынг затмы барды, былай нек тозурап тураса?..

Ш а м ш и я т. Ах кюнюм! Келин, манга не боллукъ сунаса?! Ташха талау-му тиерикди! Ол урушда къан тегген жангызыма къайгыдан башха затым да аурумайды.

З а й н а ф (*шинтикке жастыкъ салып*). Кызыбыз, келчи, былай олтур. Жангызынга да Аллах айтхан болур..

Ш а м ш и я т (*шинтикке олтуруп*). Аллах шагъатды, жангызыма асыры къайгы этгенден, бюгючели эки кезюмю къысмагъанма. Къарт да: «Сенден сора къарындашы урушха кетген жокъмуду? Ырысламай, алай къалай эте-

се?!» – деп да урушханды. Айхай, тѳзалсам а!.. Тюз танг жарыгъанлай, ярабин, келинни къарындашымдан хапары болурму экен деп, мыллык атып келеме.

З а й н а ф. Ой, къызыбыз, харип, андан хапарым болса, аны санга билдирмей а, къалай жатып къалыр эдим... Тобады, бир зат билгеним да жокъду.

Ш а м ш и я т. Я мени жаратхан Аллах! Бу сау эки айны ичинде бизге бир къагъыт журун нек жаза болмаз?!

Радио сѳлешип башлайды.

Р а д и о. Тынгылагъыз, сѳлешеди Москва. Москвадагъы заман бла алты сагъат бла юч минут болады...

Ш а м ш и я т. Э къыз, келин...

З а й н а ф (*Шамшиятны сѳзюн бѳлюн*). Тохтачы, къызыбыз, радио урушну юсюнден не айтырыкъ эсе да тынгылайкъ.

Р а д и о. Тынгылагъыз, совинформбюруну беребиз. Бу арт кюнледе Сталинградны тийресинде болмагъанча къаты урушла баргъандыла. Аллаий къаты урушлада Сталинградны тракторла ишлеучю заводу, бир ненча кере душманны къолуна тюшюп, бир ненча кере да артха сыйырылгъанды. Ол завод ючюн баргъан къаты сермешледе тамата лейтенант Омар Батырбиевни ротасы болмагъанча уллу жигитликле этгенди...

Ш а м ш и я т (*къууанып*). Э къыз, келин, эшитемисе? Радио жангъызымы юсюнден айта ушайды да?!

З а й н а ф (*бармагъын эринине салып*). Хау, аны юсюнден айтады.

Ш а м ш и я т (*жилямсырап*). Я дунияны жаратхан Аллах! Жангъызымы сен сакъла!..

З а й н а ф (*Шамшиятха эслетмей*). Амин Аллах.

Ш а м ш и я т (*Зайнафны айтхананы эшитмей*). Жукъму айтаса, келин?

З а й н а ф (*сѳзню бурдуруп*). Ишге кеч болама дейме. (*Ишге тебирей*.) Къызыбыз, мен ингирден алгъа къайталмам. Сабийле уянсала, алагъа аш-суу бер, маржа.

Ш а м ш и я т (*жанына тийип*). Хоу, сен ѳлмегин, бюгюннге дери Шамшият алагъа сен айтып къарагъан болур!

З а й н а ф (*къолуна азыкъчыгъын алып*). Мени сакълай болурла.

Ш а м ш и я т. Бар, жанымы къыйыры, бар. (*Зайнаф кетеди. Ызындан.*) Келин!

З а й н а ф (*ызына бурулуп*). Не этесе, къызыбыз?

Ш а м ш и я т (*ѳхтемленип*). Ол биргенге ишлегенлеге радио бла бусагъатда жангъызымы юсюнден айтханларын айтмай къойма.

З а й н а ф. Да мен айтмасам да, кеслери да эшитген болурла.

Ш а м ш и я т. Охо, эшитген эселе да, айт, жаным.

З а й н а ф. Айтырма. (*Ашыгъышлы кетеди*.)

Ш а м ш и я т (*кеси къалып, къабыргъада Омарны суратына къарап*). Омарым, жангыз билегим! Жанынга къор болайым! Сенден сора мени атам, анам, эгечим, къарындашым да жокъду! Саулай дунияда манга ана, ата, эгеч, къарындаш да жангыз сенсе! Жан туккулум, урушда кесинги алай алгъа ура турма. Жанынга сакъ бол, арууунгу алайым!..

О м а р (*ауазы*). О мени суйген эгечим, алай кѳлсюзлюк этме! Шѳндю Ата журтубузну душман малтап келгенде, бизге жан къайгъылы болур заман

жокъду. Туугъан жерибизни душманлагъа малтатмаз ючюн, миллионла бла Совет адамла жан да бередиле, жан да аладыла. Мен да аладан бириме!..

Ш а м ш и я т. Аны мен ангылайма. Алай жанынга къоркъама! Жангыз жанынга!..

О м а р *(ауазы)*. Къоркъама, эгечим! Туугъан жерибиз бизниди. Фашистлеге уа ол киши жериди. Къоркъасала да, ала къоркъсунла! Биз а неге къоркъабыз?!

Ш а м ш и я т. Ол алайды. Алай бек анасы жилимаз дейдиле. Сакъ бол, аурууунгу алайым, сакъ бол!

О м а р *(ауазы)*. Бирда къоркъама, Шами! Фашистлеге мен жанымы учуз бермем! Сиз а сабийлени Ата журтубузгъа кертичи болургъа юйретигиз. Бизни ниетибиз тюздю. Хорлам бизни боллукъду!

Ш а м ш и я т. Амин Аллах!

О м а р *(ауазы)*. Майна сюркелип келедиле. Бусагъат мен ротамы атакагъа элтеме! Хайда, Шами, сау къал! *(Ротаны атакагъа баргъан тауушу эшитиледи. Ур-ра-ра! Пулемётла автоматла атылгъан тауушла.)*

Ш а м ш и я т *(жилий къычырады)*. О, жангызым! О, жанымдан суйген жангыз къарындашым! Не ауур жаралы да бол, не бек да къыйнал, жаланда ол жаханымден къутулуп, юйюнге сау кел!... *(Элгенип.)* Оу кюнюм! Мен ауузу къурурукъ, кёзюм къыйып, жангызыма жаралы бол деп къалай айтдым! Я дунияны жаратхан Аллах, ийнан, къолумдан келсе, жангызыма атылгъан окъгъа кёкюрегиме салыр эдим...

Эгечлени жырлары узакъдан эшитиледи.

Къарындашларына керекли кюнде

Къууулуп жетиучю эгечле.

Къарындашлагъа къоркъуу болгъан жерде

Билеклик этиучю эгечле.

Къарындашлагъа жарсый, жүреклерин

Къарча эритиучю эгечле!

Къарындашларына кёкюреклерин

Кёпюрле этиучю эгечле.

Ш а м ш и я т. Я дунияны жаратхан Аллах! Ох деп тургъан жерибизде къоймай, бизни къарындашларыбыздан айырып, бизге бу къыйынлыкъны бергенле къыйынлыкъдан къутулмасынла!

Д ю г е *(алгъаракъда кирип, Шамишятны айтханына тынгылап туруп)*. Амин Аллах!

Ш а м ш и я т. А, къыз, мен а, сени эслемей, жаншай турама. *(Дюгеге шинтик салып.)* Келчи, былай олтур.

Д ю г е *(шинтикге олтуруп)*. Я мени Аллахым! Мени юч къарындашымы къанлы урушха кийирген Гитлерни кёкюрегине аман окъ тийсин!

Ш а м ш и я т. Аны алай болурун суймегенни Аллах суймесин!

Д ю г е *(асыры ашыгъып келгенден, талакъ солуу этип)*. А къыз, юй тюплени сыйпай тургъанымлай, радио бла сизни Омарны юсюнден айтханларын эшитгенме да, уллу Аллах шагъатды, асыры анга къууаннгандан аягъым басханы кёзюм кёрмей келеме.

Ш а м ш и я т. Къууанмай а! Къууанган болурса, харип. Сени юч къарындашынгы да сау хапарлары чыгъып, алай къууанайыкъ.

Дюге (*кёз жашларын сюрте*). Аллах бирди, шёндю бизни элде анга кьюуанмагъан болмаз.

Шамшият. Сау болсунла. (*Бираздан.*) Ах кюнюм! Дюге, аны урушха аскерни аллында киргенин эшитгенли, асыры адыргы болгъандан, не этерими билмей къалгъанма.

Дюге. Къара анга! Э къыз, къарындашынгы сау хапарын эшитдинг. Сора анга кьюуанмай, не адыргы боласа?

Шамшият. Анам харипни жаны ючюн, бюгюн радио бла айтхынчы, жангызым аллай къаты урушлагъа кире болмаз деп, кесим кесими алдап тура эдим. Аны эшитгенли бери уа, жаным тамагъыма тыгъылып къалгъанды.

Дюге (*Шамшиятны жапсарын*). Алай этме, харип, алай этме. Тоба, хар урушха кирген жаш ёлюп барса, дуняда эр кишини урлугъу къалмаз эди.

Шамшият (*ырыслап*). Тоба де! Тоба де! Э къыз, Дюге, ырысламай, алай къалай айтаса?! (*Жилямсырап.*) Шёндю мени жюрегими хар ургъаны, ярабин, жангызыма бир зат болупму къалды деп, къан тамырыма окъча тиеди.

Дюге. Таукел бол, харип, таукел бол. Аллах айтса, анга бир жукъ да болмаз...

Шамшият. Аллах бирди, Дюге, таукел болмасам, тели болуп, аман агъачха кирип да кетер эдим. Алай Омарны урушха аскерни аллында киргенин билгенли, хайран болуп къалама.

Дюге. Омар Аллахха аманат болсун. Мен а юч къарындашыма къалай тёзюп турама да? Ала уа урушха кирмегенми сунаса! (*Жилямсырап.*) Ма, Азретимден таууш-туууш да болмай тургъанлы толу алты айы. Аллах шагъатды, асыры алагъа къайгъы этгенден, кече узуну жиялп чыккъаным болады.

Шамшият. Аллах ючюсюн да юйюнге сау жыйсын.

Топай (*тышындан*). Эй, юйде ким барды?

Шамшият (*эшикден къаран*). Кел, Топай, кел, юйге жууукъ бол.

Топай (*юйге кирип*). Эй, юйге да игилик!

Шамшият (*Топайгъа шинтик салып*). Игилик кёр! Кел, олтур.

Топай (*шинтикге олтуруп*). Зайнаф а къайда кёрюнмейди?

Шамшият. Дырыннга барабыз деп кетгенди.

Дюге. Къой-къой, э къыз, дырын болуп а! Дырынны энди башыбызгъаы урлукъбуз?!

Топай. Сора бичен нек керек болмай эди?! Кесинг да, дырыннга бармай, не доп-доп этип айланаса?!..

Дюге. Да, Топай, колхоз малланы Тау-Артына аудургъансыз. Сора энди бичген неге керекди?!..

Топай. Бичен болса, тас болмаз. Керексиз доп-допну къой да, дырыннга бар!

Дюге (*ачыуланым*). Сора сен манга немислилегеми бичен ишлетирик эдинг?! Ала да, сен да ары дери...

Топай (*Дюгени сёзюн бёлюп*). Немислилеге бичен ишле деген кимди санга?

Дюге. Алагъа ишлетмей эсенг, мени уа бичен ашар малым жокъду. Маллары болгъанла ишлесинле!

Шамшият. Да, Топай, колхоз малланы Тау-Артына сюргенле бла кетген хапарынг бар эди да. Сора сен бери алай терк къайдан чыккъанса?!

Т о п а й (*шинтикге тап олтура*). Оллахха, биз да малланы сюрюп, Тегенеклиге жетгенлей, немислиле аллыбыздан атып башладыла да, малла да алайда чач-тук болдула. Биз да башыбызны алдык да, кьачдык да кетдик...

Д ю г е (*ийнанмай*). Анам харипни жаны ючюн, ётюрюк!

Т о п а й (*ачыуланын*). Да ананг харипни жанына барлыкь! Аны ётюрюк, керти болганын сен кьайдан билесе?!

Д ю г е. Билеме.

Т о п а й. Кьайдан?!

Д ю г е. Минги тауну башына адамла жаяулай да кючден-бутдан чыгьадыла, сора ёмюрлеринде тауну кьарап да кёрмеген немислиле Минги таугьа парашютла бла кьалай тюшер эдиле?

Т о п а й. Алай жигит кьатын эсенг, бар да кеслерине сор.

Д ю г е (*масхара этип*). Топай, биягьы сен, асыры кьоркьгьандан, кёзюнге алай кёрюнюп, кьачып келген болурмуса?

Т о п а й. Алай жаша сен!

Д ю г е. Алай эсе, ол сени бла малланы сюрюп кетгенле нек кьайтмайдыла да?

Т о п а й. Аны уа бар да, кеслерине сор!

Ш а м ш и я т. Тоба, Топай, тюнене мен а алай эшитмегенме.

Т о п а й. Сора сен а кьалай эшитгенсе?!

Ш а м ш и я т. Бизни колхозну малларын Тау-Артына аудуруп, анда кьыралгьа бере тургьан хапарлары барды.

Т о п а й. Аны санга айтхан алай онгсун! Хоу, ол мен кёрген ауушдан кёп мал аугьан болур! (*Кетерге тебирей.*) Былай озуп бара эдим да, Омардан хапарыгьыз бар эсе, биле кетейим деп кьайтхан эдим.

Ш а м ш и я т. Сау бол, Топай. Аллах бирди, андан бизни сен билмеген хапарыбыз жокьду.

Т о п а й (*жарсыулу болуп*). Э-я, таланнган?! Тейри, мен а, мен кетгенли, бир кьагьыт зат алгьан болурсуз деп тура эдим.

Ш а м ш и я т. Угьай, алмагьанбыз...

Т о п а й. Аллах аманаты болсун. Тейри, шёндю урушдагьы жашларыбызгьа болмагьанча уллу кьоркьуу барды.

Ш а м ш и я т. Ол туюлюмдюо бизни кюнюбюзню былай кьарангы этип тургьан!

Т о п а й. Оллахха, фашистле, кьар юзюлгенча, алларына тюшгенни басып келедиле дейдиле. Энди алагьа кьажау сюелип, ким да не эталлыкь болур?

Д ю г е. Да хау, кьыралны душмандан кьоруулар заманда ала да, бир кьау-умлача, эки аякьларын кюлге сугьуп турсала, бир зат да эталмаз эдиле!..

Т о п а й (*жанына тийип*). Да, Догьура кьызы, аны сен мени кьагьып айта са да, уллу Аллах шагьатды, сени кибик бир кьатыннга бригадирлик этгенден эсе, жюз фронтчугьа командирлик этген тынч болур!

Д ю г е. Тынч эсе, санга угьай деген кимди? Бар да эт!

Т о п а й. Да, мен а суююпмю урушха бармай, тенглеримден айырылып кьалгьанма?

Д ю г е. Суююп кьалмагьан эсенг, кимди сени аллынгы тьыгьан?..

Т о п а й. Камисле! Ауругьанынг барды деп, алыргьа унамагьан эдиле.

Д ю г е. Анам харипни жаны ючюн, сен алай аурусанг, Кёкей кьызы хар жыл сайын бир сабий тапмаз эди.

Т о п а й (*ачыуланым*). Да, анангы жанына барлыккы! Дохторла алмагъан-дыла дейме да мен санга!

Д ю г е. Аллах бирди, урушха дери Топай ауругъан этеди деп бирда эшитмегенме. Асыры жанынга кьоркьгъандан, жалгъан сылтау этип кьалгъан болурса.

Т о п а й (*кьыжсырап*). Атангы аман кёзюне! Сылтау этип кьалгъанма. Бар да, жылкьымы сюр! (*Бир жанына*.) Хау, сен ёлмегин, урушха барып а, сени кьарындашларынг этмегенми барды.

Ш а м ш и я т (*Топайны айтханын эшитип*.) Топай, бизни кьарындашларыбыз а нек этмей эдиле?! Ала бек уллу жигитликле этедиле!..

Т о п а й (*жарашыулу*). Да, жанымы кьыйыры, ала аллай жигитликле эте эселе, фашистле битеу Россейни алып, Кавказны тамагъына кирип, нек келедиле да?!

Ш а м ш и я т (*ачыуланым*). Алан, Топай, керти да сен а не болмагъан затланы жаншай тураса! Тоба, бизни жашланы уа кьан тёкген урушлада да жигитликни чегине жетген хапарлары барды.

Т о п а й. Ким айтханды аны санга?

Ш а м ш и я т. Радио.

Т о п а й. Къачан?

Ш а м ш и я т. Бу эрттенбла.

Т о п а й. Ала радио бла не айта эдиле?

Ш а м ш и я т. Мени жангъымы урушда этген жигитлигини юсюнден айта эдиле.

Т о п а й. Тейри, угъай!

Ш а м ш и я т. Эшитмегенмисе да?

Т о п а й. Угъай, тейри.

Д ю г е. Хоу, сен ёлмегин, эл эшитген радиону сен эшитмей, бери жоргъалап келген болурса.

Т о п а й. Хо, сени къабайым! Бусагъатда мени радиогъа тынгылап тургъандан башха къайгъым болмаз!

Д ю г е. Анам харипни жаны ючюн, сени кьарынынг да бизни кьарынларыбызча бурса эди, сен да эшитир эдинг.

Т о п а й (*ачыуланым*). Ой, сен анангы жанына баргъын огъесе! (*Бир жанына*.) Хо, радио бла сиз айтханча болса, эндиге немислилени урлукълары да кьалмаз эди.

Ш а м ш и я т. Топай, не дейсе сен?

Т о п а й. Догъура кьызына дырыннга бар дейме.

Д ю г е. Анамы жанына барайым, атлам да этсем!

Т о п а й. Оллахха, барсанг да барырса, бармасанг да, алыкьына мени колхоз бригадирден киши чыгъармагъанды.

Д ю г е. Аман кюнюнге!

Т о п а й. Уллу Аллахны арагъа салып ант этгенме, мен да Шота улу Топай тьююлме, санга штраф салып, ол ишчи кюнлеринги бир седиретмесем!

Д ю г е (*кюлюп*). Ха-ха-ха! Аны бла сен мени не бек кьоркьутдунг! Тёрт жюз ишчи кюнюм барды да, антсызса, барын да алып барып, кьатынынг Кёкей кьызыны башына урмасанг! Ишчи кюнле болуп а, Аллах айып этмесин ансы, ала бизге не бередиле?

Ш а м ш и я т. Да, Топай, колхоз малланы Тау-Артына сюрген эселе, бичен ишлеп не этесиз? Башыгъызгъамы урлукьсуз?!

Т о п а й. Алан, Шамшият, сен да бу Догъура кызыча тели болуп кьалмагъан эсенг, немислилени кыстасакъ, бизге бичен керек болурун къалай билмейсе?!

Д ю г е. Тюнене Нальчикден бир уллу кьуллукъчу келип, бизге: «От салып кюйдюрсегиз да, ара мюлкден фашистлеге бир зат да кьоймагъыз!» – деп кетгенди. Андан сора да ол бизге: «Совет халкъла къарыуларын жыя келип урсала, душманла бизни жерибизден аякълары басханны кезлери кърмей кетерле», – дегенди.

Ш а м ш и я т. Жангызым сау келсин, боллугъу да алайды.

Т о п а й. Аны алай болурун соймегенни Аллах соймесин!

Д ю г е. Инш Аллах, Омарча жашларыбыз сау болуп, ала бизни душманлагъа эздирип кьоймазла!

Ш а м ш и я т (*къабыргъадан Омарны суратын алып*). Ах кюнюм! Жангызым, саумуса?!

О м а р (*ауазы*). Саума, Шами, саума! Шендю тегерегибизден атылгъан окъла кез ачдырмайдыла. Алай биз да фашистледен тонлукъ тюшюрюр ючюн кьоймайбыз.

Ш а м ш и я т. Оу, сенден мен эгечинг алгъа ёллок! Не да болсун, кесинге сакъ бол! Уллу Аллах шагъатды, къатынгда болсам, ол санга атылгъан окъгъа кёкюрегими илишан этер эдим!

Узакъдан эгечлени жырлары эшитиледи.

Къарындашларына керекли кюнде

Къууулуп жетиучю эгечле.

Къарындашлагъа кьоркъуу болгъан жерде

Билеклик этиучю эгечле.

Къарындашлагъа жарсый, жүреклерин

Къарча эритиучю эгечле!

Къарындашларына кёкюреклерин

Кёпюр этиучю эгечле.

Тапхан баласындан къарындашын

Артыгъыракъ суйген эгечле,

Къыйын кезиуде, унутуп башын,

Къарындашха кюйген эгечле.

О м а р (*ауазы*). Мени ротам кьоруулагъан трактор заводха душманла, ахыр кючлерин жыйып, энтта да бир чабыуул этгендиле. Алай биз аланы бу жол да артха ыхтыргъанбыз. Шендю бизни кьолубузда Сталинградны жаланда беш жүз метр чакълы жери кьалгъанды. Ёлсек да, артха кетмезге бачамадан буйрукъ алгъанбыз. Инш Аллах, кетген да этмезбиз! Бизни жашла, окъ тийсе да, алгъа, кюн батхан жаны таба, атлай, ауадыла, ансы артха аумайдыла. Кьоркъма, эгечим, тюзлюк бизниди, хорлам да бизни боллукъду!

Ш а м ш и я т. Амин Аллах!

Т о п а й. Я мени жаратхан Аллах! Ким терс эсе да, сен анга онг берме!

Д ю г е. Амин Аллах!

О м а р (*ауазы*). Багъалы жерлешлерим! Жерибизге палах келип, къанлы душман топларыны быргъыларын туугъан жерибиз таба бургъанды. Алай сиз

а кишиликни нёгер этигиз! Туугъан жерибизде душманны аякъ тюбюнде от жандырыгъыз!

Ш а м ш и я т. О, жанымдан артха сакълагъан билегим! Ол аны айтхан ауу-зунга мен эгечинг къор болсун!

Эгечлени жырлары эшитиледи.

Къарындашларына керекли кюнде
Къуулуп жетиучю эгечле.
Къарындашлагъа къоркъуу болгъан жерде
Билеклик этиучю эгечле.

Къарындашлагъа жарсый, жүреклерин
Къарча эритиучю эгечле!
Къарындашларына кёкюреклерин
Кёпюр этиучю эгечле.

Жабыу.

Экинчи сурат

Биринчи суратны декорациясы. 1942 жылны жай айларындан биринде.

Жабыу ачылгъанда, Шамшият юйлени жыя, Зайнаф да ишге тебирей турадыла. Радио бла кыйгъылы музыка согулады. Бираздан радио: «Тынгылагъыз, селешеди Москва! Совинформбюроу билдириую. Сталинград ючюн баргъан къаты урушлада бизни аскер беломлерибиз жигитликни юлгюсюн кёргюзтгендиле. Уллу Ата журт урушну башха фронтларында хазна тюрлениуле болмагъандыла...»

Ш а м ш и я т (*жилямсыран*). Ах кюнюм! Келин, бусагъатда ол жангызым болгъан урушну юсюнден айтдыла да?

З а й н а ф. Хау, алайны юсюнден айта эдиле.

Ш а м ш и я т. Алай эсе, Омарны юсюнден нек айтмадыла да?

З а й н а ф. Да, къзыбыз, анда мингле бла адамла уруш этедиле. Сора хар кюнден да сени къарындашынгы юсюнден айтышмы турлукъ сунаса?!

Ш а м ш и я т (*Омарны суратын къолуна алын*). О, мени жан туккулум! Хар кюнден: «Мен саума!» – деп, шо эки сёз окъуна нек жазмайса?..

З а й н а ф. Ол а жаза болур. Алай ол жазгъан къагъытла бери жете болмазла ансы...

Ш а м ш и я т. Э къыз, келин, алай къалай айтаса? Аны къагъытлары сора бери нек жетерик туююл эдиле?..

З а й н а ф. Ала бусагъатда не кёп жазсала да, письмолары бери жетерик туююлдюле.

Ш а м ш и я т (*жилямсыран*). Нек, аурууунгу алайым?

З а й н а ф. Ростовну, Армавирни да немислиле алгъан хапарлары барды. Сора аланы письмолары къалай келсинле?!

Ш а м ш и я т. Ах кюнюм! Жангызымы къагъыты анданмы келе болмаз?! Огъесе, жаралы болуп, жазалмаймы тура болур? (*Элгенин.*) Угъай, угъай! Андан эсе, мен эгечинг ёлейим!

Эгечлени жырлары узакъдан эшитиледи.

Эгеч: «Къарындашым ёлмесин!» – десе,

Андан керти анты болмайды.

Эгеч: «Къарындашым сау келсин!» – десе,

Андан керти сёзю болмайды.

З а й н а ф (*Шамшиятны жапсара*). Къой харип, къызыбыз, къой, былай аман этме. Бусагъатда урушда жашларындан хапарлары болмай тургъанла кёпдюле! Ма, алайда Салахны алты жашындан бирини хапары да жокъду. Ала сора асыры тёзюп турадыла.

Ш а м ш и я т. Ала уа, харип, суюнюмю тёзе болурла?

З а й н а ф. Дюге уа, Дюге?

Ш а м ш и я т. Я Аллах! Бу урушну ачханны эгечини къарыны да мени къарынымча бура турсун! (*Ол да, Зайнафны жапсара.*) Тоба, келин, мени бош жапсарыргъа кюрешесе. Сен да анга менден аз адыргы этмейсе. Ма, кюн жайылып келеди. Сен а, кечени узуну кёз къысмай, тангнга алай чыкъгъанынгы билмегенми сунаса? Сен алай этме, харип. Алай этип, сен да ауруулу болуп къалсанг, бу эки къагъанакъ сабийге ким къарарыкъды?

З а й н а ф. Къой, къой, къызыбыз, ташха талау тиер депми къоркъаса?

Ш а м ш и я т. Да, харип, асыры анга къайгъы этгенден, кюз арты чапыркъча саргъалып къалгъанса сора уа! (*Жилляйды.*)

З а й н а ф. Аллах бирди, къызыбыз, бир кесек таукел боллукъ эсек да, жийайса да, къоймайса.

Ш а м ш и я т (*кёз жашларын сюрте*). Айхай, тёзалсам а! Менлей жийай къалгъы эди ол мени жангызымы урушха ийгенлени эгечлери.

З а й н а ф. Къызыбыз, аны зор бла киши иймегенди. Кеси ыразылыгъы бла баргъанды ол.

Ш а м ш и я т (*Омарны суратына къаран*). О, сенден алгъа мен жан аллыкъ! Энди манга сени кёрюр бир кюн чыгъармы? Ах кюнюм! Къыш келир да, къар жауар. Сен а келирмисе?.. Жаз башы келир да, къудурет чагъар. Къарылгъачла эски уяларына къайтырла! Сен а, жанымы къыйыры, жарлы юйюнге къайтырмыса?! (*Суратны уппа этеди.*)

З а й н а ф. Аллах ючюн, къызыбыз, жюрегинги былай бир эзмечи.

Ш а м ш и я т. Дып деп, урмай къалгъан жюрек ол болгъу эди.

З а й н а ф. Ай юйюнге, къызыбыз, кесинги былай кёз жашха хорлатып турма да, бир иги къууум да эт, эт.

Ш а м ш и я т. Охо, жанымы къыйыры, охо. (*Кёз жашларын сюрте.*) Бу къурурукъ жюрек тёзмейди, сора жийаймай не этейим?! (*Зайнаф дырыннга тебирейди.*) Келин, бюгюн а къайры тебирегенсе?

З а й н а ф. Бир кесек дырынчыгъыбыз къалгъанды да, биягъы Топай аны жыйып бошамай амалыгъыз жокъду деп къысханды да, аны жыргъа барабыз.

Ш а м ш и я т. Аллах бирди, бу Топай эсе, талау эсе да, ол, миннген атыча, колхозчуланы арбазларына къайтыргъа юйренип къалгъанды да, алайсыз болаллыкъ туююлдю.

З а й н а ф. Тоба, Дюге айтханлай, дырын жыйгъаныбыздан магъана болур деп да билмейме. Алай чиритип къояргъа кёзюбюз къыймайды ансы.

Т о п а й (*тышындан*). Эй, юйде ким барды?

З а й н а ф. Ма, сагъынылгъанны башы – босагъа юсюнде.
Ш а м ш и я т (*тынгысыз болуп*). Оу эшигим! Энди бу уа не бурунун соза айлана болур?! Барчы, келин, не эте эсе да, бир сор.
Т о п а й (*юйге кирип*). Эй, юйге да игилик!
Ш а м ш и я т (*уллу кѳз-кѳаш бермей*). Сау бол, жууукъ бол.
Т о п а й (*шинтикге олтурун*). Сау бол, Шамшият. (*Зайнафха*.) Эй къыз, сен а эндиге дери дырыннга чыкмай, не кюнюнге къарап тураса?!
З а й н а ф. Барама бара.
Т о п а й. Да, барлыкъ эсенг, кюн ортагъа дери эрттеди депми тураса?
З а й н а ф. Менден кългъанла чыгъып, менми кългъанма да?
Т о п а й. Бар, жаным, бар. Мен санга ышанып турама. Сен а эндиге дери юйге кирип тураса.
З а й н а ф. Охо, алай кѳп да кълмагъанды. Бюгюн бошарыкъбыз.
Т о п а й. Ол кългъанчыгъын бошагъынчы, бурунугъузну юйюгюз таба къаратмагъыз. Гебенлени да иги, тап этигиз. Къарачы аны эндиге дери ишге чыкмай тургъанына!
Ш а м ш и я т. Да, ол а суююпмю турады.
Т о п а й (*сабыр халда*). Оллаха, ол да алайды. (*Бираздан*.) Оллаха, эшигибиз жабыла тура болур дейме.
Ш а м ш и я т. Оу эшигим! Топай, энди уа не болгъанды?
Т о п а й. Да бу эртген бла радио бла айтханларын эшитмегенмисиз да?
З а й н а ф. Угъай. Не айта эдиле?
Т о п а й. Да айтып а, шѳндю иги хапар айтханмы сунаса?! Немислиле Армавирни алып, аллары Исси суугъа жетип келген хапарлары барды.
З а й н а ф. Ой зауаллы кесинг, бираз семиртмей а къояр эдинг!
Т о п а й (*жаньна тийип*). Да семиртип а, эшитмегенимими айтама?
Ш а м ш и я т. Аллах бирди, Топай, ол сен эшитгенни биз да эшитгенбиз. Келин тюз айтады.
Т о п а й. Ол алай хажы болсун! Хо, тюз айта болур.
З а й н а ф. Да, Топай, семиртмей эсенг, ала Армавирни бу эртгенликде алгъандыла. Сора ол сагъатха ала Исси суугъа къалай жетер эдиле?
Т о п а й (*женгдирмей*). Алай туююл эсе, районну къуллукъчулары партизан отряд къурайбыз деп, нек айланадыла да?!
Ш а м ш и я т. Да анга неге къарайса? Кесибизни алгъадан хазырлап турайыкъ дей болурла...
З а й н а ф. Да, Топай, ала партизаннга хазырланып айлана эселе, сен а, сен?
Т о п а й. Мен а не?
З а й н а ф. Сен а бармаймыса?
Т о п а й. Къайры? Дырыннгамы?
З а й н а ф. Угъай, партизаннга.
Т о п а й (*кесине жазыкъсына*). Айхай, мени ары барырча саулугъум болса уа!
З а й н а ф. Аллах бирди, Топай, суюсенг бар, суюсенг къл, ол сени ишингди. Алай, партизаннга чыкмай, биягъы сен Кѳкей кызыны этек туюбуне бугъуп кълсанг, фашистле асмакъгъа асыуну бизни элде сенден башларла!..
Т о п а й (*ырыслап*). Ай юйюнге, Зайнаф, алай узагъым да туююлсе да, ырысламай, алай къалай айтаса?!
З а й н а ф. Аллах хакъына, суюсенг ырыслап тур, суюсенг ырыслама. Боллугъу алайды...

Т о п а й (*ачыуланым*). Да, Зайнаф, Гитлерни атасыны атасын менми ёлтюргенме?! Ол асмакьгъа асыуну менден нек башларыкь эди?!

З а й н а ф. Кьуллукьчуса да, андан...

Т о п а й (*кюлгенча этип*). Ха-ха-ха! Кьуллукьчу болуп а мен! Аллах айып этмесин ансы, оу-шау да – колхоз бригадир!

З а й н а ф. Айхай, фашистле алай айтып кьойсала уа?! (*Бираздан.*) Чынтты эр кишиле энди кими урушда, кими партизанда Ата журтубузну кьоруулагьанда, сен а, хомухну кьулагъы жай юшюр дегенлей, кьатынланы этек тюплерине кирипми турлукьса да?!

Ш а м ш и я т. Кьой-кьой келин, не керексизге башынгы аурута тураса. Хо, асыры кьоркьакьдан, кече кеси керегине Кёкей кьызы бла чыгьыучу Топай, партизаннга барып, ол этмезлик болмаз!

Т о п а й. Тейри, Шамшият, кьоркьмагьан батырлыкь этмеучюсюн билмезча сабий а сен да туююлсе!

З а й н а ф. Да, Топай, батырлыкь этерик эсенг, ма душманла тауларыбызгъа жетип келедиле. Эртгеди депми тураса?!

Т о п а й (*жанына тийип*). Оу-оу, мен бир ырахын харипме деп мен айтама, сиз а, оу да, шау да бол, урушха бар деп кьысасыз!.. (*Ачыуланым.*) Да мен да Шота улу Топай туююлме, сизге кесими бир танытмасам!

З а й н а ф (*кюлюп*). Ха-ха-ха! Да, Топай, харип, бизни элде сени жоргъа атынгы бла сени танымагьан ким бар сунаса?

Т о п а й. Угъай, алыкьына сиз мени танымайсыз!.. Алай, кёп мычымай, мен да сизге кесими танытмасам, Сары кьяа аллы жухдан кетейим!

З а й н а ф. Къалай бла?

Т о п а й. Жигитлик этип.

З а й н а ф. Къайда? Эки аягьынгы кюлге сугъуп тургьанлаймы жигитлик этериксе?

Т о п а й (*муратын жашырып*). Ол мени ишимди.

Д ю г е (*эшикден муштухул кирип*). Охо, мен а Топайнын излеп кирмеген жерим къалмай айланама. Ол а мында доклад эте тура кёреме да!

Т о п а й (*сейир-тамаша болуп*). Да, Аллах сени атынгы ушхууур артында айтдырлыкь, сени мен дырыннга ашырып кетген эдим да! Эх, ташны кьыйынлысы тютюнчюге чакьгьыч болур деп, сизни тюбюгюзге тюшюп къалгьан менден харип болурму!

Д ю г е. Харип эсенг, ким аллынгы тыяды? Бар!

Т о п а й (*ачыуланым*). Энди сен жаханымге барлыкь а кьайры иесе мени?

Д ю г е. Партизаннга!

З а й н а ф (*масхара этип*). Кьой-кьой, Дюге, Топай Кёкей кьызын кьоюп, партизаннга бармазлыгьын къалай билмейсе сен?

Т о п а й (*ачыуланым*). Сора нек бармай эдим? Фашистле таудан сал-сал болуп келип тебиреселе, сора ол заманда Топайны ким болгьанын кёрюсюз!

Ш а м ш и я т. Хайт де, хомух болма, Топай.

Д ю г е (*сёзню бурдура*). Ах кюнюм, а кьыз, ол хапарны эшитдигизми?

Ш а м ш и я т (*сагъайып*). Не хапарды ол?

Д ю г е. Ол кёзлеринден къан тамарыкьла Армавирни алгьан хапарлары барды.

З а й н а ф (*мудах халда*). Биз да, аны эшитип, суу кьуйгьанлай болуп турабыз.

Ш а м ш и я т (*терен ахтынын*). Ах кюнюм! Э кызы, Дюге, ол мурдарла бери окыуна жетип кыалмагы эдиле.

Т о п а й. Оллахха, ала бери жетип, бизни таулагъа жухларын бир ургунчу хазна тохтамазла...

Д ю г е. Да, бир кыаумлача, эр кишиле аякларын кюлге сугъуп турсала, жетип кыалыргъа да болурла. Алай, насыпха, кыралыбызны чынтты жигит жашлары кепдюле. Инш Аллах, ала бизни душманны аяк тыбюне атып кыой-мазла...

Тышындан машина келген таууш эшитиледи.

Ш а м ш и я т. Оу кюнюм! Бу машина таууш а неди?

Бираздан Омар юсюнде аскер кийимери, инбашларында тамата лейтенантны чынлары, ёшюнюнде Кызыл Байракны ордени, белинде кероку, кыолунда таякчыгы бла эшикден киреди. Бары да сейир-тамаша болуп кыаладыла.

Ш а м ш и я т (*эс жыйып, кесин Омаргъа атады*). Ах кюнюм! Дюге, бу мени тышюммюдю огъесе кюнюммюдю?!

Бары да Омарны кыучакълайдыла.

Д ю г е. Кюнюнгдю, Шамшият, кюнюнгдю! Аллах кыолунгдан алмасын!

Ш а м ш и я т (*энтта Омарны кыучакълап*). О, жанымдан артха сакълагъан жангызым! О, эки кёзюмю жарыгы, келдингми? (*Зайнаф жюреги кыозгъалгъанын кыалгъанлагъа эслетмезге кюрешеди.*) Жанымы кыыйыры, келдингми?

О м а р (*Шамшиятны кыучакълып, уппа этин*). Келдим, Шами, келдим.

Т о п а й. Бу кыоркыуулу кезиуде, ол кыантулыкъла жетип кыалгынчы, жарлы юйюнге жыйылгъанынг иги болду.

Ш а м ш и я т. Аны жаны саулай юйюне жыйгъан Аллахха жаным кыурман болсун!

Омарны «Сени жулдузунг батмаз» деген жыры узакъдан эшитиледи.

Тор кыашха атха миниученг, Омар,

Ол садакъ окъча сюзюлюп.

Эскадрон бла келиученг, Омар,

Аскер ызынгдан тизилип.

Халкъ батыр жашын унутмаз, Омар,

Халкъны эсинде турурса.

Сени жулдузунг, ой, батмаз, Омар,

Жашлагъа юлгю болурса.

Сен желни жырып чабыученг, Омар,

Сынаугъа баргъан жолунгда.

Атда ойнап да хорлаученг, Омар,

Кыылыч от чагъа кыолунгда.

Халкъ батыр жашын унутмаз, Омар,

Халкъны эсинде турурса.

Сени жулдузунг, ой, батмаз, Омар,

Жашлагъа юлгю болурса.

Ючюнчю сурат

Биринчи суратны декорациясы. Жабыгу ачылгъанда, Шамшият бла Зайнаф хапчукну ящиклеге, кюбюрлеге, артмакълагъа жыя турадыла. Чакъдан-чакъгъа немисли рама самолётну гюрюлдеген тауушу эшитиледи.
Къайгъылы музыка согъулады.

Ш а м ш и я т. Ах кюнюм! Келин, бираз къымылда ансы, бу оу боллукъла жетип къаладыла.

З а й н а ф (*хапчукланы бирин ала, бирин къоя*). Хау, тоба.

Ш а м ш и я т (*къабыргъаадан кийизни алып*). Мачы, келин, муну да ары сал.

З а й н а ф. Къой-къой, къызыбыз, жаула сени эски кийизинги башлары-намы урлукъдула!

Ш а м ш и я т. Аллах бирди, башларына ургъанны къой, ол жыртхыч бё-руле кёзлери кёргенни къоймайдыла деп эшитгенме... Сал, жаным, ары сал!

З а й н а ф. Да, къызыбыз, быланы къайсы бирин алайыкъ да?

Ш а м ш и я т. Къачхынчылыкъда керек боллукъ затланы артмакълагъа сал. Къалгъанларын а ящиклеге, кюбюрлеге жыйыкъ да, картоф уруда букъдурайыкъ.

З а й н а ф. Тоба, алай этмесек да боллукъ туююлдо. Барын кётюрюп кеталыкъ туююлбюз... (*Чакъдан-чакъгъа узакъда топ атылгъан тауушла эшитиле башлайдыла.*) Оу кюнюм! жетип къала ушайдыла да! Къызыбыз, къойчу, отда кюйген харекет была болсунла!

Ш а м ш и я т. Айхай, быланы да душманлагъа къоюп кетсек, сабийле къыш сууукъда не этерле?

З а й н а ф. Да ол аман кюн келликлени жетип келген тауушларын эшит-меймисе да?! Букъдуралгъаныбызны букъдурайыкъ.

Ш а м ш и я т. Къалгъанларын а?

З а й н а ф. Къалгъанлары уа от тёбеси болсунла!

Ш а м ш и я т. Угъай, тоба. Кесини жаны ючюн, хапчугуму угъай, атамы эски миделин да къоймам!

З а й н а ф. Хау, алагъа къойгъандан эсе, от салып кетсек игиди! Ах кюнюм! Бу уруш деген затынг не аман къыяма эди!

Ш а м ш и я т. Аны ачып, бизге чапханла урушну отунда кюйгю эдиле!

З а й н а ф. Тоба, къызыбыз, алагъа жажанимни эшиги ачылып, къачан келе-диле деп, алларына къарап тургъанын а Аллахны бирлигин билгенча билеме...

Ш а м ш и я т (*эски огъары жанны къолуна алып*). Келин, мачы, муну да ары сал.

З а й н а ф (*къолуна алып*). Къойчу къой, къызыбыз. Бу эски огъары жан да кимге керек боллукъду?!

Ш а м ш и я т. Сал, жаным, сал. Бирда болмаса да, жамаугъа жарар. (*Къа-быргъадан Омарны суратын алып.*) Мачы, келин, жангызымы суратын бир мылы тартмаз жерге сал.

З а й н а ф (*суратны алып, кюбюрге салып*). Былайда мылы тартмаз. (*Омарны керохун алып.*) Къызыбыз, муну уа къайры салайым?

О м а р (*эшикден мудах кирип*). Аны уа жеринде къой.

З а й н а ф. Энди ол неге керекди санга?

О м а р (*Зайнафны кьолундан керохун алып*). Шёндю манга бу неден да бек керек боллукьду.

Ш а м ш и я т (*тынгысыз болуп*). Ауруунгу алайым, урушда кьан тёкгенинг болмаймыды санга?

О м а р (*Шамшиятны жассарып*). Шами, жаным, фрицле туугьан жерими малтай, мен а юйге кирип турмазлыгымы кьалай билмейсе сен?

Ш а м ш и я т (*Омарны жаньына олтуруп*). Да, бу саулугьунг бла...

О м а р (*Шамшиятны сёзюн бёле*). Мени саулугьум керох аталмазча кьарыусуз туююлдо. (*Терен ахтынып*.) Районну таматаларына партизанларыгьызга мени да кьошугьуз деп баргьанма да, инвалидсе, бизге жюк боллукьса деп кьойгьандыла...

Ш а м ш и я т. Да, мен эгечинг сенден алгьа ёллюк, ётюрюкюмю атхандыла да?! Бош жаньынга тиеди. Тюз айтхандыла.

О м а р. «Партизаннга барып, сен эталлыкь жокьду. Керохунгу бизге бер!» – деп кьыса эдиле.

Ш а м ш и я т. Жаньымы кьыйыры, бер да кьой! Аны ючюн да...

О м а р. Мени ала берген керохум жокьду! (*Ачыуланьып*.) Аны манга генерал Чуйков саугьагьа бергенди! Алыкьына мени эки кьолум ушкокну кьаты тутадыла. Кёзлерим а илячинча кёредиле. Аладан, менден да партизан болуп, ким кёп фрици агьызса да, кёрюбюз.

Ш а м ш и я т (*жиляп*). Кьой, жан дуккулум, жарлы юйюнгде тур.

О м а р. Шами, жаным, кёзюм, энди аны юсюнден бир-эки да айтма. (*Бир-раздан*.) Сора ала мени ушкогуму, керохуму да аллыкь эдиле!..

Ш а м ш и я т. Ким, жаньымы кьыйыры?

О м а р. Ол, кьуллукьчулабыз деп, тылда кьалып, тиширыуланьы тёбен жан тюплерине кирип тургьан гьылыу чьычанла!

Ш а м ш и я т. Оу эшигим! Жаным, алагьа жукь айтма. Бир палах этерле.

О м а р. Айтама да, керохну юсюне да атымы жаздырып, Генерал Чуйков: «Чынтгы жигитлигинг ючюн береме!» – деп, саугьагьа берген эди...

З а й н а ф (*Омарны кёзюне кьаран*). Кьызыбызны кьарындашы, алыкьына душманла бери келлик туююл эселе да, белгили туююлдо. Сора кьайры ашыгьаса сен? Огьесе биягьы сен урушха кетергеми...

О м а р (*Зайнафны сёзюн бёлюп*). Угьай. Жаула Кьарма-Кьабакьны алгьанлы иги кесек болады. Ала бери да ёшюн урмай амаллары жокьду.

Ш а м ш и я т. Оу эшигим! Алай эсе, жетип келедиле деп кьойсанг а!

О м а р. Хау, Шами. Акь кьая башында, Гепчокьада да кеслерин бегите туррадыла. Алайдан былайгьа уа жангьыз бир кьычырым боллукьду. Аны себепли, фашистле Гепчокьадан башларын бери кьаратханлай, биз аланы гимхотларын артха бурургьа хазырланьып турургьа керекбиз. Магомет а кьайда кёрюнмейди?

З а й н а ф. Ташлы-Сьыртда бичен чалыргьа кетген хапары бар эди.

Ш а м ш и я т (*Омаргьа жалынып*). Жаньымы кьыйыры, ол бир жангьыз, сен бир жангьыз. Кьой энди, аны да шашдырма да, жарлы юйюгьезде туругьуз...

О м а р. Фашистле туугьан тауларымы тамакьларына дери кирип келгенде, юйге кирип кьалай турсун адам?!

Ш а м ш и я т. Не этейим, жангьызым?! Амалсыздан айтама. (*Жилйды*.)

О м а р. (*Шамшиятны кьучакьлап*). Жиляма, Шами, жиляма. Инш Аллах! Фашистлени гунч этип, биягьы санга кьарындашынг бла «Асланбийге» барыпча бир кюн чыгьар!

Ш а м ш и я т. Амин Аллах!

О м а р. Мен а мындан кѣп фраулагъа жашлары Кавказ таулада ѓлгенлерини юсюнден къуугъун къагъытла барырча этерме.

Ш а м ш и я т (*ангыламай*). Ол фрау дегенинг неди, аурууунгу алайым?

О м а р. Шами, фрау деп немислиле тиширыугъа айтадыла. Аллах айтса, мен Кавказ тауладан кѣп фрици эгечине къуугъун къагъыт жибертирме!

З а й н а ф. Да, сен ары кет. Биз а, биз?

О м а р. Сиз а не?

З а й н а ф. Къызыбыздан да уялмай айтайым, бизни сагъышыбызны этмей эсенг да, сабийлеринги сагъышларын этмеймисе?

О м а р (*терен ахтынып*). Зайнаф, жаным, сабийлерибизни сагъышларын этмесек, кесибини къайтып-къайтып къанлы урушха да урмаз эдик. Туугъан жерибизге, элибизге палах келген сагъатда, юйюбюз, юйюрюбюз къайгъылы да болмай а!.. (*Жолгъа тебирей*.) Бюгече мени сакъламагъыз. Кеч къайтыргъа боллукъма...

З а й н а ф (*накъырда этип*). Тоба, къызыбызны къарындашы, не эсе да сени бизден бир жашыргъанынг болур дейме.

О м а р. Ол дегенинг?

З а й н а ф. Да, тюнене кече да танг ата келгенсе.

О м а р (*Зайнафны ийнакълап*). Да, теличик, быллай къыйын заманда эр кишини тиширыугъа билдирирге жарамагъан аз тюрюю иши болмаз.

Ш а м ш и я т. Тоба, келин, бизни къарт бла муну айланыулары бирге болур. Ол да бу арт кезиуде кече къарангы бола кетеди да, танг ата келеди. Жукъ айтсанг а, къайда къаласа! «Нѣхчигиме баргъан эдим», – дейди да, накъырдагъа бурады да къояды.

О м а р (*Зайнафха*). Туугъан жерибизни ташлары душман солдатны аягъыны тубюнде, анала сарнагъанча, сарнагъанда, мени юйге кирип турмазлыгъымы къалай билмейсе? Фашистлени тютюн тамакълы топларыны быргъылары тауларыма бурулуп тохтагъанда, аталарыбыз къамаларын къынларында сакълагъанча сакълап келген жерибизни душанладан къорууламасакъ, ата-бабаларыбыз тар къабырларында ауур ынычхап, бизге къара налат бермезлеми?!

Ш а м ш и я т. О, журегими къан тамыры, аны ючюн къан тѣгер ючюн, сендамы къалгъанса?!

О м а р. Шами, эгечим, батыр уланланы ѓсдюрген аналарыбыз: «Жерибизни душмандан къутхарыгъыз!» – деп къычыргъанда, мен жанымы артха салмазлыгъымы къалай билмейсиз?!

Ш а м ш и я т (*жсияп*). Да битеу Россейни алып келген жаугъа, партизаннга чыгъып, не эталлыкъсыз?

О м а р. Угъай, Шами. Фашистле Россейни мингден бирин да алмагъандыла. Алаллыкъ да тойюлдоле. Бурун да бизни огъурлу жерибизге аз душманмы жух ургъанды! Таулуну юйюнде от жагъасы ѓчюлюп, арбазында иесиз къалгъан парийи азмы юргенди?! Душманны атыны туяжлары тау жолланы ташларын азмы къызгъанды?! Алай аланы къаты къурчдан ишленнген наллары бизни таулада тот басып кѣп къалгъандыла. Бу жол боллугъу да алайды.

З а й н а ф. Биз а, биз?

О м а р. Бусагъатда бизни элни кючлю аскер бѣлом къоруулайды. Аны себепли фашистле бизни элни алай терк ууучлап къояллыкъ тойюлдоле.

З а й н а ф. Алсала уа, алсала? Къагъанакъ сабийле бла...

О м а р (*Зайнафны сёзюн бёлюн*). Душманла элге жууукълашханлай, мен адам жиберирме да, ол сизни кьоркьюусуз жерге элтир. (*Ары-бери бара.*) Эх, сауутубуз азлыкъ этмеги эди.

М а г о м е т (*эшикден муштухул кирип*). Угъай, Омар. Сауут кьаллай бир керек болса да табарыкъбыз.

О м а р (*Магометни келгенине кьюуанын*). А-а, Магомет! Кесинг да нек былай талакъ солуу этип келесе?

М а г о м е т. Ташлы-Талада чалгъы чала тургъанымлай, фашистлени келгенлерин кёрюп, элге кьюугъун этейим деп, мыллык атып келеме.

О м а р (*керохун къабына салып*). Эй-я, таланнган! Кёпмюдуле?

М а г о м е т. Бир взвод чакълы болурла.

О м а р. Аланы сен кесингми кёргенсе?

М а г о м е т. Хау. Ала да мени кёрюрле деп кьорккъганма да, алайдан ыран бла Юрдю ичине энип, чабып келеме.

О м а р. Тюз этгенсе, аперим! Энди сен терк окьюна райкомгъа бар да, душанны жетип келгенин андагъылагъа айт. Мен а, нартох бахчала ичлери бла фашистени алларына барып, аланы алларын тыяргъа кюрешейим.

М а г о м е т. Ахшы. (*Чабып чыгъып кетеди.*)

З а й н а ф (*Омарны аллында тохтан*). Ёлсем, жарылсам да, иерик тюй-юлме!

О м а р (*Зайнафны артха тюртюн*). Кет, тели болма! (*Ушкогун алып, нартох бахчагъа ташайып кетеди.*)

Ш а м ш и я т (*эки кьолун ёрге кётюрюп*). Я дуняны жаратхан Аллах! Жангъызымы сен сакъла!

Шамшият бла Зайнаф адыргы боладыла.

З а й н а ф (*жол азыкъларын артмакълагъа жыя*). Къызыбыз, терк болайыкъ, жетип зат къалырла.

Ш а м ш и я т (*эс жыыйып*). Охо да, келин, эллилерибиз болгъанлай болурбуз биз да...

Бираздан ушкок атылгъан таууш эшитиледи.

Ш а м ш и я т. Оу кюнном! Ол аны атхан мени жангъызыммы болур? (*Экиси да жилий-жилий къачхынчылыкъгъа кьураладыла.*) Жангъызым къайтханлай, къачаргъа керекбиз...

Энтга да ушкок атылгъан таууш эшитиледи. Бираздан Чегет жанындан бизни аскер бёлюм душманла таба от ачады.

Т о п а й (*муштухул келип*). Ой, къалай жигитди! Аперим анга!

З а й н а ф. Кимге?

Т о п а й. Кимге болуп а! Нартох бахчаны ичи бла фашистлени алларына бара барды да, Куташланы юйню артында бир офицерни, сизни юйню артында уа урду да, экинчи офицерни къаплады. Ма, жигит десенг, алай болады!

Ш а м ш и я т. Къарындашым кеси уа не болду?

Т о п а й. Ол а Догъураланы бахча таба кетген эди.

Ш а м ш и я т. Немислиле уа?

Т о п а й. Ала уа, бири бирин малтай, Тёбе-Арты таба къачып кетген эдиле. Энди ала ол Омар жойгъан офицерлени къанларын алыргъа чабыуул этмей

амаллары жокъду. Аны себепли биз бир жары жанларгъа керекбиз. Мен эллилени Юрдю ичине ашырайым. Сиз да ары тебирегиз.

Ш а м ш и я т. Алай эт, аурууунгу алайым, алай эт. *(Тонай кетеди.)*

Омар, эки немец автоматны инбашына тагъып, эшикден киреди.
Жаралы фашистни ынычхагъаны юй артындан эшитилгенлей турады.

О м а р. Хайда, тебирегиз. Терк болугъуз. Не аман иш болду! Не аман болду!

Ш а м ш и я т *(тынгысыз болуп)*. Неге жарсыйса, жаным?

О м а р *(автоматланы стол юсюне салып)*. Энейланы Юзейирни бла Боташланы Мухамматны фашистле ауур жаралы этип кетгендиле.

Ш а м ш и я т. Тоба, тоба! Хариплени юйлерин кьурутуп кетгендиле да!

О м а р. Хау, тейри, Шами. Бу келгенле жауланы тасхачылары эдиле. Душман кеп мычымай элге чабыууллукъ этерге боллукъду. Аны себепли терк окъуна, сабийлени да алып, Юрдю ичине кьутулугъуз.

Ш а м ш и я т. Жанымы кьыйыры, сен а, сен?

О м а р. Мен а бираздан сизни анда табарма. Турмагъыз!

Эллилени жилиау-сыйыт этип баргъан тауушлары эшитиледи. Шамшият бла Зайнаф, да кьолларына артмакъланы алып, чыгып кетедиле.

Ш а м ш и я т *(ызына бурулуп)*. Кеп кьалма, аурууунгу алайым. Тынгысыз болуп турлукъбуз!

О м а р. Угъай, кьалмам. Сабийлеге сакъ болугъуз! *(Ушкогун, керохун да жерлеп, автоматланы да боюнуна кенделен тагъып.)* Угъай, адам кьандан тоймагъан кьантулукъла, бизни эркиникни, кишиликни суйген жерибизде сизге тынчлыкъ болмаз! Кьарт таулу туугъан тауларын, тау кьуш эркин кегюн суйгенча, ата журтларын суйген таулула аны сизге малгатмазла! Мен а Сталинград ючюн кеп кьанымым текгенме, туугъан тауларым ючюн а ахыр тамычы кьаныма дери сермеширме! *(Стол юсюнден газетни алып, Кьулийланы Кьайсынны фронтдан ийген «Палах келген сагъатда» деген назмусун окъуйду.)*

Кьууанчны да, тойну да суйген халкьым,

Ишни да, байрамны да суйген халкьым!

Бюгюн уруш жанийды барыбызны,

Кюйдюреме дейди тойларыбызны.

Магомет, эшикден кирип, Омарны окъугъанына тынгылап турады.

Омар а аны эслемейди.

Жерим, санга кьууана, ёсгенме мен,

Бюгюн а бушууунга кюеме мен.

Къара палах кирди босагъабыздан,

Бёрюле да тоярла адам кьандан!..

Уруш жели суутхан от жагъала,

Кьайгьыдан абызырагъан анала,

Юйретигиз бизни киши болургъа,

Кьыйынлыкъда адамлайын кьалыргъа!

Туугъан жерим! Жаным-къаным да – сени,

Ёмюрге сени жашынгма, поэтинг!

Къууанч кюн къууанганма къууанчынга,
Бушуу кюн сарнагъанма тауларынга.

Къууанч кюн къууанганма тойларынга,
Палах кюн борчлума сени къорургъа!
Сюйген жерим! Сени ючюн барырма
Жалан аякълайын къылыч ауузунда!

(*Окъугъанын къоюп.*) Ой, бизни Къайсын! Кёп жашагъын сен!

Магомет. Оллахий, не кёп да жашасын! Омар, бу сен бусагъатда окъугъан назмуну Къайсынмы жазгъанды?

Омар. Хау, фронтдан жазып ийгенди.

Магомет. Тохта, аллай уллу фахмалу адамны да фронтхамы ийгендиле?!

Омар. Назмусунда кеси айтханлай, къыралына палах келген сагъатда, ол фронтха бармай, такъсанг да къалмаз эди.

Магомет. Оллахий, аны жанына къоркъуу болмаз ючюн, кесими жаннган отха атар эдим! Омар, андан арысын да окъучу, маржа.

Омар (*энтта да Къайсынны бир баиша назмусун окъуйду*).

Тойлада, кётюрюп жарыкъ чагъырны,
Манга онг болмаса ичерге, тенгим
Ичсин. Жаланда бетсиз душман аны
Ичмесин, анга келсин ачы ёлюм!

Манга тюшмесе, минип къантор атха,
Малкъарны кёгю тюбюнде барыргъа,
Тенгим барсын, урушдан келип артха,
Алай атым ат болмасын душманнга.

Тюшмесе, назмула эте, манга
Айланыргъа ташлы тау жолларында,
Тенгим айлансын, жаланда душманла
Бармасынла, ие болуп, алада.

Магомет (*сейир этип, тамаша болуп*). Ой, сау келгин, Къайсын, сен! Оллахий, бизни районну таматарындан болсам, битеу районну жыйып, бу назмуланы алагъа окъур эдим.

Омар. Хау, тейри! Районнга угъай, бюгюнлюкде аланы битеу Шимал Казказгъа листовкала этип жаяргъа керек эди. Ма, Ата журтну къоруулагъа, кишиликке чакъырыу десенг!

Магомет. Хау, оллахий!

Омар. Таматалагъа тюбедингми?

Магомет. Тюбемей а! Мен алагъа немислилени келе тургъанларын айтханлай, ала бизни аскер бёлюмге билдирип, алай от ачхан эдиле да!

Омар. Хау, аны эшитген эдим. (*Бираздан.*) Тейри, Магомет, мен ол фашист взводну аллында келген эки офицерни ол дунягъа ашыргъанма.

Магомет (*къууанып*). Керти, Аллах ючюн?! Къалайда?

Омар. Бирин сизни юйню артында, бирин да бизни юйню артында.

Магомет. Тейри, Омар, сен а чынтты жигит кёреме да! Сора ол аланы ызларына къачыргъан сен болгъанса?!

О м а р. Да, хау, алай болур деп турама. Магомет, туугъан жерибиз ючюн жаулагъа дерт жетдириуню санау бюгюн аладан башланнганды. *(Къайсынны назмусуну андан арысын окъуйду.)*

Мен къара кюн кесиме нёгерге,
Къаты кишилик, сени алгъанма.
Солдат ышаннганча командирге,
Мен эски кючюнге ийнанганма.

Жюр, Магомет.

М а г о м е т. Жюр.

Т о п а й *(ала да кетерге тебирегенлей, ашыгъышлы кирип)*. Омар, жамау-атны Юрдю ичине ашырып келеме

О м а р. Иги этгенсе.

Т о п а й. Сиз кетгинчи жетгеним нечик иги болду.

О м а р. Бизге жумушунг затмы бар эди?

Т о п а й. Омар, жаным, сен кесинг билгенликден, элни жумушун этип келген адамма.

О м а р. Хау, алайды.

Т о п а й. Адам адамгъа къыйынлыкъ бла зауукълукъда керек болгъанын билесе. Шёндю манга, бир жары жанламай, элде къалыргъа жарарыкъ тюй-юлдю.

О м а р. Ангылайма.

Т о п а й. Ангылай эсенг, мени да биргенге ала бар. Ёлсек-къалсакъ да, бирге болайыкъ.

О м а р. Да, Топай, биз кишилик сыналгъан жерге барабыз. Анда уа адам жаралы болургъа, ол угъай эсенг...

Т о п а й *(Омарны сёзюн бёлюп)*. Ёлюмсюз уруш болмагъанын мен да билеме. Мен да сиз болгъанлай болурма! Эр киши ушайма да!

О м а р *(Магометге)*. Магомет, къалай этейик?

М а г о м е т. Да, мен сен айтханнга угъаймы дерикме да?

О м а р *(немисли автоматланы бирин Магометге, бирин а Топайгъа узаттып)*. Алай эсе, алыгъыз.

Т о п а й *(автоматын алып)*. Оллахий, Омар, мен муну къалай атылгъанын да билмейме.

О м а р. Охо, жашау юйретир. Эрлиги болгъан къыйынлыкъда жунчумаз. Жюрюгюз!

Сауутларын алып, чыгъып кетедиле. Омарны жыры узакъдан эшитиледи.

Тор къашха атха миниученг, Омар,
Ол садакъ окъча сюзюлюп.
Эскадрон бла келиученг, Омар,
Аскер ызынгдан тизилип...

Жабыу.

ЭКИНЧИ АКТ

Биринчи сурат

Къая жухну къабыргъасында терен дорбун. Дорбунну аллы асыры тардан, аны ичине жаланда бауурланып киредиле. Ичи уа теренди, кенгди. Къая жухну къабыргъасында артиш жоккула, къайын терекле аны къарагъан кёзден жашырадыла. Юсюне чыгып къалгъынчы, алайда дорбун барды деп, кишини эсине да келлик туююлдо.

Жабыу ачылгъанда, Омар дорбун аллында ташха олтуруп, автоматын ариулай, Магомет да гранат бла кюреше турадыла.
Топай алайдан арлакъда къалауурда турады.

Омар. Магомет тюнене биягъы сен ашыкъгъанса да, фашистлени сауут складларын атдырыргъа чырмау болургъа аздан къалгъанса.

Магомет. Тейри, угъай.

Омар. Оллахий, алай.

Магомет. Да, не этейим, Омар. Тюз фашистни неда полицейны кёргенлей, бармагъым автоматны сампалындан басып башлайды сора!

Омар. Бу жолдан сора алай эте турма. Тюнене душманланы складларын да атдырып, къалауурларын да къаппап кетер жерибизде жангыз бирлерин жаралы этип кетгенбиз.

Магомет. Бу жолну кеч, Омар. Бу жолдан сора алай этмем.

Омар. Охо, бир жангылгъанны Аллах да кечеди. Мен да кечейим. *(Кюледи.)*

Топай *(ауазы)*. Тохта! Кимди келген?

Шамшият *(инбашында артмагъы бла келип)*. Менме мен!

Топай *(ушкозун чыкъырдатып)*. Кимсе дейме да!

Шамшият *(инбашында артмагъын жерге сала)*. Охо, Топай, энди сен, партизан болгъанма деп, мен эгечинги да танымаймы башлагъанса?

Топай. Оллахий, Шами, асыры къарангыдан, кёзню кёзге урсанг да кёрлюк туююлсе.

Омар. Да, Шами, биз санга, былайгъа жете келгенлей, кукукча къычыра тур деген эдик да.

Шамшият. Да, жанымы къыйыры, кюз артында кукукчу къычырып ким эшитгенди да? *(Бетинде терлегенлерин сюрте.)* Аллах бирди, бу таша дорбунга киргенсиз да, сизни, мен угъай, Аллах да табарыкъ туююлдо.

Топай. Шами, бизни тапхан алай тынч болса, ол бизни излеген малгъунла аяпмы къойгъан сунаса?

Омар. Шами, ызынгдан тагъылгъан зат болмай а келалгъан болурмуса?

Шамшият. Аллах бирди, мен да Ийис-Суула башына жетгенлей, ызымдан ким эсе да келгенча кёрюнгенди да, асыры къоркъгъандан, жаным табаньма жетген эди. Ярабий, ким болур деп, таш артына бугъуп къарасам, ол а бизни Лохбай. Урушуп, ызына къыстап келеме.

Омар. Тюз этгенсе, Шами, бизни былайда болгъаныбызны адам угъай, Лохбай окъуна билирге керек туююлдо.

Шамшият. Ангылайма, арууунгу алайым.

Омар *(Шамишятха)*. Бу жолдан сора бери тебиресенг, тегерегинге иги къарап, жолгъа алай чыгъа тур. Ол фыргъауунла ызынгдан мараргъа боллукъдула. Къысхасы, онг кёзюнг сол кёзюнге къалауур болургъа керекди.

Ш а м ш и я т. Аллах хакъына, алайсыз жарарыкъ туююлдо. (*Бираздан.*)
Ярабин, былайда бу дорбунну болгъанын билген болурму?

О м а р. Болмай а!

М а г о м е т. Биреу билгенни биреу да биледи.

О м а р. Граждан урушну кезиуюнде акъ гвардиячылагъа Мусос былайдан чабыуулдукъ этип тургъанды.

М а г о м е т (*Шамишятха*). Эшитдинг да?

О м а р. Аны себепли сакъ болургъа керекди. Жабылгъан ауузгъа чибин къонмайды.

М а г о м е т (*Шамишятны жанына олтуруп*). Шами, бу жол а бизни не бла сыйларыкъса?

Ш а м ш и я т. Да сыйлап а, бу къыйын заманда зауукъму этдирликме. Тап-хананымы келтиргенме.

М а г о м е т (*Шамишятны артмагъындан азыкъны чыгъара*). Ой, Шами, сен а сау келе тургъун! (*Бираздан.*) Алан, Шами, мени санга бир сейирим барды!

Ш а м ш и я т. Не сейиринг, аурууунгу алайым?

М а г о м е т. Алгъын, асыры къоркъгъандан, кече башынгы эшикге чыгъармаучу эдинг. Шёндю уа былай батырчыкъ болуп къалай къалганса?

Ш а м ш и я т. Амалынг алай болса, суююпню батыр болурса.

О м а р (*Шамишятны эркелетип*). Э, Магомет, бизни эгечибиз, кеси да билмей тургъанлай, партизан связист болуп къалгъанды!

Ш а м ш и я т (*ангыламай*). Оу эшигим! Э жаш, ол айтханынг неди?

М а г о м е т. Э Шами, аны къалай билмейсе?! Партизан связист деп партизанланы тасхачыларына айтадыла.

Ш а м ш и я т. Эшта, эшта, тасхачы болуп а мен. Анам харипни жаны ючюн, кече бери тебиресем, асыры къоркъгъандан, жаным тамагъыма тыгъылып къалгъанча болады. Алай, сизни ач болгъаныгъыз эсиме тюшсе, тёзалмайма ансы.

О м а р. Шами, Аллах бла тилейме, сакъ бол кесинге. Душманла ызынгдан тюшселе...

Ш а м ш и я т (*Омарны сёзюн бёлюп*). Хоу, аланы аталарыны жаны ючюн, Шамшият а аладан тели болур. Бери мен кесибизни юйден чыкъмаучума.

О м а р. Къайдан чыгъаса да?

Ш а м ш и я т. Кюндюзюнден окъуна Абатлагъа барама да, кече къарангы болгъанлай, аладан чыгъама да кетеме.

О м а р. Тюз этесе. Абат, ёлтюрселе да, сени сатарыкъ туююлдо.

М а г о м е т. Шами, фашистле полицейланы кече элни тегерегине къалау-ургъа салгъан хапарлары барды да.

Ш а м ш и я т. Салсынла. Полицайла тюлкую эселе, мен а къуйругъума.

О м а р. Ёзге, элде не хапар?

Ш а м ш и я т. Да, хапар болуп, элде не хапар боллукъду? Шёндю элде уллулада угъай, сабийледе окъуна ышаргъан, кюлген болмай, тар къабыргъа киргенча, юйлерине жыйылып турадыла. Тюнене: «Жашынгы, эгечингден туугъанны да тап!» – деп, бизни Куташны тутмакъ юйге атхандыла.

О м а р. Эй-я, таланган!

М а г о м е т (*саутларын юсюне тагъа*). Мен кетдим!

О м а р. Къайры?

М а г о м е т. Атамы азатларгъа.

О м а р. Тохта, Магомет, аны табынлай этерге керекбиз, женгилик этме.

Ш а м ш и я т. «Партизанларыгъыз телефон жиплерибизни кеседиле. Адамларыбызны ёлтюрредиле. Жерден да чыгъарыгъыз, аланы бери табыгъыз!» – деп, немислиле полицаиланы таматалары акъсакъ Чалманны боюнундан алып тургъан хапарлары барды.

О м а р. Ол а?

Ш а м ш и я т. Ол а, эки келинни да чакъырып: «Эрлеригизни табыгъыз, тапмасагъыз да, юйлеригизге да от салып, аланы, сизни да ол ары баргъанла бери къайтмаучу жерге ашырырма!» – деп жанылды.

О м а р. Ярабин, ала уа не айтхан болурла?

Ш а м ш и я т. Ала уа: «Эрлерибиз колхоз малланы Тау-Артына сюрюп кетгенли, сау эселе, шау эселе да, биз билген жокъду», – деп къойгъандыла.

О м а р. Не тап айтхан эдиле. Андан сора уа?

Ш а м ш и я т. Акъбилекледен бири келип: «Немислилени сыйларгъа къой бер!» – деп тохтагъанды да, мен а ауузумуму тыярыкъ эдим: «Кет, ала да, сен да аман кюнде къой ашагъыз!» – деп къычыргъанма да, ол а: «Ол эки немисли офицерни ким ёлтюрсени мен билмегенми сунаса? Эслеп сёлеш!» – деп, жанып кетген эди.

М а г о м е т (*къаны кызып*). Ол аны айтхан сатлыкъ къайсы эди?!

Ш а м ш и я т (*нек соргъанын ангылап*). Ким болуп а! Мамма, жаным, жиян хар заманда да сюркелип бармай, чулгъана-булгъана келип, уясына жуу-укълашханлай а, сюркелип тебиреучюсюн билмеймисе?

М а г о м е т (*бютюн бек кызып*). Шами, Аллах бла тилейме, ол Омарны жаныгъан къайсы сатлыкъ эсе да, жашырма! Бусагъатдан барып, мен аны кишиге хатасы тиймезча этип келейим!

О м а р (*Магометге*). Тохта, ашыкъма. Ол сатлыкълагъа дау айтыр кюн чыгъар бизге! (*Бираздан.*) Эх, туугъан жерим, огъурлу жерим! Жангыз бир жашынгы да сатмагъанса сен! Алай палах келген сагъатда, аз болсала да, сени сатханла уа болдула! Шами, андан сора уа?

Ш а м ш и я т. Акъбилекле партияланы, комсомолчуланы тизме этип айланадыла...

О м а р (*терен ахтынып*). Эх, бир къыйын ауруп къалгъаны болмаса, ала да элден кетмей, бош къалгъан эдиле! Шами, сен элде къалгъанладан бир бек ышанганынга тюбе да, Омар: «Бусагъатдан партизаннга чыгъыгъыз. Чыкъмасагъыз да, душманла эшигигизни жабарыкъдыла», – дегенди дерсе.

Ш а м ш и я т. Охо, аурууунгу алайым, айтырма.

М а г о м е т (*артмакъдан жюн чындайланы чыгъарып*). Охо! Бу чындайланы келтиргенинги нечик иги этдинг!

Ш а м ш и я т. Энди кюнде сууукъ бола башлагъандыла. Аякъларыгъызны юшютюрсюз деп, быланы сизге келинле эшип жибергендиле.

Т о п а й. Сау болсунла, оллахий! Шамшият, Кёкей кызына тюбегенинг зат а болгъанмыды?

Ш а м ш и я т. Тюбемей а! Ол сен Тау-Артында колхоз малланы кютюп тургъан сунуп турады.

Т о п а й. Турсун. Алай сунуп турса игиди. Шамшият, ёзге, элибизде хал къалайды?

Ш а м ш и я т. Да элде хал къалай боллукъду, ол кёзлеринден къан тамарыкъла, школну ат орун этип, ат орунланы бузуп, кеслерине отун этип, колхоз къуралгъанлы бери ишлеген журтларыбызны оюп айлансала?!

Омар. Да, ала жаулукъларын этедиле.

Магомет. Алан, Омар, бу фашистлени кирген жерлерине от салып, оюп, чачып барыулары не болур?!

Омар. Ала кирген жерлени иелери фашистлени аякь тюплеринде жерни жандырлыкъларын биледиле да, андан этедиле.

Магомет. Оллахий-билляхий! Аякь тюплеринде жерни жандыргъан угъай, башларындан аякь бурунларына дери ёрген этип кьоярбыз!

Шамшият. Тоба, ол аланы этеклерин кётюрюп айланган сатлыкъла уа алай айтмайдыла.

Магомет. Ала уа къалай айтадыла?

Шамшият. Ала уа: «Немислиле бери ёмюрге келгендиле, энди аман кюнюгюздю! Кезиу бизни болду!» – деп, аякь тюплеринде чёп сынмай айланнадыла.

Омар. «Гумулжук тебе чачыллыкь болса, къанат битер», – деп этгенликлери болур.

Магомет. Шами, бизникиле мени мындагъымы сезе болурламы?

Шамшият. Угъай! Ала сени кьощда сунуп турадыла. Ансы ол харип ананг, сени кылычны ауузунда айланнганынги билсе, саудан ёлюп къалыр эди да...

Омар. Алай сунуп турсун, харип.

Магомет. Шами, бир бек арыгъанча кёрюнесе. Таянып, бироз солурму эдинг?

Шамшият. Угъай, жаным, танг атхынчы мен юйюмде болургъа керекме.

Омар. Тюз айтаса. *(Магометни арлакъгъа алып.)* Магомет, ол сатлыкь ким болгъанын билип, жокь этерге керекбиз. Ансы ол элибизде кёплени эшиклерин жабаргъа боллукъду.

Магомет. Алайды. Омар, аны жокь этерге манга буюруунгу тилейме.

Омар. Угъай, аны биз алай бош ол дунягъа ашырып кьоймай, ким сатлыкь болса да, анга болуру да былайды деп, жазып, боюнуна тагъып, асып кетербиз.

Топай. Тюз айтаса, оллахий, Омар! Алай этсек, ол аны кибикле да баш сагъышларын этерле.

Магомет. Биз аны кысха заманны ичинде жокь этерге керекбиз! *(Шамшиятны жанында олтуруп.)* Шами, ананг харипни жаны ючюн, айт, ол Омарны жаныгъан ким эди?

Омар. Ма, Магомет, биягъы сен кыызгъанса! *(Шамшиятха.)* Ярабин, бизни былайда болгъаныбызны сенден сора киши биле болурму?

Шамшият. Сен ёлмегин, мени сартын, келиннге окъуна айтмагъанма.

Омар. Тюз этгенсе. Бек анасы жилимаз дейди. Шами, сен бу жол бизге бек керекли затланы айтдынг. Мындан ары да хар затха къулакь салып, эшитген затынгы бизге билдире турурса.

Шамшият. Охо, аурууунгу алайым.

Магомет. Тейри, Омар, былай къарайма да, бизни Шами да партизан болуп къала болур дейме.

Шамшият. Хо бирда! Мен, бир назик тиширыу, партизан болуп а!.. Алай сизге кьоркьгъандан айланганлыгъымды ансы.

Магомет. Омар, мен Топайны постдан алышайыммы?

Омар. Угъай, сен Шамини да арлакъгъа ашырып, ол букьдуруп кетгенинги алып келирсе.

Магомет. Бек ахшы. *(Бираз сагъыш этип.)* Омар, душманла бизни алай излей эселе, биз а?

Омар. Биз а ала бла керти жигитлеча сермеширбиз!

Шамшият *(адыргы болуп)*. Оу эшигим! Ала кепдюле!

Омар. Болсунла. Халкъ бизни жанлыды. Халкъ бирлешип юфгюрсе уа, не уллу къаяны да адурур! Фашистлени жерлерин ууучларгъа биз бармагъанбыз. Бизни жерибизни ууучларгъа ала келгендиле. Аны себепли бизни жерибизни агъачы, ташы, тауу, сууу да бизни жанлы боллукъдула. Шами, кеч болма сен.

Шамшият. Хау, жанымы къыйыры, кетейим.

Магомет. Шами, бюгече мында къал, къал.

Шамшият. Угъай, ауруунгу алайым. Ол кезлеринден къан тамарыкъ акъбилекле, мени юйде тапмасала... Тауукъларым да ач болурла...

Омар. Алай эсе, бар. Не да болсун, бир кишиге да ышанмагъыз. Сакъ болугъуз.

Шамшият *(Омарланы къучакълап)*. Экигиз да бирер жангыз. Уллу Аллахха аманат болугъуз. Хайда, сау-эсен кёрюшейик. *(Кетеди.)*

Магомет. Мен Шамини ашырып келейим. *(Шамшиятны ызындан кетеди.)*

Шамшият *(ызына бурулуп)*. Азыгъыгъыз юч-тёрт кюнюгюзге боллукъду. Мен андан алгъа келалмам.

Омар. Ахшы. Магомет, сен а терк къайтыргъа кюреш, маржа!.. Мен а сауутларыбызны хазырлай турурма.

Магомет. Ахшы. *(Кетедиле.)*

Омар *(сауутларын дорбун аллына чыгъарып)*. Топай, жашырын бара барып, къалауурланы тауушлары чыкъмазча этип, ала тутмакъ юйге агъш тургъан къартланы азатларгъа керекбиз.

Топай *(юсюн-башын къагъа келип)*. Бусагъатда десенг да, мен хазырма. *(Бираздан.)* Оллахий, Омар, бу Аллах кьурутурукъ саскыла да фашистледен башха туйюлдүйе.

Омар. Жылны бу кезиуонде саскыла къайдан чыгъарыкъдыла?

Топай. Оллахха, къайдан чыгъа эселе да, жыйын бёрюле кибик, талап къоядыла.

Омар *(кюлюп)*. Топай, тейри, эшта да, ала сени башха саскыларынг болурла дейме.

Топай. Оллахха, болмазла да деме. Бу дорбунну да аллы асыры тардан, бауурланып киребиз.

Омар. Да, Топай, партизанлыкъгъа дуняда былайдан тап жер жокъду дей эдинг да?!

Топай. Да, тапсыз жермиди да? Аллы тар болгъанлыкъгъа, ичине уа жюз адам да сыйынырыкъды. Бек аламаты уа, душман бла согъушуп, ичине ташайып кетсек, сора душман аллыбызны сакъласын да турсун... Биз а, тауну ары жанына бир чыкъсакъ, сора фашист фыргъауун озгъан жауунну жамычы алсын да кьуусун!

Омар. Хау, алайды, Топай. Тёгерекге иги къарагъанмыса?

Топай. Къарамайа! Ол чегет жанында улугъан жыртхыч бёрюден сора бу тийреде бир жан да жокъду. Омар, Аллахынг ючюн, жатып солумай, бу сауутла бла кюрешип не этесе?

О м а р. Э-э, Топай, солдатны уруш сауутлары хар заманда да хазыр бол-
гъанлай турургъа керекдиле.

Т о п а й. Оллахха, ол айтханынг да барды. *(Арлакьда аякъ тауушла эши-
тиледиле. Ушкогун чыкъырдатып.)* Тохта! Кимди келген?!

М а г о м е т *(пулемётну аркъасына кётюрюп келип)*. Менме, Топай, мен!

О м а р *(Магометни аркъасында пулемётну кёрюп)*. Охо! Магомет, бу кел-
тиргенинги къайдан алып келесе?!

М а г о м е т. Немислиледен урлап, букьдуруп къойгъан жеримден алып
келеме.

О м а р. О-о! Аперим санга, Магомет! Аперим! Бу шёндю бизге бек керек
боллукьду. Патронлары уа бармыды?

М а г о м е т *(сетен машиокчукьну кёргюзтюп)*. Ма была биразгъа болурла.
Быланы бошасакъ да, бир Аллах айтхан болур.

О м а р. Ахшы, Магомет, сен жат да жукьла. Бираздан жолгъа чыгъа-
рыкъбыз.

М а г о м е т. Къайры?

О м а р. Ол фашистле тутуп тургъан къартланы азатларгъа.

Т о п а й. Ала не къартладыла?

О м а р. А-а, Топай, Шами аны айтханда, сен, постда къалып, эшитмей
къалгъан ушай эдинг... Бизни къайда букьгъаныбызны билир муратда Маго-
метни атасы Куташны бла эки къартны тутуп турадыла.

Т о п а й. Алай эсе, не къарау барды?! Жюрюгюз!

М а г о м е т *(гранатланы белине сугьуп, патронташын эки инбашы бла
кёнделен къысып)*. Атын эшитген болмаса, кесин къарап да кёрмеген огьурлу
къартланы тутуп, тутмакъ юйге атхан мурдарла, тохтагъыз бир!

О м а р *(керохун къабына салып, автоматын алып)*. Магомет, Топай бла
сен жашырын барып, тутмакъ юйню сакълагъанланы тауушары чыкъмазча
этерсиз. Мен а, эшиклени ачып, андагъыланы бошларма.

М а г о м е т. Ахшы.

О м а р. Къартланы бошлагъанлай, кишиге кёрюнмей, элден чыгъаргъа
керекди.

Т о п а й. Да, жаула, бизни эслеп, атып башласала уа?

О м а р. Атып башласала уа, ахыр патроннга дери сермеширбиз. Ахыр пат-
ронну не этеригизни кесигиз билесиз.

М а г о м е т. Аны уа мангылайларыбызгъа...

О м а р. Анда-мында бир сатлыкьдан къалгъан жамауат бизни жанлыды.
Ол а халкъ хорлам бизни болуруна ийнаннганыны шартыды.

М а г о м е т. Ол сатлыкьланы да къагъып къояргъа керекбиз!

Т о п а й *(пулемётну аркъасына тап жараидыра)*. Оллаха, Магомет, ол
полицай кибиклени да кёбюсю сатлыкь болама деп болмагъандыла...

М а г о м е т. Да, Топай, сатлыкь болама деп болмагъан эселе, фашистлени
этеклерин кётюрюп нек айланадыла да?!

Т о п а й. Ол аман жанларына къоркъгъандан. Сора аланы кёбюсю ол бай-
ланы къалгъан-къулгъанларыдыла.

М а г о м е т. Ала алгъын жарлыланы къыйынларын къой аягъынлай ашап
тургъандыла да, Советле власты келгенде уа, аны тапмай, кичиген этедиле,
кичиген!.. *(Кюледиле.)*

О м а р. Тейри, жаша, аман жаныма кьоркьгъандан, тёрт аякъланганлай жюз жылны жашагъандан эсе, ёретинлей бир жыл жашап ёлюуню сайлар эдим!

Т о п а й. Айхай, Омар, ала аны алайлыгъын ангыласала уа! Аны алайлыгъын, Омар, жалаңда сени кибик жигитле ангылайдыла.

О м а р. Угъай, Топай, халкъны асламысыны ангылауу да алайды. Алай быллай кыйын кезиуде, биягъында сен айтханлай, халкъ болгъан жерде кьоркьакъдан сатлыкъ болгъан да болады.

М а г о м е т. Тейри, быллай кыйын кезиуде халкъына жашлыкъ ким эталмай эсе да, ол багъыр шайны кыйматы болмагъан жюрегин чыгъарсын да, жерибизни къара ташларындан бирине урсун да жакъсын!

О м а р (*терен ахтынын*). Тюз айтаса, Магомет.

М а г о м е т. Бу бизни кишиликни, тюзлюкню сюйген жерибизде фыргъауунлагъа сатылгъан малгъунланы огъурлу жерибиз къалай кётюре болур?!

О м а р. Жашла, бу кенг дунияда фашистле бла бизге жер жокъду! Неда биз, неда ала! Жюрюгюз!

М а г о м е т (*автоматын алып*). Жюрюгюз!

Жабыу.

Экинчи сурат

Биягъы сурат. Дорбунну аллы. Жабыу ачылгъанда, Омар, Магомет эм Топай, сауутларын алып, жолгъа тебирейдиле. Ол сагъатда Шамшиятны ачы кычырыгъы эшитиледи.

Ш а м ш и я т (*кулисаны артындан ауазы*). Оу анам! Оу-шау боллукъла, ёлтюресиз!

Ким эсе да Шамшиятны, ауузун жабып, ауазын тунчукъдурады.

О м а р (*эгечин ауазын эшитгенлей, танып*). Тохтагъыз. Ол бизни Шамини ауазыды.

Ючюсю да сауутларына жабышадыла.

Ш а м ш и я т (*энтта да кулисаны артындан ауазы*). Оу анам!

Шамшиятны ауазын биягъыча тунчукъдурадыла.

О м а р (*халны ангылап, буйрукъ береди*). Магомет, сен ол талгъыр ташны артында тохта. Топай, сен а аргъы ташны артындан къара. Менден буйрукъ болмай, атмагъыз. Хазыр болугъуз. (*Пулемётну тартып барып, таш артына жатады.*)

О ф и ц е р (*кулисаны артындан ауазы*). Партизан, здавайс!

О м а р (*пулемётну жерлей*). Совет партизанла кеслерин жесирге бермеучюдюле!

М а г о м е т. Мурдарла! Эшта да, душманла, Шамини марап туруп, алларына сюрюп келген болурла...

О ф и ц е р (*кулисаны артындан ауазы*). Партизан, здавайс! Айн, цвайн, драйн! (*Бираздан.*) Ахтунг!

О м а р. Сени жеринги ууучларгъа мен бармагъанма, мени жерими ууучларгъа сен келгенсе! Сдавайся сен! Пасыкъ!

О ф и ц е р (*кулисаны артындан ауазы*). Ру-Ру-сь! Здавайс!

М а г о м е т (*гранатны быргъаргъа керилип*). Ма, санга здавайсь! Фашист къантулукъ! Бизни таулада излегенинг бу болур да, ма, ал!

О м а р (*Магометни къолундан гранатны сермен алын*). Атма! Ала бла бизден адамла бардыла!

П о л и ц а й (*кулисаны артындан ауазы*). Омар, бу жол сизге Гитлерни жигит аскеринден къутулуу боллукъ туююлдо. Сауутларыгъызны алай къююгъуз да, бери чыгъыгъыз. Биз кѣпбюз!

О м а р. Ой, бети болмагъан сатлыкъ! Битеу Совет халкъ бизни блады! Сора сиз бизден кѣп къалай болурсуз?!

М а г о м е т. Шо жаным былайда чыгъып къалгъы эди, шѣндю Шами аланы къолларында болмагъы эди да!

О м а р. Ол туююлмюдо къара палах!

Т о п а й. Оллаха, къарайма да, бу жол бу фыргъауунла бизни борбайыбыздан ала болурла...

О м а р (*Топайгъа*). Хомух болма, Топай! Эрлиги болгъан къыйынлыкъда жунчумаучуду. Хайт де... Жашла, таулу кишиледен туугъанбыз да!.. Хайт дегиз!

М а г о м е т (*аллына ташланы къалай*). Омар, мени ючюн къоркъма... Алагъа мен жанымы учуз бермем!

Т о п а й (*таукел болуп*). Мен да!

О м а р. Алай эсе, ахыр тамычы къаныбызгъа дери сермеширге! (*Эки къолун экисине узатып, къолларын тутады.*)

М а г о м е т. Ант этебиз!

Т о п а й. Ант этебиз!

О ф и ц е р (*кулисаны артындан ауазы*). Партизан, здавайс!

О м а р. Биз сизге айтырыгъыбызны айтханбыз!

П о л и ц а й (*кулисаны артындан ауазы*). Омар, была жангыз эгечинги алларына сюрюп келгенлерин эшитмеймисе? Кесинге къоркъмай эсенг да, аны сагъышын этсенг а!

Ш а м ш и я т (*кулисаны артындан ауазы*). Оу, мен эгечинг сенден алгъа ёллюк! Мени хурттак-хурттак этип къойсала да, чыкъмагъыз! Чыкъсагъыз да... (*Шамшиятны билеклерин артына буруп, ачы къычырыкъ этдиредиле.*) Оу-шау боллукъла, ёлтюресиз!

Омар, эки къолуна эки гранатны алып, ёрге туруп тебирейди.

М а г о м е т. Омар, тохта! Омар!..

Т о п а й. Омар!..

О м а р (*амалсыздан тишлерин къыжыратын*). Бир кюн туугъанбыз, бир кюн ёллюкбюз!

М а г о м е т. Хау, бир кюнубюз эки боллукъ туююлдо!

Т о п а й. Бу жол бу итле бизни бек ырбыннга тыйгъандыла...

О м а р. Топай, жарадан къоркъгъан сермешге кирмейди! Аллах айтхан болур!

О ф и ц е р (*кулисаны артындан ауазы*). Ру-Ру-сь! Здавайс!

О м а р (*пулемѣтну жерлеп*). Угъай, мурдарла! Алай бла сиз бизни алалмазсыз! Жашла, жигитлик кишиликден чыгъады! Огъубуз бизден адамгъа тиймез ючюн, фашистлени бла акъбилеклени марап атаргъа хазыр болугъуз...

П о л и ц а й (кулисаны артындан ауазы). Омар, чыкь бери! Чыкьмай эсенг да, жангыз эгечинги жаны сени кьолунгдады!

Ш а м ш и я т (кулисаны артындан ауазы). Жанымдан артха сакьлагъан жангызым, чыкьма! Чыкьсагъыз да... (Ауазын тунчукьдурадыла.)

О м а р. Жашла, бюгюн бизни тѣзюмлюкню, кишиликни сынар кюнюбюздю. Бу амалсыз кюнюбюзде ата-бабаларыбыздан кьала келген кишиликни нѣгерге алайыкь...

М а г о м е т. Бирибиз ълсе да, бирибиз кьалыр. Ол сау кьалгъаныбыз а ючюбюз ючюн да сермешир...

Т о п а й. Жигит болмагъан жерде хорлам болмайды. Омар, сен саулукьдан, ала бизни хомухлукь этип кѣрмезле.

М а г о м е т. Инш Аллах, кѣрмезле.

Б е к и р (кулисаны артындан ауазы). Омар, бу мурдарла биз кьартланы да алларына сюрюп келгендиле!.. Алай сиз бизни ючюн кьайгьырмагъыз! Жигит ълсе, агы кьалады, жашларым! Хайт дегиз!

П о л и ц а й (кулисаны артындан ауазы). Ой, итден туугъан ит! Биз сени бери алай айт депми сюрюп келгенбиз?! (Автомат атылгъан таууш эшитиледи.)

М а г о м е т (кесин жаула таба тартдырып). Ой, бети болмагъан сатлыкь! Огьурлу Бекирни ...

Б е к и р (кулисаны артындан ынычхагъан тауушу эшитиледи). Омар, жаным, жигит тууса, халкьы ючюн туады! Биз ълсек да, сиз бу мурдарланы жерибизден кьурутмасагъыз... (Энтта да автомат атылгъан таууш эшитиледи.)

Т о п а й (кесин жаула таба тартдырып). Бекирни!..

М а г о м е т (полицайны маран). Бусагъат мен сен сатлыкьны кьаргъалагъа азыкь этейим! (Атады.)

П о л и ц а й (кулисаны артындан ачы кьычырыкь тауушу). Оу, мен харип! Ёлтюрдюле! Мени ёлтюрдюле!..

М а г о м е т. Андан кьайтма!

Ш а м ш и я т (кулисаны артындан ауазы). Омар, билегим, чыкьмагъыз!

П о л и ц а й (кулисаны артындан ауазы). Бусагъат мен сен кьахмени ауу-зунгдан ёмюрде сѣз чыкьмазча этейим!..

Ш а м ш и я т (кулисаны артындан ауазы). Ур, пасыкь! Ур! Нек урмайса мени?!

К ъ а р т (кулисаны артындан ауазы). Кьой, мурдар! Тиширыуну кьалай илишаннга саласа?!

О м а р (эки кьолуна эки гранатны алып, мыллыгын жаула таба атады). Жашла, хайт дегиз!

Магомет бла Топаи да аны ызындан секиредиле.

М а г о м е т. Омар, биз сени блабыз!

Омарны жыры узакьдан эшитиледи:

Тор кьашха атха миниученг, Омар,
Ол садакь окьча сюзюлюп.
Эскадрон бла келиученг, Омар,
Аскер ызынгдан тизилип.

Халкъ батыр жашын унутмаз, Омар,
Халкъны эсинде турусса.
Сени жулдузунг, ой, батмаз, Омар,
Жашлагъа юлгю болурса.

Сен желни жырып чабыученг, Омар,
Сынаугъа баргъан жолунгда.
Атда ойнап да хорлаученг, Омар,
Къылыч от чагъа къолунгда.

Уруш къуугъуну ачы жетгенде,
Къылыч суууруп чыкъгъаненг,
Къыралынг ючюн уруш этгенде,
Кёп душманланы жыкъгъаненг.

Тау къуш уясы ючюн сермешгенча,
Элинг ючюн да кюрешдинг,
Душманнга къаты кюрешде, Омар,
Жанынг чыкъгъынчы сермешдинг.

Халкъ батыр жашын унутмаз, Омар,
Халкъны эсинде турусса.
Сени жулдузунг, ой, батмаз, Омар,
Жашлагъа юлгю болурса.

Жабыу.

Ючюнчю сурат

1942 жылны декабрь айы. Нальчик шахарда гестапону начальнигини кабинетни. Кабинетни ортасында узун стол. Столну тегерегинде шинтикле.

Къабыргъада Гитлерни уллу сураты. Стол юсюнде юч-тёрт телефон.

Жабыу ачылгъанда, Бехлер жумушакъ шинтикге олтуруп, къагъытлагъа къарай турады.

М ю х л е н х е й м (*кеф болуп, бутлары ары-бери чалдише келип, онг билегин алгъа атып*). Хайль Гитлер!

Б е х л е р (*Мюхленхеймни кефлигине ачыуланым*). Хайль Гитлер! Эртте туююл, кеч туююл, кюн орта да болгунчу, биягъы сен не къууанчынг болуп тартханса?!

М ю х л е н х е й м. Кечигиз, жюйюсхан штрумфюрер, къууанчым угъай, уллу бушууум болгъандан тартханма.

Б е х л е р. Не, фронтда жууугъунг затмы ёлгенди?

М ю х л е н х е й м. Угъай.

Б е х л е р. Сора уа?

М ю х л е н х е й м. Сталинград фронтдан бир шагъырей офицерим келген эди да, ол анда болгъан халны айтханда, ичген угъай, кеси кесими къагъып къояргъа аздан къалгъанма.

Бехлер. Ол не офицерди?

Мюхленхейм. Свяжны офицери.

Бехлер (*ачуланым*). Вермахтны офицери, сиз аллай келсюзлюк кылай этесиз?

Мюхленхейм. Сталинград битеу Европаны тобугуна салып келген махтаулу аскерибизге жаханым оту болуп кыалган хапары барды сора уа?!

Бехлер. Ол аны сизге айтхан, ким эсе да, ётюрюк айтады.

Мюхленхейм. Совет аскер фельдмаршал Паулюсну аскерин тегерегинден кыуршалап, аскерчилерибизни кими сууукдан юшой, кими ачдан ёле, кимин а бит кесе турган хапары барды. Кысхасы, жюйюсхан штрумфюрер, шёндю анда бизни аскерибизге аман кюн келе турады. Андан тышында да...

Бехлер (*кыжырап*). Ауузунгу тый!

Мюхленхейм. Анда бизни солдатларыбыз...

Бехлер (*бютюн бек ачуланым*). Ауузунгу тый дейме мен санга!

Мюхленхейм. Да мен... Да мен эшитгеними айтама...

Бехлер (*бираз сабыр болуп*). Ол аны санга айтханны аты неди?

Мюхленхейм. Свяжны офицери, Отто Брунт.

Бехлер. Жюйюсхан обер-лейтенант, сен кыайдан таныйса аны?

Мюхленхейм. Ол мени жерлешимди.

Бехлер. Кыайдан чыкыганды ол бери?

Мюхленхейм. Бизни дивизияны командирина жашырын пакет алып келгенме дей эди.

Бехлер. Кыайда тюбеген эдинг сен анга?

Мюхленхейм. Ресторанда.

Бехлер. Ичген да аны бламы этген эдинг?

Мюхленхейм. Хау, жюйюсхан штрумфюрер.

Бехлер. Бусагыатда ол кыайда болур?

Мюхленхейм. Бусагыатда мен аны жолуна ашырып келеме.

Бехлер (*кыжырап*). Терк окыуна ызындан жет да, аны бери кыайтар!

Мюхленхейм. Тынгылайма, жюйюсхан штрумфюрер.

Бехлер. Хайль Гитлер!

Мюхленхейм (*эки чурукъ табанын бирге кыагып*). Хайль Гитлер!
(*Ашыгышлы чыгып кетеди.*)

Бехлер (*ызындан*). Жюйюсхан обер-лейтенант!

Мюхленхейм (*ызына бурулуп*). Не айтасыз, жюйюсхан штрумфюрер?

Бехлер. Аны алмай, бери кыайтма. Хайль Гитлер!

Мюхленхейм. Хайль Гитлер! (*автоматын да алып, чыгып кетеди.*)

Бехлер (*кабинетинде кеси кыалып, ары-бери бара*). Бу Сталинград бизни алгя барыубузгя бек улуу чырмау болду. Алай фюрерни аскери аллай кёп чырмауладан ёте келгенди. Ол алалмазча кыала битеу да дуняда жоккю. Сталинградны да алыпбыз!.. Кесин улуу Германияны жашына санагян бу кыанлы урушда коммунистле бла ахыр тамычы кыанына дери сермеширге борчлуду. Нацистлеге бла коммунистлеге уа жерни башында бирге жер жоккю. Неда ала, неда биз! (*Телефон зынгырдайды. Трубкины алып.*) Алло! Менме, жюйюсхан генерал! Алыкына угъай, жюйюсхан генерал! Аланы кысха заманны ичинде гунч этерге Вермахтны офицерини сёзюн береме мен сизге, жюйюсхан генерал! Хайль Гитлер! (*Трубкины жерине салып.*) Айхай, аланы жокъ этген алай тынч

болса уа... Бу кырурукъ таула да, бандитле бизге чабыуул этедиле да, сора, сюлесинлеча, кыя тешигине киредиле да кетедиле... Сора бирда аяма аланы табаргъа... *(Телефон зыгырдайды. Чолпуну алып.)* Алло! Къайдан, къайдан? А-а! Жюйюсхан Тёртюнчю, сенмисе? Мени буйругъуму толтурганмыса? *(Ачыулань.)* Нек? Тютюнча, дум болуп къаладыламы? *(Жанып.)* Жюйюсхан Тёртюнчю, неда кысха заманны ичинде буйрукъну толтурурсуз, неда мен сизни Сталинград фронтха иерме! Ангыладыгъызмы? Алай эсе, Хайль Гитлер! *(Чолпуну жерине салады.)*

Мю х л е н х е й м *(эшикден кирип, честь берип)*. Эркин этигиз, жюйюсхан штрумфюрер?

Б е х л е р. Не болуп келесе?

Мю х л е н х е й м *(сумкасындан чыгарып, Отто Брунтну документлерин алып, Бехлерге узатып)*. Буйругъугъузну толтурдум. Ма была аны документлеридиле.

Б е х л е р *(Мюхленхеймни къолундан Отто Брунтну документлерин алып)*. Сизни документлеригиз а?

Мю х л е н х е й м *(ангыламай)*. Ол дегенигиз неди, жюйюсхан штрумфюрер?

Б е х л е р *(ачыулань)*. Бусагъатдан сауутугъузну, документлеригизни да стол юсюне салыгъыз?

Мю х л е н х е й м *(автоматын, керохун да стол юсюне салып)*. Сизни бу этгенигизни ангыламайма, жюйюсхан штрумфюрер.

Б е х л е р. Мен сизни, тутуп, аскер трибуналгъа берирге буйрукъ этгенме.

Мю х л е н х е й м. Фронтлада этген жигитлигим ючюн фюрер мени темир жор бла саугъалагъанды. Сора мен нек тутуллукъ эдим?!

Б е х л е р. Вермахтны офицерлерини араларында паника жайгъанынг ючюн!

Мю х л е н х е й м *(жунчуюркакъ болуп)*. Ийнаныгъыз, жюйюсхан штрумфюрер, аны мен сизден сора кишиге айтмагъанма.

Б е х л е р. Айтханса, эшитгенме! Биз сени ол мында жайгъан хапарынг ючюн асмакъгъа асаргъа керекбиз! *(Бираздан.)* Бек уллу терслигинг сени Сталинградда болган халны семиртип айтханынг болгъанды.

Мю х л е н х е й м. Да, жюйюсхан штрумфюрер, менми айтханма да аны? Аны Сталинград фронтдан келген Отто Брунт кёзюм бла кёргенме деп айтханды. Аны айтханы ючюн, сизни буйругъугъуз бла мен аны ёлтюрдюм. Сора мени не терслигим барды?

Б е х л е р. Андан эшитгенинги офицерлени араларында жайгъанынг азымды? Аллай аман хапарланы жайгъанланы Ючюнчю империяда асмакъгъа асыучулары билмеймисе? *(Бираз жумушан.)* Мен а, сизни тылгъа жиберип, сизге сюд этдирирге керекме... Алай мен сизге бу кыйынлыкъдан кытулурча онг берирге сюеме. Бусагъатдан мен Молльгъа буйрукъ берейим да, ол сизни суу боюнуна чыгарыр да, алайда къаплар да къояр... *(Мюхленхейм абызырайды.)* Алай къалтырама, хомух! Сен немисли офицер ушайса да! Документлеринге уа офицерлени араларында паника жайгъаны ючюн дерме да жазарма!

Мю х л е н х е й м. Жюйюсхан штрумфюрер, ант этеме, сизден сора мен ол хапарны кишиге да айтмагъанма.

Б е х л е р. Айтханса! Алай жазарма да, сиз а аты-тауушу да чыкъмай, тас болуп къалгъан болурсуз да къалырсыз... *(Кабинетде ары-бери бара.)* Андан эсе, бизге тауда кёп зараны тийген бир партизан барды да, взводунгу алып ба-

рып, аны тутуп келсенг, неда аны бла ахыр патронунга дери сермешип ёлсенг игиди санга... Санга шёндю андан башха сайлау жокьду! Жаланда ёлюм! Алай болсанг... Юй ахлуларынга, санга да, биз мында илишаннга салгъандан эсе, ачыкъ урушда ёлгенинг иги боллукьду...

М ю х л е н х е й м. Жюйюсхан штрумфюрер, ол сиз айтхан партизанны ёлтюрюп, кесим ёлмей, неда аны тутуп, бери алып келсем а?

Б е х л е р. Аны тутуп, бери алып келсенг а, темир жорунга энтта да аллай бир жор кьошарбыз.

М ю х л е н х е й м. Жюйюсхан штрумфюрер, аны тутар ючюн, мен кьайры барыргъа керекме?

Б е х л е р. Алай узакь барлыкь тьойюлсе. (*Картагъа кьаран.*) Ма бу «К» деген тау элге барлыкьса. Жюйюсхан обер-лейтенант, эсингде болсун, бизге белгили болгъанына кёре, ол Сталинград фронтда ротасы бла бизни аскерге уллу кьоранчлыкь тьошюрген офицерди. Андан жаралы болуп келип, партизаннга чыгъып, анда бизникилеге аман кюн берип турады. Ол уллу сынауу болгъан жигит совет офицерди. Аны себепли бизни командование аны башына уллу ахча бичгенди. Аны сен мени аллыма сюрюп келсенг, неда ачыкъ урушда ёлтюрюп, аны башын алып келсенг, энтта да бир темир жор бергенден сора да, юйюнге барып солургъа онг берирбиз.

М ю х л е н х е й м. Жюйюсхан штрумфюрер, буйрукьну толтурургъа эркин этигиз!

Б е х л е р (*Мюхленхеймни керохун, документлерин да кесине берип*). Этеме. Алай, жюйюсхан обер-лейтенант, аны башын тайдырама деп, кесинги башынгы тайдыртмазгъа сакь бол. Ол болмагъанча жигит адамды. Хайль Гитлер!

М ю х л е н х е й м. Хайль Гитлер! (*Ашыгъышлы чыгъып кетеди.*)

Б е х л е р (*Мюхленхеймни ызындан*). Жюйюсхан обер-лейтенант, аны кьалайда болгъанын билген адамла болурла. Аладан башлагъыз!

М ю х л е н х е й м. Ангыладым, жюйюсхан штрумфюрер!

Б е х л е р. Ангылагъан эсенг, Хайль Гитлер!

М ю х л е н х е й м. Хайль Гитлер! (*Кетеди.*)

Б е х л е р (*кеси кьалып*). Мюхленхеймге нечик аман акьыл этдим мен... Энди обер-лейтенант неда ёлюр, неда ол жьртхыч бёрюню кьолгъа этер. Ол партизанла бла уруш этерге Белоруссияда эртте юйреннгенди... Кюйсюзлюк, кьатылыкь этип, Мюхленхеймни аллына киши да ёталлыкь тьойюлдю. Болмагъанча бек кюйсюз адамды... (*Терезеден кьаран.*) Дунияда уруш болмагъанча, тёгерек нечик шошду. (*Орамда жьырлап баргъан немецли солдатланы ауазлары эшитиледи.*) Ярабин, была кьайсы аскер бёлюм болурла?

Солдатла жьрлайдыла.

Тап уруш аулакьда ёлюрге тьошсе да бизге,

Сермешде биз жигит солдатлача ёлюрбюз

Кёп кенг жер кьошар ючюн туугъан жерибизге,

Биз фюрер ючюн, арсар болмай, жаныбызны берирбиз!

Б е х л е р. Ой, аперим! Бизни солдатла, аперим!.. Кёремисе, немисли солдатла кюн чыкьгъан жаныны солдатларындан эсе, нечик озгьурлудула, чынтты арийлиле болгъанлары нечик белгилиди!

М о л л ь (*пакет алып келип*). Хайль Гитлер!

Бехлер. Хайль Гитлер!

Молль (*пакетни Бехлерге узатып*). Жюйюсхан штрумфюрер!

Бехлер (*кьолун узатып*). Беригиз. (*Пакетни окьуп*.) Шёндю Пятигорскдан бери эдельвейсчилени жибергенлерин не иги этдиле. Ансы бу кьурурукъ таулада хар ташны артында бир партизан тохтагъанды да, кёз ачдырмайдыла...

Молль. Жюйюсхан штрумфюрер, бу кийик таулары адамлары да кийикле туююл эселе, партизаннга чыгып, была нелерин кьорууларыкьдыла?

Бехлер. Большевиклени пропагандалары башларын сылхыр этгенди да, Октябрь берген эркинлигибизни кьоруулайбыз деп айланадыла.

Молль. Эркинлик болуп а! Адамыча ашлары, суулары, юс кийимлери жокъ. Ол не тукьум эркинликди?! Бютюнда бир жашау эркинликлери болса уа, не этерик болур эдиле?!

Бехлер. Жюйюсхан Молль, ала анга башха тюрлю кьарайдыла. (*Бираздан*.) Жюйюсхан обер-лейтенант, анда сизде уа хал кьалайды?

Молль. Эх, жюйюсхан штрумфюрер, анда да бу палах партизанлагъа кьалгъанбыз да, бир тау ауузда партизанла бла сермешип, экинчи тау ауузгъа аусакъ, анда да аллыбыздан ала чыгып кьаладыла.

Бехлер. Да, жюйюсхан обер-лейтенант, таулу партизанла бла сермешуу башха жерли партизанла бла урушханча туююл кёреме да... Ай юйюнге, таулу партизанлагъа, тауларыны агъачлары, ташлары да болушадыла.

Молль. Керти да алай болур ансы, мени бир шуёхум: «К» элде бир партизан барды да, сюрюп аны кьяя дорбуннга урсакъ, ол а тауну ары жаны бла чыгып, башыбыздан ташла оюучуду», – дей эди.

Бехлер. Инш Аллах, ол энди бизни башыбыздан алай кёп таш оймаз!

Молль. Аллах буюруп, алай болгъу эди!

Бехлер. Обер-лейтенант Мюхленхеймни жаны сау болса, ол аны кьолгъа этер!

Молль (*Бехлерге жакъ басып*). Жюйюсхан штрумфюрер, ол аны сизни планыгъыз бла кьолгъа этерик болур?

Бехлер (*ёхтемленип*). Ёнге уа!

Молль. Жюйюсхан штрумфюрер, кийик жаныуарланы юйлерине от салып, ол Белоруссияда Хатынь деген элде этгенибизча, эллери бла кюл этип кьойсакъ а?!

Бехлер. Айхай, жюйюсхан обер-лейтенант, бу кийик халкьны кьатылыкъ бла кьоркьуталсакъ а!.. Алайсыз да бираз халгъа кьарап турадыла ансы, агъачча чыгып кетерге хаппа-хазыр болуп турадыла. Былагъа, бирсилеге этиучюбюзча, кюйсюзлюк этмей, аман акьыл бла жол излерге керекбиз...

Молль. Да, алай бла да болмаса уа?

Бехлер. Алай бла болмаса уа, ол бирсилеге этиучюбюзча, юйлерине жыярбыз да, от салып, эллерини урходугун кёкге бардырыбыз!

Молль. Эшта да, алайсыз да боллукъ болмаз...

Бехлер. Жюйюсхан обер-лейтенант, эдельвейсчиле жете болурла. Комендантха айтыгъыз да, алагъа казармаланы хазыр этдирсин.

Молль. Ахшы, жюйюсхан штрумфюрер. (*Чыгып кетеди*.)

Бехлер (*ызындан*). Жюйюсхан обер-лейтенант, анда кёп мычымай, терк кьайтыгъыз. Мында сизге улуу иш чыгъаргъа боллукьду.

Молль (*честь берип*). Терк кьайтырма, жюйюсхан штрумфюрер. Хайль Гитлер!

Б е х л е р. Хайль Гитлер! (*Молль чыгып кетеди. Кабинетде ары-бери бара.*) Генерал бизге партизанланы жокъ этмейсиз деп тырман этгенликке, айна, тауда аланы жокъ этген алай тынч болса уа... Ачыкъ урушда душманны аллынгдан сакълай эсенг, бу кзуурукъ таулада уа бири аллынгдан атса, бири башынгдан атады. Бири сол жанынгдан атса, бирси онг жанынгдан чыгъады!.. (*Телефон зынгырдайды. Чолпуну алып.*) Алло! А-а-а, жюйюсхан обер-лейтенант?! Тутханбызмы дейсе? (*Кзууанып.*) Ой, аперим санга! Аперим! Алай эсе, жюйюсхан обер-лейтенант, ол кенг ёшюнюнге энтта да бир жор тагыуунг бла алгышлайма! (*Телефоннга бираз тынгылап.*) Соргыаныбызгъа жууап этмейдими? Аны бери теркирек жетдиригиз. Мында жууап этмесе, кёрюрюз! Къайдан сёлешесиз? Алай эсе, бютюнда ахшы! Терк жетдиригиз бери! Алло! Жюйюсхан обер-лейтенант, ол фыргъауунну халин билесиз! Аны себепли аны бери тебиретсегиз, къалауурну кючлю этигиз! Мен а бусагъат бу сизни этген жигитлигизни Берлиннге билдирейим! Да аны уа бир-эки ыйыкъдан алыргъа болурса! (*Эсине тюшюп.*) Алло! Жюйюсхан обер-лейтенант, ол элни коменданты майор Фирсенми болуучу эди? Хау, ол къатымда турадымы?! Алай эсе, чолпуну анга берчи! Хайль Гитлер! Жюйюсхан майор, сиз анда коммунистлени, комсомолчуланы, алчы колхозчуланы тизмелерин этип бошагъанмысыз? Угъаймы?! (*Ачыуланым.*) Да, не кюнюгюзге къарап турасыз да?! Сора ала да партизаннга чыгып кетселеми этериксиз?! Къысхасы, аланы жангыз бири къалмай, экинчи январьда тутмакъда болургъа керекдиле! Сыйынырыкъ тюйюлдюлеми? Алай кёпмюдоле да? Алай эсе, тегереклеринден пулемётчуланы къалауургъа салыгъыз! Терк болугъуз! Хайль Гитлер! (*Чолпуну жерине салым.*) Советле власти бу кийиклеге бир зауукъ жашау бергенча, шо была да партизанла болабыз деп айланадыла!

М о л л ь (*эшикден кирип*). Хайль Гитлер!

Б е х л е р. Хайль Гитлер!

М о л л ь. Жюйюсхан штурмфюрер, буйругъугъузну толтургъанбыз.

Б е х л е р. Аперим! Сау болугъуз.

М о л л ь. Жюйюсхан штурмфюрер, былай халигизге къарайма да, бир уллу кзууанчыгъыз барды.

Б е х л е р. Тюз ангылагъанса. Бусагъатда обер-лейтенант Мюхленхейм ол къолгъа тюшмеучю партизанни нёгерлерин, кесин да тутханбыз деп сёлешгенди.

М о л л ь. Охо, ол а аламан ахшы болгъанды да!

Б е х л е р. Генерал, андан бир бандитни къалай туталмайсыз деп тырман эте эди да... (*Чолпуну алып.*) Аны тутханыбызны айтып, аны да бир кзууандырайым. Алло! Жюйюсхан Биринчи! Ол тынчлыгъыбызны алып тургъан жыртык бёрюню къолгъа этгенбиз! Сау болугъуз! Хау, обер-лейтенант Мюхленхейм! Ахшы, жиберирме. (*Чолпуну жерине салады.*)

М ю х л е н х е й м (*эшикден кирип*). Хайль Гитлер!

Б е х л е р. Хайль Гитлер! (*Мюхленхеймни Молльгъа кёрюзтюп.*) Ма, жюйюсхан Молль, ма, жигитлени жигити! Шагъырей болугъуз.

М о л л ь (*Мюхленхеймге къолун узатып*). О-о! Аллай келепени туталгъан! Сиз а чынтты жигит кёреме да!

Б е х л е р (*Мюхленхеймни билегинде байлауну кёрюп*). Жюйюсхан обер-лейтенант, билегигизге уа не болгъанды?

М ю х л е н х е й м. Ол бандит кесин бизге алай тынч тутдурмагъанды. Къа-ты уруш этип, къан тегюп тутханбыз.

Б е х л е р. Бизден а адам кьоранч болгъанмыды?

М ю х л е н х е й м. Хау, бир офицерибизни бла сегиз солдатыбызны ёлтюр-гендиле. Ол полицей киби кледен да биреуленни...

Б е х л е р. Ол ёлген офицер а кимди?

М ю х л е н х е й м. Обер-лейтенант Отто Шульц.

Б е х л е р (*жарсын*). Ма, энгта Вермахтны бир жигит офицери!.. (*Ачыу-ланып*.) Ол жыртхыч бёрюге соруу мен кесим этерикме! Жюйюсхан обер-лейтенант, келтиригиз аны бери!

Мюхленхейм солдатлагъа башы бла билдиреди. Олсагъатдан эки эсесовчу солдат Омарны алларына сюрюп келедиле. Омар асыры туюлгенден, бетинде къан юйюшмеген жери жокъду.

М ю х л е н х е й м. Ма, жюйюсхан штрумфюрер, ол къолгъа тюшмезлик жигит буду!

Б е х л е р (*Молль да аны биргесине Омаргъа сейир-тамаша болуп къарай-дыла. Омаргъа ачыуланып*). Тукъумунг, атынг, атангы аты?

О м а р. Да, эндиге дери сиз мени ким болгъанымы билмеймисиз да?

Б е х л е р (*бютюн бек къыжыран*). Соруу мында мен этиучюме! Сени агъач тонгуз болгъанынгы мен эртте билеме! Алай кесинг айтсанг сюеме. Алайды да, тукъумунг, атынг, атангы аты?

О м а р. Да мен тукъумуму айтхандан не хайыр сизге?

Б е х л е р. Ол бизни ишибизди! Айт, сен бизни ненча офицерибизни ёлтюргенсе?

О м а р (*сабыр*). Аллах шагъатды, аяп жангыз биригизни да къоймагъанма.

Б е х л е р. Сталинград фронтда сен, ротагъа командир болуп, анда бизни аскерге кёп заран этген хапарынг барды. Алаймыды?

О м а р. Алайды.

Б е х л е р. Андан инвалид болуп келгенсе, сора сени партизаннга ким ий-генди?

О м а р. Жюрегим.

Б е х л е р. Ётюрюк!

О м а р. Угъай, керги айтама.

Б е х л е р. Да, ары барып, не этерик эдинг?

О м а р. Сизни гунч этер эдим.

Б е х л е р. Бизни битеу Европаны аскери да жокъ эталмагъанды! Сора сен бизни къалай жокъ этер эдинг? Сен аллай бир ненге базынаса?!

О м а р. Мени деменгили къыралым сизни дуниядан жокъ этерине мен толу ийнаныпма. Мени алай базындыргъан да олду.

Б е х л е р. Ол большевиклени пропагандалары башын сылхыр этген фанатикни хапарыды! Аны къой да, ненги кьоруулагъанынгы бир айт бизге.

О м а р. Туугъан жерими. Уллу Октябрь берген эркинлигим.

Б е х л е р (*Омарны масхара этип, кюлюп*). Ха-ха-ха! Туугъан жеринг болуп а! Оу да, шау да ол арбазында он сотухунгдан сора сени не туугъан жеринг барды?

О м а р. Ма ол сиз сукъланнган тауушлукъ таула да, битеу къыралымы жери да менидиле.

Б е х л е р. Ётюрюк айтма. Ала колхозланы, совхозланы, къыралны жерле-ридиле. Санга уа Сталин ол он сотух жеринге да налог салады! Ол угъай эсенг, арбазында беш тауугъунг бар эсе, алагъа да!

Омар. Колхозланы, совхозланы байлыкълары бизни ара мюлкюбюздюле.
Бехлер (*кюлюн*). Ха-ха-ха! Андан ачлыкь кирип, бит басып тура болурсуз! Ха-ха-ха! Ара мюлкюбюз! Ара мюлкюнг эсе, барчы, бир кило будай алып бир кёр! Ол жангыз кило ючюн Сталин санга он жылны беклеп акь айбуланы кютерге жибермесе, кёрюрсе! Аны кьой да, партизанларынг кьайда букьгьанларын айт!

Омар. Айтырыкь туююлме.

Бехлер. Айтхан а этемисе!

Омар. Угьай, терими сойсагьыз да, бир зат да айтырыкь туююлме мен сизге.

Бехлер. Бизни разведка «К» элге киргенде, аны аллында келген эки офицерибизни ким ёлтюргенди?!

Омар. Халкь дертчи.

Бехлер. Ол халкь дертчи кимди? Сенми?

Омар. Хау, менме. Менден сора да битеу совет адамла.

Бехлер. Ыхы. Ол алай болсун. Районну активинден элде кимле кьалгьандыла?

Омар. Билмейме.

Бехлер (*кьыжыран*). Билесе, айт!

Омар. Айтырыкь туююлме!

Бехлер. Таулада бугьуп айланган партизанланы саны кьаллай бир болур?

Омар. Сизни туугьан жерибизден жокь этер чакьлы бардыла.

Бехлер. Душман эсе да, жигит солдатны мен бек сюеме. Аллах кёргенден, мени санга кюйсюзлюк этер умутум жокь эди. Алай сен кесинги кьамамагьанлыгьынг бла мени ол чекге жетдиргенсе! (*Мольгьа.*) Жюйюсхан обер-лейтенант, анда солдатлагьа айт да, муну мангьлайына ол коммунистле жанларыча кёрюучю кьызыл жулдузну салсынла.

Молль. Жулдузному, жюйюсхан штрumpfюрер?

Бехлер (*ачьулань*). Хау! Темирни кьып-кьызыл этип!

Молль. Бусагьат, жюйюсхан штрumpfюрер. Биз аны тютюню кёкге барырачя этейик!

Тышына белги бергенлей, эки немисли солдат бирини кьолуда шишни кьыйырында жулдуз сурат кьып-кьызыл болгьанлай, алып киредиле.

Бехлер (*Мольгьа*). Энтта бу ол дуниягьа мангьлайында жулдуз табы бла барыргьа сюе болур, салыгьыз, жюйюсхан обер-лейтенант.

Бир солдат Омарны эки инбашындан басады. Бири уа арсарыракь болады.

Молль (*солдатхя кьыжыран*). Ба-а-шла-а!

Солдат темир шишни кьыйырында кьып-кьызыл болуп тургьан жулдуз суратны Омарны мангьлайына, тиреп, жор салады.

Омар (*тёзалмай*). Ой, мурдарла уа! (*Эси ауады.*)

Бехлер (*Мольгьа*). Муну ары мюйюшге сюйретигиз да, ол андагьы бандитледен бирин бери сюрюгюз!

Эки солдат Омарны, сюйреп, мюйюшге атадыла.

Молль (*Бехлерге*). Бусагъат, жюйюсхан штрумфюрер.

Эки солдат чыгып, Магометни алларына сюрюп келедиле.

Мюхленхейм (*Бехлерге*). Жюйюсхан штрумфюрер, эркин этсегиз, мынга соруу мен этер эдим.

Бехлер. Этигиз.

Магомет, асыры туйюлгенден, бети къара кесеу болуп турады.

Молль (*Магометге*). Алай тохта!

Магомет. Не дейсе?

Молль. Алай тохта дейме да!

Магомет (*Омарны мюйюшде эси аууп тургъанын кёрюп*). Бу пасыкъла ол кызгъан шишни Омаргъа алып кирген кёре эдим...

Мюхленхейм (*Магометге*). Не мур-мур этесе?

Магомет. Мурдарла!

Мюхленхейм. Угъай, жюйюсхан партизан, айтханыбызны этгенге биз къатылыкь этмеучюбюз... Алай...

Магомет (*Мюхленхеймни сёзюн бёлюп*). Жюйюсхан офицер, бизде жюйюсханланы эртте артлары болгъанды. (*Омар таба къарап*.) Адам ашаучу мурдарла!

Мюхленхейм (*сабыр*). Алай биз жаланда коммунистлеге этебиз. Сен а коммунист туйюлсе. Бир бош колхозчу хапарынг барды. Соргъаныбызгъа тюз жууап этсенг, юйюнге къайтып кетерге боллукьса.

Магомет (*Омарны алай инжилтгенлерин кечалмай*). Айт, сен менден не жууап излейсе, пасыкъ?! Тфу! (*Мюхленхеймни бетине тюкюреди*.)

Мюхленхейм (*керохун чыгъарып*). Бусагъатдан юсюнгю от этип кюярма! Жийиргенчли!

Бехлер (*араларына кирип, Магометге жаны ауругъанча этип*). Керохну къабына сал, жюйюсхан обер-лейтенант! (*Молльгъа*.) Муну кесин да былай аман ким туйгенди, жюйюсхан обер-лейтенант?!

Молль. Угъай, биз туймегенбиз, жюйюсхан штрумфюрер.

Бехлер (*Магометге*). Коммунистмисе?

Магомет. Угъай.

Бехлер (*сабыр*). Комсомолчумуса?

Магомет. Угъай, ол жыл сандан мен эртте ётгенме.

Бехлер. Къуллугъунг а неди?

Магомет. Колхозчума.

Бехлер. Колхозда уа не къуллукь эте эдинг?

Магомет. Мал кюте эдим.

Бехлер. Да, Аллах ыразы боллукь, коммунист да, комсомолчу да туйюл эсенг, къуллугъунг да жокь эсе, сора не кюнюнге къарап партизаннга чыкьгъан эдинг?!

Магомет. Фашистлени гунч этерге!

Бехлер. Да, насыпсыз, къуллугъунг болмаса, миолкюнг болмаса, сора къайсы властьны да не башхалыгъы барды санга?

Магомет. Мен элимде, жеримде тапхан насыпны къайдан ангылаяллыкьсыз сиз!

Мюхленхейм (*ачыуланып*). Бизни тасхачы взводубузну аллында «К» элге кирген эки офицерибизни сен ёлтюргенсе дейдиле да, алаймыды?

Магомет. Угъай.
Мюхленхейм. Сора ким ёлтюргенди да?
Магомет. Халкъ дертчи.
Бехлер. Ол дегенинг?
Магомет. Халкъ дертчи.
Мюхленхейм. Аты?!
Магомет. Да ала бизни тауларыбызны ташларындан эсе кёпдюле. Сора кыйсы бирини атын айтайым?
Мюхленхейм. Ётюрюк айтаса!
Магомет. Айтмайма.
Мюхленхейм. Аты?!
Магомет. Билмейме.
Мюхленхейм. Билесе, айт!
Магомет. Билмейме.
Бехлер (*Магометге*). Бизни тасхачы взвод элге жетип келгенин аскер бёлюмюгюзге сенми билдиргенсе?
Магомет. Угъай.
Мюхленхейм (*кыйжырап*). Сора ким билдиргенди да?
Магомет. Да, аны кыйдан билейим да мен?
Бехлер. Билесе, айт!
Магомет. Билмейме.
Мюхленхейм. Бизни аскерибизден ненчасын жойганса?
Магомет. Санамагъанма.
Бехлер. Бу кийик таулула не затла эселе да, адамла туююлдюле! Шай-танладыла! Жюйюсхан обер-лейтенант!
Молль (*эки чурукъ табанын бирге кыагып*). Не, жюйюсхан штрумфюрер?
Бехлер. Муну ол кыамамагъан кёзлерине от салыгъыз да, сууларын бардырыгъыз!
Молль. Тынгылайма, жюйюсхан штрумфюрер!
Молль эшикден башын кыратханлай, эки эсесовчу солдат жана тургъан таякны алып келип, Магометни кёзлерине жууукъдан-жууукъ тутадыла.
Молль. Айтамыса, айтмаймыса?
Магомет. Айтмайма. (*Отну кызыулуугъуна тёзалмай, ачы кычырыкъ этеди.*) Мурдарла! (*Эси ауады.*)
Бехлер (*Молльга*). Жюйюсхан обер-лейтенант!
Молль. Тынгылайма, жюйюсхан штрумфюрер!
Бехлер (*Омар бла Магометни кёржюзтюн*). Быланы ары чыгъарсын-ла да, эслерин жыйганлай, бери кыйтарсынла. Шёндю уа ол андагъын бери сюрсюнле.
Мюхленхейм. Ангылайма, жюйюсхан штрумфюрер!
Тышына чыгып, олсагъатдан Топайны аллына этип кыйтады.
Топай Омарланы халларын кёргенде, бютюнда бек жунчуйду.
Бехлер (*Топай кире келгенлей, юсюне алынады*). Сора «К» элде бизни ол эки офицерибизни сен ёлтюргенсе?! (*Топай жукъ айтмайды.*) Аланы сенми ёлтюргенсе дейме да!

Т о п а й. Угъай, мен ёлтюрмегенме.

Б е х л е р. Да нёгерлеринг сен ёлтюргенсе дейдиле да!

Т о п а й. Угъай, ала алай айтырыкъ тьююлдоюле.

Б е х л е р. Нек?

Т о п а й. Мен ёлтюрмегенме да, андан.

М ю х л е н х е й м (*кыжырап*). Сора ким ёлтюргенди да?

Т о п а й. Билмейме.

М ю х л е н х е й м (*урургъа керилип*). Билесе, айт!

Т о п а й. Мен бир зат да билмейме.

Б е х л е р. Советле сени урушха нек алмагъан эдиле?

Т о п а й. Ауругъаным себепли.

Б е х л е р. Ётюрюк айтаса!

Т о п а й. Айтмайма.

Б е х л е р. Ала сени урушха къуллукъчу болгъанынг себепли алмагъан-дыла!

Т о п а й. Къуллукъчу болуп а мен... Оу да, шау да – колхоз бригадир. Кимни болса, аны барчы-келчиси.

Б е х л е р. Да, алай ауруулу эсенг, партизаннга нек чыкыгъанса да?

Т о п а й (*аман акъылгъа*). Аман жаныма къоркыгъандан.

Б е х л е р. Коммунистмисе?

Т о п а й. Хау, коммунистме.

Б е х л е р. Да коммунистле жукъдан къоркъа билмейдиле дейдиле да?

Т о п а й. Аланы уа жанлары жокъмуду...

Б е х л е р (*кыжырап*). Ахыр жол сорама: сизни элде бизни офицерлери-бизни ким ёлтюргенди?

Т о п а й. Билмейме.

М ю х л е н х е й м (*урургъа керилип*). Билесе, айт, мажюсю!

М о л л ь (*Омар бла Магометни алып келип*). Была эс жыйгъандыла, жюй-юсхан штрумфюрер!

Б е х л е р (*Омаргъа Топайны кёргюзтюп*). Бу бизни офицерлерибизни сен ёлтюргенсе дейди. Алаймыды?

М а г о м е т (*Топайгъа жийиргенчли къарап*). Къо-р-къакъ!

Б е х л е р (*Магометге Топайны кёргюзтюп*). Бу бизни разведканы «К» элге кирип келгенин аскер бёлюмюгюзге сен билдиргенсе дейди. Алаймыды?

О м а р (*Топайгъа жютю къарап*). Агъачны кесинден чюй агъачны кесин жарыр. Аман сатлыкъ!

Т о п а й (*бютюнда бек абызырап*). Жашла, ийнанмагъыз мынга! Бу сизни манга юсгюрюрге кюрешеди. Ийнанмагъыз! Мен былагъа жангыз бир сёз да айтмагъанма! Ийнанмагъыз!

Б е х л е р (*Топайгъа кыжырап*). Айтханса! (*Омаргъа*.) Жюйюсхан партизан, бизни соргъаныбызгъа жууап этерикмисе?

О м а р. Угъай.

Б е х л е р (*Магометге*). Жюйюсхан колхозчу, сен а?

М а г о м е т (*Бехлерни бетине туюрюп*). Тфу! Ма сизге мени жууабым!

М о л л ь (*Магометни желкесине уруп, къаплап*). Кийик тонгуз!

М ю х л е н х е й м. Быланы ючюсюн да асмакыгъа асып къояргъа керекди!

Б е х л е р (*хуржунундан къол жаудугъун чыгъарып, бетин сюрте, Мюхленхейме*). Жюйюсхан обер-лейтенант! Шёндю быланы асмакыгъа аса туруп

заманыбыз жокъду. Ючюсюн да жаланаякъ, жаланбаш этип, суу жагъагъа чыгъарыгъыз да, алайда къагъыгъыз да къююгъуз!

М ю х л е н х е й м. Ахшы, жюйюсхан штрумфюрер! Буйрукъну толтурурга эркин этигиз!

Б е х л е р. Этеме.

М ю х л е н х е й м (*солдатлагъа сюрюгюз деп, башы бла кёргюзтюн*). Шнель, шнель! (*Омарлагъа.*) Барыгъыз!

Т о п а й (*аман акъылгъа Бехлерни аллында тобукъланып*). Жюйюсхан, тилейме, мени ёлтюрмегиз! Аллах шагъатды, не айтханыгъызны да этерме. Жаланда жанымы саулай къююгъуз...

О м а р (*ызына бурутун*). Бир кюн туугъанса, бир кюн ёллоксе! Таулу кишиден туугъан ушайса да, алай хомухлукъ этме, хайырсыз!

М а г о м е т. Да, нарат агъачны ичинде уа чыгъана битмеймиди! (*Топайгъа.*) Тур, бусагъатдан бизни бла тебире!

Т о п а й (*Бехлерни бутларын къучакълан*). Тилейме, мени ёлтюрмегиз!

О м а р. Таулу киши жаратылгъанлы бери да не залимни аллында да баш урмагъанды. Тур, хомух, ёхтем халкъыбызны бетин жойма!

М а г о м е т. Халкъыны сагъышын этсе, сатлыкъмы боллукъ эди!

Т о п а й. Бир кишини да сатмагъанма сен. (*Бехлерге.*) Не айтханыгъызны да этерме. Ёлтюрмегиз мени! Ёлтюрмегиз!

Б е х л е р (*Топайны кёргюзтюн*). Муну энтга бизге хайыры тиерге боллукъду. Муну мында къююгъуз да, «К» элде полицияда ишлерге жиберигиз.

Мюхленхейм Топайны билегинден алып, артха силдеп,

Омар бла Магометни сюрюп кетедиле.

Б е х л е р (*ызларындан*). Жюйюсхан обер-лейтенант!

М о л л ь (*ызына къайтын*). Тынгылайма, жюйюсхан штрумфюрер!

Б е х л е р. Былай къалыгъыз сиз. Обер-лейтенант Мюхленхейм аланы кесини солдатлары бла ол дуниягъа ашырыр.

М о л л ь. Тынгылайма, жюйюсхан штрумфюрер!

Б е х л е р (*Топайгъа*). Сен бизге жанынг-къанынг бла къуллукъ этерге айтханса да, биз сени саулай къойгъанбыз. Энди сени бизге къуланмай амалынг жокъду. Не ючюн десенг, биз сени атынгы сатлыкъса деп чыгъаргъанбыз. Сатлыкълагъа советлени къалай этиучюлерин а, биз айтмасакъ да, биле болурса. Аны себепли энди сени къадарынг бизни къолубуздады...

Т о п а й (*аман акъылгъа*). Айтыгъыз, не айтханыгъызны да этерме.

Б е х л е р. Элигизде къуллукъчуланы, кесинг къуллукъчу болуучунг себепли, танымай амалынг жокъду. Аладан тышында да коммунистлени, комсомолчуланы да таный болурса?

Т о п а й. Хау, таныйма.

Б е х л е р. Андан бизге билдиргенлерине кёре, аланы кёбюсю партизаннга чыгъаргъа хазырлана турадыла. Ала къысха заманны ичинде бизни къолубузгъа тюшерге керекдиле. Ангыладынгмы?

Т о п а й (*аман акъылгъа*). Ангыладым, жюйюсхан, ангыламай а! Ангыладым... (*Бир жанына.*) Ай, былайдан бир къутулгъу эдим ансы, кёкге жайылып кетген тютюнню атангы аман кёзюне тутар эдинг.

Б е х л е р. Не дейсе?

Т о п а й. Аллахдан тилек этеме.

Б е х л е р. Артда эшитмегенме деме! Бизни алдагъан узакъ бармаучуду. Жерни жети къатысына кирсенг да, табарбыз! Ары-бери умутунг болса, фюрерни огъу узакъ иймез сени! Ангыладынгмы?

Узакъдан топла атылгъан, самолётла гюрюлдеп келген тауушла эшитиледиле.
Телефон зынгырдайды.

Б е х л е р (*чолпуну алып.*) Алло! Эй-я, таланнган?! Жюйюсхан Биринчи, бусагъат тутмакъ юйню таматаларына буюрайым! Угъай, жангыз бирин да къоймазбыз! Хайль Гитлер! (*Чолпуну жерине салып, дагъыда алып.*) Алло! Тёртюнчю! Тёртюнчю, бусагъатдан битеу тутмакъланы шахарны къыйырына чыгъарып, анда илишаннга салыгъыз! Терк болугъуз! Жангыз бирин сау къойсагъыз, эшитмегенбиз демегиз!

Самолётланы жууукълашып келген тауушлары жууукъдан-жууукъда эшитиледиле. Фашистле къачаргъа хазырланадыла.

Б е х л е р (*Молльгъа*). Жюйюсхан обер-лейтенант, мени чемоданларымы машинагъа жюклетигиз. Терк болугъуз!

М о л л ь. Тынгылайма, жюйюсхан штрумфюрер!

Бехтер бла Молль къачып тебирегенлей, Молль керох бла Топайны марап атады.
Алай атхан огъу, Топайгъа тиймей, чарлап къалады.
Фашистле ашыгъышлы кетедиле.

Т о п а й (*кеси къалып*). Эх, мурдарла! Мени атымы сатлыкъ этдиле да, кетдиле. Мени халкъым, жамауатым, юйюрюм мени сатлыкъ болмагъаныма ийнарыламы? (*Бираздан.*) Ала бизни ючюбюзню да бирге ачыкъ урушда тутхан эдиле. Фашистле Омар бла Магометни илишаннга салып, мени уа башыма бош этип къойсала, сора манга ким да къалай ийнаныр? Эх, бу кюйсюз уруш бла къадарым, менден кючлю болуп, мени эшигими къалай жапдыла... Душманла мени туугъан жериме бла халкъыма уллу суймеклигими аман акъыл бла къалай хайырлана билдиле... Алай ол артлары боллукъла мени къадарымы бузгъан эселе да, адамлагъа, жериме суймеклигими сыйыралмагъандыла. Я Аллах! Мен сатлыкъ болмагъаныма жамауатымы къалай ийнандырайым?! Жамауатны санга ийнаныуу болмай, ала сени сатлыкъгъа санап, эриши кёрюп турсала, сора ол жашау жашаумуду?! Эшта да, адамны хар затны да кеси суйгенча этерге жашау жоругъу бла къадары къоя болмазла... Омар бла Магомет жигитлеча ёледиле. Мени уа аладан нем башха эди?! Тауда мен да ала бла бирге къан тёккен эдим. Ючюбюзню да фашистле ачыкъ урушда бирге тутхан эдиле. Аны себепли мени къадарым да аланы къадарларыча болургъа нек керек туйюл эди?! Алай, туугъан жерим, халкъым, ийнаныгъыз, мен аланы жангыз бир сёз бла да сатмагъанма!

А у а з (*кулисаны артындан*). Да, алай эсе, сора фашистле Омар бла Магометни ёлтюрюп, сени уа башынга эркин этип нек къойгъандыла да?

Т о п а й. Гяуур болсун билген. Эшта да, ол да фашистлени бир аман акъыллары болур.

А у а з (*кулисаны артындан*). Да аланы сен сатмагъан эсенг, сора душманла сени алагъа не ахшылыгъынг ючюн башынга бош этип къойгъандыла?

Т о п а й. Уллу Аллах шагъатды, кесим да билмейме.

А у а з (*кулисаны артындан*). Угъай, Толай, фашистле алай бош кишини да эркин этип кьоймаучудула! Эшта да, сени алагъа бир уллу хайырынг тийген болур!

Т о п а й (*чачын жьыртыл*). Къуран бла ант этеме, бир хайырым да тиймегенди! Ой, андан эсе, ол мурдарла мени хурттак-хурттак этип кьойгъу эдиле!.. (*Тёгерегине къарай келип, стол юсюнде Бехлер унутуп кетген керохну алып*.) Угъай, угъай! Мен не жерими, неда жерими адамын сатмагъанма! Дунияда атынг сатлыкъ болуп жашагъандан эсе, ёлюп кетген игиди! Ёлген!.. (*Керохну къулакъ жанына тирейди*.)

А у а з (*кулисаны артындан*). Тохта, Толай! Биягъы сен энтта да бир кёл-сюзлюк этме! Ол сени ёсдюрген халкъынг сени терслигинге, тюзлюгюне тюз багъа бичер!..

Топла, пулемётла атылгъан, самолётла гюрюлдеп келген тауушла жууукъдан-жууукъ эшитиледи. Совет аскер шахарны фашистледен азатлайды.

А у а з (*кулисаны артындан*). Ур-ра-ра!

Омарны жыры жууукъдан-жууукъда эшитиледи.

Тор къашха атха миниученг, Омар,
Ол садакъ окъча сюзюлюп.
Эскадрон бла келиученг, Омар,
Аскер ызынгдан тизилип.

Халкъ батыр жашын унутмаз, Омар,
Халкъны эсинде туурса.
Сени жулдузунг, ой, батмаз, Омар,
Жашлагъа юлгю болурса.

Сен желни жырып чабыученг, Омар,
Сынаугъа баргъан жолунгда.
Атда ойнап да хорлаученг, Омар,
Къылыч от чагъа къолунгда.

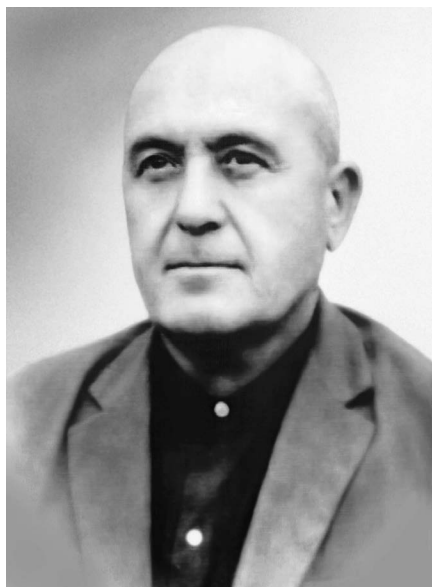
Уруш къуугъуну ачы жетгенде,
Къылыч сууруп чыкъгъаненг,
Къыралынг ючюн уруш этгенде,
Кёп душманланы жыкъгъаненг.

Тау къуш уясы ючюн сермешгенча,
Элинг ючюн да кюрешдинг,
Душманнга къаты кюрешде, Омар,
Жанынг чыкъгъынчы сермешдинг.

Халкъ батыр жашын унутмаз, Омар,
Халкъны эсинде туурса.
Сени жулдузунг, ой, батмаз, Омар,
Жашлагъа юлгю болурса.

Жабыгу.

АТА ЖУРТУБУЗНУ КЪОРУУЛАГЪАНЛА

Аккийланы Суфиян

Акшаякъланы Биязуркба

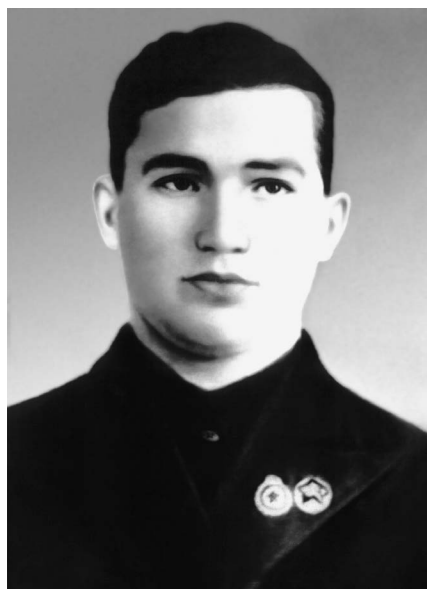
Акшаякъланы Элжоркба

Акшаякъланы Таму

Анахаланы Бекболат

Асанланы Жамал

Асанланы Камилбек

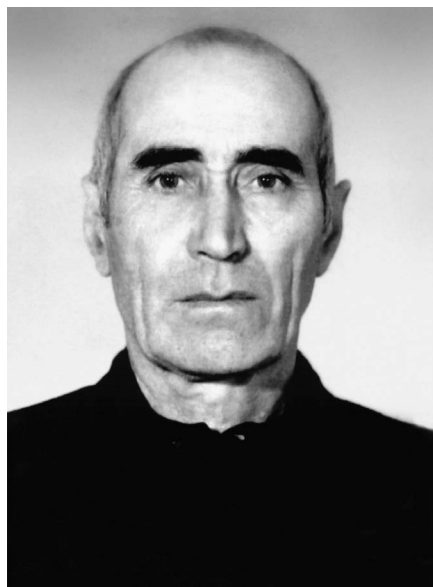
Асанланы Хасан

Атабийланы Муталиф

Атабийланы Мухарбий

Аттасаулары Мухар

Аттасаулары Салих

Бадалланы Сафар

Будайланы Азрет

Байкишииланы Дуда

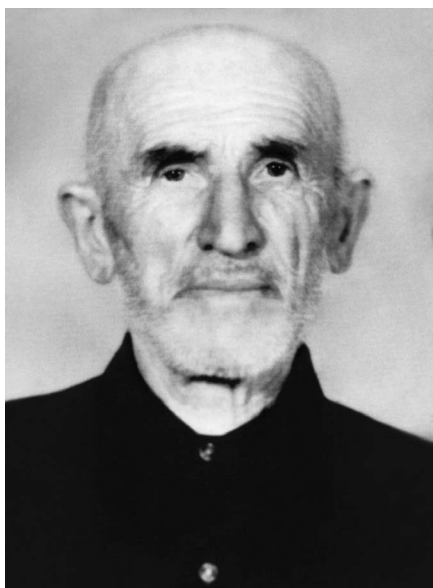
Байкишииланы Ийналуќъ

Байсыланы Шыйых

Батчаланы Доммай

Башийланы Зашка

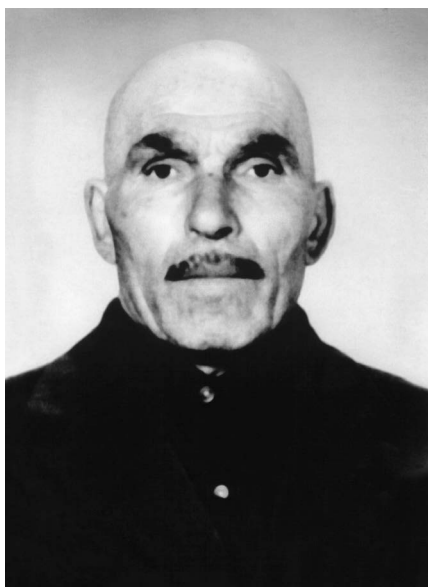
Башийланы Адырахман

*Башийланы Огъурлуну жашы
Магомет*

*Башийланы Аккыны жашы
Магомет*

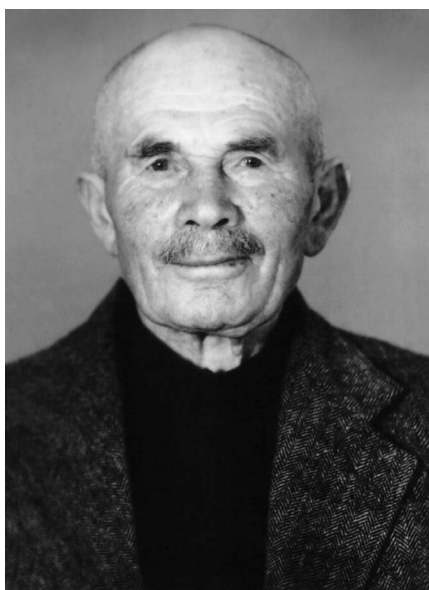
Башийланы Капалау

Бёзюланы Хамал

*Бёзюланы Байрымукъну жашы
Хамит*

*Бёзюланы Къасайны жашы
Хамит*

Бёзюланы Исмайыл

Бёзюланы Магоммет

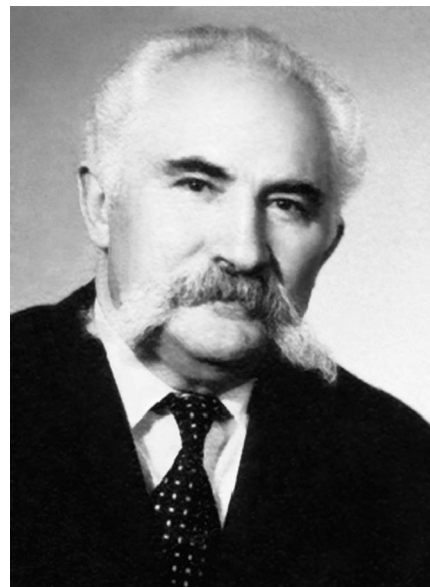
Бёюланы Махти

Бёюланы Суфиян

Бёюланы Алийхан

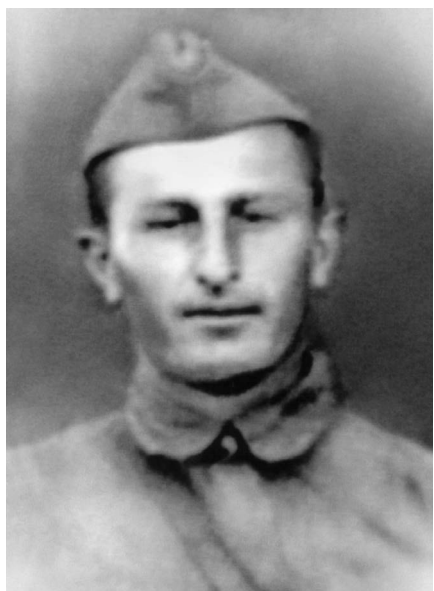
Бёюланы Ахья

Бёзюланы Хамзат

Аптоланы Магомет

Глашланы Улдарбий

Глашланы Кгубадий

Гидаланы Къара

Герийланы Аскербий

Гидаланы Хусей

БАШЛАРЫ

КЪУЛИЙЛАНЫ ХАЖИ-МУССА ТУУГЪАНЛЫ – 110 ЖЫЛ

БАБАЛАНЫ Ибрагим. Ал сёз. <i>Статья</i>	2
КЪУЛИЙЛАНЫ Хажи-Мусса. Назмула	4

АДАБИЯТ ХАЗНАБЫЗДАН

КАЦИЛАНЫ Хабу. Хапарла	10
----------------------------------	----

МИЛЛЕТ АДАМЫ

ШАУАЛАНЫ Хасан. Жулдузлу тауну жолоучусу. <i>Статья</i>	26
МОЛЛАЛАНЫ Шарафутдин. Къоргъашили тау. <i>Эсгерюу</i>	30

БОРИС МАЗИХОВ ТУУГЪАНЛЫ – 80 ЖЫЛ

ШАУАЛАНЫ Хасан. Таза шүөхлукъ – насыпды. <i>Статья</i>	34
Борис МАЗИХОВ. Къартны шинтиги. <i>Хапар</i>	35

ПОЭЗИЯ

ГАЗАЛАНЫ Амина. Назмула	43
-----------------------------------	----

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

САБАНЧИЕВ Хажи-Мурат. Держава хана Кубрата и ее наследие. <i>Статья</i>	52
МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Жыр искусствобузну тарыхындан. <i>Статья</i>	65

АЛАН МИФЛЕ

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин. Мифле	84
------------------------------------	----

ГУЗЕЛАНЫ ЖАМАЛГЪА – 80 ЖЫЛ

ЛОКИЯЛАНЫ Жаухар. Тил билимге ёлчемсиз кыйын салгъан. <i>Статья</i>	113
---	-----

ПРОЗА

ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт. Халккыбызны кьадарын кьргюзтген кюзгю. <i>Статья</i>	118
ХУБИЙЛАНЫ Ислам. Азап эмда азат. <i>Хапарла</i>	120

САХНА

САРБАШЛАНЫ Алёна. Малкьар маданиятны фахмалу келечиси. <i>Статья</i>	163
БОТАШЛАНЫ Исса. Сени жулдузунг батмаз. <i>Пьеса</i>	171

АТА ЖУРТНУ КЪОРУУЛАГЪАНЛА. Суратла	213
--	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 6 (214)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Художник *В. К. Баккуев*

Корректор *Т. С. Гелястановва*

Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 01.12. 2020.

Выход в свет 30.12. 2020. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.

Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.

Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 565 экз. Заказ № 2617. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 34,73 руб., за 6 мес. – 104,19 руб.

В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном
соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплады.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриотмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

АЛГЪЫШЛАУ

*Уважаемая Кулина Магометовна!
Искренне поздравляю Вас с вступлением в
Союз композиторов Российской Федерации.
Я рад тому, что Вы стали первой женщиной-
композитором балкарского народа, вступи-
вшей в наш Союз. Желаю Вам дальнейших
творческих успехов и крепкого здоровья. Же-
лаю дальнейшего процветания балкарской му-
зыки и культуры в целом.*

*Председатель Союза композиторов
Российской Федерации
Рашид Калимуллин*

Асанланы Магометни кызы Кулина Огъары Малжарда туугъанды.

Кулина КъМР-ни «Къабмалкътелерадио» деген биригуюнде музыка программаланы бардырады.

Асанланы Кулина КъМР-ни маданиятыны сыйлы къуллукъчусуду, РФ-ни журналистлерини Союзуну члениди. Энди уа РФ-ни композиторларыны Союзуну да члени болгъанды.

Кулина кѐп конкурсланы, фестивальланы лауреатыды. Аланы ичинде Шимал Кавказны халкъларыны жаш композиторларыны араларында бардырылган Аслан Дауров атлы конкурсу айтыргъа тийишлиди. Ол анда Зумакъулланы Танзиляны назмусуна жазылган «Шукур, энтта тубедик!» деген жыры бла хорлайды (2000 ж.).

Республиканы маданиятыны айныууна салган кыйыны ючюн кѐп сыйлы грамотала бла, дипломла бла да саугъаланганды.

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:

42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66, 42-76-19

Адреси:

360000, г.Нальчик, пр.Ленина, 5 «Минги-Тау»,

www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

АСАНЛАНЫ КУЛИНА
РФ-ни композиторларыны Союзуну члени